

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Бойові традиції Збройних Сил СРСР особливості виховання радянських воїнів в сучасних умовах
- Діяльність іспартів України по збиранню документів з історії партії та Жовтневої революції (1921—1924 рр.)
- Радянська інтелігенція і націоналістичні фальсифікатори
- До 30-річчя визволення Української РСР від німецько-фашистських загарбників (добірка)
- З історії міжнародної пролетарської солідарності (добірка)

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 2 (155)
ЛЮТИЙ
1974

РІК ВИДАННЯ
СІМНАДЦЯТИЙ
Журнал видається
з липня 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНИЗМУ ПРИ ЦК КІРС

© «Український історичний журнал», 1974 р.

ЗМІСТ

СТАТТІ

- Г. Н. Азнакаєв — Бойові традиції Збройних Сил СРСР і особливості виховання радянських воїнів у сучасних умовах 3
Д. С. Щедрина — Діяльність істпартів України по збиранню документів з історії партії та Жовтневої революції (1921—1924 рр) 13
М. Є. Добрускін (Харків) — Радянська інтелігенція і націоналістичні фальсифікатори 22

До 400-річчя книгодрукування на Україні

- О. В. Молодчиков — Важлива ділянка вітчизняної культури 30

ПОВІДОМЛЕННЯ

До 30-річчя визволення Української РСР від німецько-фашистських загарбників

- І. Ф. Євсейчик — Відновлення і зміцнення партійних організацій західних областей України в 1944—1945 рр. 39
М. В. Коваль — Роль Тсоевіахіму в суцільному розмінуванні території УРСР (1943—1945 рр.) 44
В. І. Кучер, В. А. Чумак — Виховання населення окупованої території України в дусі ленінської дружби народів партійними організаціями партизанських формувань і підпілля (1941—1944 рр.) 50

* * *

- Я. М. Бортняк — Досвід переходу до соціалізму республік Середньої Азії та Казахстану і його значення для молодих незалежних країн 60

З історії міжнародної пролетарської солідарності

- П. І. Халус (Ужгород) — Допомога радянського народу у врятуванні угорських політв'язнів у 20—30-х роках ХХ ст. 69
Г. І. Кохан (Ужгород) — Комуністична преса про інтернаціональні зв'язки трудящих СРСР і Закарпаття (20—30-ті роки) 77

З досліджень у галузі допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін

- М. Ф. Котляр — Допоміжні дисципліни на сучасному етапі розвитку історичної науки 81
С. З. Заремба — До питання про теорію і методику хронологічних досліджень 88

ЗАМІТКИ

- В. Г. Кулаєв (Кам'янець-Подільський) — З історії діяльності місцевих Рад України у відбудовний період (1921—1925 рр.) 94
В. А. Смолій — Повстання 1794 р. під керівництвом Т. Костюшка і Правобережна Україна 98

Є. М. Артемов (Рязань) — В. І. Чапаєв на Україні . . .	103
--	-----

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

І. Ф. Шиманська — Телебачення — вчителям історії та суспільствознавства . . .	106
---	-----

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

В. І. Стрельський — Про діяльність і завдання Київської міської організації Українського товариства охорони пам'яників історії та культури . . .	111
--	-----

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

М. Ф. Минаєв (Севастополь) — Подвиг крейсера «Червона Украина» . . .	118
--	-----

НАШ КАЛЕНДАР

О. В. Мойсеев (Москва) — Оточення і ліквідація ворожих військ у районі Корсуня-Шевченківського (До 30-річчя Корсунь-Шевченківської битви) . . .	122
С. К. Мельник (Одеса) — 70-річчя з часу створення Південного бюро ЦК РСДРП . . .	126
Л. М. Супруненко — 80-річчя з дня народження Ф. І. Зайцева . . .	127

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

В. М. Чуприна (Львів), Г. Ф. Марискевич (Львів) — А. С. Зашкільняк, Г. С. Давидова, Г. М. Кипаренко. Генієм Леніна народжена (До 70-річчя II з'їзду РСДРП) . . .	129
В. С. Бруз, С. Н. Саженьюк, А. І. Клевцов, П. Д. Коваль — Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР. Том перший . . .	130
В. М. Довгопол (Харків) — Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади . . .	134
В. М. Нем'ятий — О. Кривець. Багряними дорогами . . .	136
М. Д. Олійниченко — М. А. Коновалов. Вирішальна сила соціалістичної реконструкції (Діяльність Компартії України по підготовці та вихованню індустріально-технічних кадрів. 1928—1937 рр.) . . .	137
П. В. Михайлина (Чернівці), М. М. Кравець (Чернівці) — С. О. Шмидт. Становление российского самодержавия. Исследование социально-политической истории времен Ивана Грозного . . .	139
Генрик Коцуй (Польща) — К. Е. Дзеджула. Россия и Великая Французская буржуазная революция конца XVIII века . . .	140

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

А. М. Бурка, В. В. Кравченко — Наукова конференція «Ленінські принципи — основа зовнішньополітичної діяльності соціалістичних країн» . . .	143
М. М. Лемешук — Конференція вузівських викладачів суспільних наук Української РСР . . .	144
О. П. Кріль (Львів) — Чергові завдання архівістів . . .	145
І. Ф. Черніков — На міжнародній науковій конференції в Стамбулі . . .	146
Л. Д. Чекаленко — Зустріч з видатним радянським істориком Б. О. Рибаківим . . .	147
А. С. Василенко, В. І. Карпюк — Музей історії цивільної авіації . . .	147
В. П. Вовкодав (с. Кармалюкове Вінницької області) — Вшановуємо пам'ять народного героя . . .	149
В. Д. Мойсеєнко, В. І. Сергієнко, Б. Б. Жилін — Захист докторських дисертацій . . .	150
Про III Всесоюзний конкурс праць із суспільних наук . . .	151

ДОДАТОК

Теми кандидатських дисертацій, затверджені президією Республіканської ради по координації досліджень з історії КПРС і Компартії України . . .	153
Нові книги . . .	155

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. М. Калашніченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, М. Р. Даші, В. А. Жебокрицький, М. В. Кораль (заочного редактора), І. І. Колодійченко (ст. головний редактор), М. Ф. Котляр, Г. І. Кричак, М. Н. Лещенко, В. М. Нем'ятий, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шленяков, П. М. Шморгун.

В.о. відповідального секретаря В. І. Кузнецов.

Адреса редакції: 252005, Київ, вул. Горького, 3.
Телефон: 24-29-92.

Статті

Г. Н. АЗНАКАЄВ

БОЙОВІ ТРАДИЦІЇ ЗБРОЙНИХ СИЛ СРСР І ОСОБЛИВОСТІ ВИХОВАННЯ РАДЯНСЬКИХ ВОЇНІВ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

Ось уже 56 років Радянські Збройні Сили надійно й пильно стоять на сторожі завоювань соціалізму, мирної творчої праці радянських людей — будівників комунізму.

Народження й становлення Радянської Армії та Військово-Морського Флоту, вся їх героїчна історія нерозривно зв'язані з іменем Володимира Ілліча Леніна. Саме йому належить історична заслуга в обґрунтуванні воєнної програми пролетарської революції, вчення про захист соціалістичної Батьківщини. В. І. Ленін розробив теоретичні основи і корінні принципи будівництва, виховання і навчання збройних сил соціалістичної держави, вказав шляхи створення і зміцнення її воєнної могутності, заклав основи радянської воєнної науки. Необхідність надійного захисту завоювань Великого Жовтня завжди підкреслювалася В. І. Леніним, Комуністичною партією. XXIV з'їзд КПРС знов наголосив: «Все, що створене народом, треба надійно захищати»¹.

Радянські Збройні Сили — дітище Жовтня, оплот безпеки Радянської влади. Керована авангардом радянського народу — Комуністичною партією, армія нового типу, кровно зв'язана з народом, живиться життєдайними джерелами соціалістичного ладу. На всіх етапах свого розвитку Збройні Сили Радянської держави з честю виправдовували й виправдовують своє історичне призначення. Їх історія сповнена прикладами масового героїзму воїнів, які в кровопролитних битвах з ворогами Вітчизни показали зразки героїзму, мужності, стійкості, самовідданості, безмежної вірності ідеалам комунізму. Ми перемогли у громадянській війні ворогів Радянської влади тому, писав В. І. Ленін, що «...кращі люди всього робітничого класу і всього селянства проявили небачений героїзм у цій війні з експлуататорами, творили чудеса хоробрості, терпіли нечувані злини, жертвували собою...»².

У ході громадянської війни та після її закінчення багато з'єднань, частин і кораблів було відзначено високими нагородами. Почесного революційного Червоного прапора було удостоєно 300, орденами Леніна, Червоного Прапора та Червоної Зірки нагороджено 85 військових об'єднань, з'єднань, частин і військово-навчальних закладів. Орденами Червоного

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1972, стор. 93.

² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 396.

Прапору та відзнаками союзних республік, а також Почесною Зброєю було нагороджено близько 15 тис. червоноармійців і командирів³.

З самого початку існування Радянських Збройних Сил їх цементуючою силою стали комуністи. З метою зміцнення нашої армії та флоту ЦК РКП(б) неодноразово проводив партійні мобілізації. У жовтні 1918 р. в армії налічувалося 35 тис. комуністів, через рік їх було вже понад 120 тис., у серпні 1920 р. — близько 300 тис. Це становило майже половину чисельності РКП(б) на той час⁴.

Найсуровішим випробуванням для радянського народу та його Збройних Сил була Велика Вітчизняна війна — смертельний двобій принципово різних суспільно-економічних формацій, діаметрально протилежних ідеологій — комуністичної та буржуазної.

Радянські люди, всі народи багатонаціонального Союзу РСР як один піднялися на боротьбу проти гітлерівських загарбників. В єдиному строю вони героїчно билися в ім'я захисту своєї соціалістичної Вітчизни, продемонстрували світові приклади стійкості, мужності й героїзму. Радянський патріотизм, непорушна братерська дружба, героїзм радянських воїнів — синів і дочок різних народів нашої країни з небувалою силою виявилися в легендарних подвигах захисників Бреста, Севастополя, Одеси, Кієва, Ленінграда, Москви, Сталінграда та багатьох інших міст і сіл.

В роки війни бойовими орденами та медалями було нагороджено майже 13 млн. чол. Більше 11 тис. радянських людей стали Героями Радянського Союзу⁵. Це був масовий героїзм, народжений великими ідеями.

Як і в роки громадянської війни та іноземної інтервенції, кращі сини Комуністичної партії перебували на передньому краї збройної боротьби з фашизмом. В армії та воєнному господарстві перебувало 80% усього складу партії. Наприкінці війни більше 3 млн. комуністів боролися на фронтах Вітчизняної війни⁶. Вони становили близько 74% всіх Героїв Радянського Союзу⁷. Полум'яним партійним словом, особистим прикладом, непохитним революційним духом комуністи надихали радянських воїнів на ратні подвиги.

У жорстокій сутичці з ударними силами міжнародного імперіалізму — фашистською Німеччиною та мілітаристською Японією радянський народ і його доблесні Збройні Сили здобули всесвітньо-історичну перемогу. У боях за свободу й незалежність нашої Батьківщини Збройні Сили СРСР нагромадили великий бойовий досвід, виробили властиві лише їм моральні норми, правила, звичаї армійського життя, що втілені у військовій присязі та статутах. Переходячи від одного покоління воїнів до другого, вони стали непорушними бойовими традиціями. В них закладена велика сила прикладу, що спонукає воїнів у бою та навчанні рівнятися на героїв минулого та сучасного, завжди і в усьому наслідувати їх.

Найважливішими традиціями Радянських Збройних Сил є беззавітна відданість справі комунізму, любов до соціалістичної Батьківщини, непохитна впевненість у перемозі над її ворогами, любов до своєї частини, вірність бойовому прапору, міцна бойова дружба та військове товариство, взаємодопомога і виручка, повага до командира і захист його в бою, прагнення воїнів до вдосконалення своєї бойової майстерності, вій-

³ 50 лет Вооруженных Сил СССР, М., 1968, стор. 160—161.

⁴ Там же, стор. 159.

⁵ Великая Отечественная война. 1941—1945. Краткий популярный очерк. М., 1970, стор. 596.

⁶ Там же, стор. 597.

⁷ 50 лет Вооруженных Сил СССР, М., 1968, стор. 468.

ськових і політичних знань, солідарність з трудящими всього світу, бойова співдружність з воїнами армій братніх соціалістичних країн.

На життєвому досвіді більшовиків-ленінців, славних героїв Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської та Великої Вітчизняної воєн виховуються покоління радянських людей. Відкриваючи меморіальну дошку борцям Жовтневої революції 7 листопада 1918 р., В. І. Ленін сказав: «Тисячі й тисячі гинули в боротьбі з царизмом. Їх загибель будила нових борців, піднімала на боротьбу все ширші і ширші маси... по тілах доблесно полеглих у бою товаришів пройшли тисячі і мільйони нових, таких самих безстрашних бійців, які забезпечили цим героїзмом маси перемогу»⁸.

Радянська Армія і Військово-Морський Флот вірно служать соціалістичній Батьківщині, достойно продовжують славні революційні, бойові і трудові традиції Комуністичної партії, радянського народу та його Збройних Сил.

Вирішальним фактором дальшого піднесення і підтримки на належному рівні обороноздатності нашої країни є повсякденне керівництво Комуністичної партії. XXIV з'їзд КПРС у своїй резолюції по Звітній доповіді відзначив, що «...партія, її Центральний Комітет завжди тримають у центрі уваги питання військового будівництва, зміцнення могутності і боездатності Радянських Збройних Сил»⁹.

Розвиток Радянських Збройних Сил відбувається в умовах, коли утворення світової системи соціалізму завдало величезного удару імперіалістичному табору. До послаблення імперіалізму привів і крах колоніальної системи. Значна кількість країн, що визволилися, зайняла негативну позицію щодо політики війни та агресії, яку здійснюють імперіалістичні кола.

Зміна у співвідношенні сил на світовій арені на користь соціалізму викликала вперту протидію ворогів миру і прогресу. Імперіалізм не змінив своєї агресивної суті. Він залишається втіленням чорної реакції, кривавого насильства і становить серйозну загрозу миру та безпеці народів. В основі агресивної політики імперіалізму лежить його намагання будь-якими засобами послабити позиції соціалізму, придушити національно-визвольний рух, перешкодити боротьбі трудящих у капіталістичних країнах, затримати необоротний процес занепаду капіталістичної системи.

Головною силою, спроможною зупинити агресора, зірвати його авантюристичні плани, є дедалі зростаюча могутність миролюбних сил світу, насамперед країн соціалістичної співдружності, зокрема Союзу РСР, надійним гарантом безпеки якого є Радянські Збройні Сили, їх бойова могутність, пильність, постійна готовність захистити завоювання соціалізму.

Відмітною рисою розвитку наших Збройних Сил останніми роками є те, що він відбувається в обстановці бурхливого науково-технічного прогресу, який охопив і галузь військової справи.

Створення й запровадження у війська ракетно-ядерної зброї — найважливіший елемент, що визначає суть сучасної революції у військовій справі. За своїми бойовими властивостями ця зброя не йде в будь-яке порівняння із тією, що існувала раніше. Тільки з однієї ракетної установки тепер можна направити у будь-яку точку земної кулі заряд, більший за своєю вибуховою потужністю за сумарну потужність усіх вибухових речовин, застосованих у війнах минулого.

Головною ударною й вогневою силою є ракетні війська стратегічного призначення, оснащені міжконтинентальними балістичними раке-

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 145.

⁹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 230.

тами, що мають необмежену дальність польоту, високу точність попадання в ціль.

Змінилося обличчя наших сухопутних військ. Сучасна мотострілецька дивізія, порівняно з дивізією 1939 р., має танків більше у 16, бронетранспортерів і бронемашин у 37, автоматичної зброї в 13 разів¹⁰.

Якісно змінилися війська протиповітряної оборони нашої країни, Військово-Повітряні Сили, Військово-Морський Флот. Наприклад, за останні роки швидкості бойових літаків зросли в 2—2,5 раза, а висота польоту надзвукових літаків збільшилася до 30 і більше кілометрів. Енергоозброєність підводного човна — головної сили Військово-Морського Флоту, порівняно з довоєнною, зросла майже в 100 разів, глибина занурення збільшилася більш як у 5 разів, а швидкість підводного ходу — в 3—4 рази¹¹.

Але, якими потужними не були б сучасна бойова техніка та зброя, їх володарем, як і раніше, є людина і роль її щодня зростає. Саме люди, які досконало володіють дорученою їм бойовою технікою і зброєю, загартовані морально-політично, вирішуватимуть долю бою.

Ось чому Комуністична партія винятково великого значення надає питанням комуністичного виховання трудящих, радянських воїнів. Особливо важливу роль у цьому має виховання підростаючого покоління, в якому партія вбачає майбутнє нашої Вітчизни. «Ми партія майбутнього, — писав В. І. Ленін, — а майбутнє належить молоді»¹². XXIV з'їзд КПРС з особливою силою підкреслив зростання ролі молоді в будівництві комунізму. «В сучасних умовах, — говориться в резолюції з'їзду, — дедалі більше зростають роль і значення комсомолу як резерву і найближчого помічника партії в комуністичному вихованні підростаючого покоління і будівництві нового суспільства»¹³.

Вся героїчна історія Комуністичної партії, радянського народу та його Збройних Сил є невичерпним джерелом прикладів для виховання трудящих, радянських воїнів у дусі радянського патріотизму, соціалістичного і пролетарського інтернаціоналізму.

В комуністичному вихованні радянських воїнів партія використовує всі форми й методи партійно-політичної роботи. Серед них важливе місце займає пропаганда славних революційних, бойових, трудових традицій Комуністичної партії, радянського народу і його Збройних Сил.

В сучасних умовах значення виховання радянських людей на героїчних традиціях партії, народу і Збройних Сил зростає ще більше. Це зумовлене рядом важливих обставин.

По-перше, революційне вчення — марксизм-ленінізм набуло раз особливої значимості. Звертаючись до нього, партія, на основі ленінських думок, методології, знаходить вирішення актуальних проблем комуністичного будівництва і створення для нього сприятливих мирних умов.

Специфіка виховання на революційних і бойових традиціях робітничого класу та його марксистсько-ленінської партії виявляється в тому, що можливості їх пропаганди нині розширилися. У Збройних Силах СРСР склалася й чітко функціонує система марксистсько-ленінського навчання офіцерів, політзанять з солдатами й сержантами, широко застосовуються засоби масової інформації та агітації. Велика увага в роботі цієї системи приділяється пропаганді марксизму-ленінізму, ленінських ідей захисту соціалістичної Батьківщини.

¹⁰ Справочник пропагандиста и агитатора Армии и Флота, М., 1973, стор. 103.

¹¹ Справочник пропагандиста и агитатора Армии и Флота, М., 1973, стор. 104, 105.

¹² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 14, стор. 150.

¹³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 229.

По-друге, це зумовлене зростанням завдань і масштабів комуністичного будівництва, необхідністю формування у найширших трудящих мас комуністичного світогляду, виховання їх на ідеях марксизму-ленінізму¹⁴. Особливості виховання воїнів на прогресивних традиціях минулого виявляються тут у тому, що армія в деяких випадках залучається для розв'язання окремих завдань господарського та культурного розвитку радянського суспільства. Подібні ж функції радянські воїни не раз виконували й за рубежом нашої країни (участь у збиранні врожаю, будівництві жилих будинків тощо). Радянські Збройні Сили завжди відігравали й відіграють велику роль у вихованні в душі комунізму мільйонів молодих людей, залучених до військової служби, провадять і певну роботу серед цивільного населення. По суті, «армія відіграє роль «всенародного університету», який «закінчують» практично всі громадяни країни чоловічої статі»¹⁵. Весь особовий склад Радянських Збройних Сил бере широку участь у різноманітних культурно-масових та ідеологічних заходах. Як зазначив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, «Наша армія — особлива армія і в тому розумінні, що вона є школа інтернаціоналізму, школа виховання почуттів братерства, солідарності і взаємної поваги всіх націй і народностей Радянського Союзу»¹⁶.

Таким чином, наші Збройні Сили поряд із своїм головним призначенням — бути надійним захисником соціалістичної Вітчизни — відіграють велику соціальну роль у суспільному житті країни і в цьому сенсі реалізують виховні завдання соціалістичної держави в сучасних умовах.

По-третє, особлива увага до виховання воїнів на прогресивних традиціях диктується й різким посиленням боротьби між двома протилежними системами — соціалізмом і капіталізмом. Найгостріше ця боротьба виявляється в галузі ідеології.

Важливе місце в ідеологічному протиборстві між соціалізмом і капіталізмом займають воєнно-теоретичні питання. Тут, як і в інших сферах ідеології, йде запекла боротьба, в якій стикаються протилежні за своєю суттю традиції, два протилежних підходи до проблем військової справи — пролетарські й буржуазні.

Найважливішими ділянками ідеологічної боротьби в галузі воєнної теорії та практики є: методологія та світогляд у питаннях визначення суті воєн сучасної епохи, ролі, місця й функцій армій соціалістичних держав і, насамперед, ролі Радянських Збройних Сил, ролі і місця Комуністичної партії в організації захисту соціалістичної Батьківщини тощо.

Зростання ролі виховання воїнів Збройних Сил на прогресивних традиціях минулого пояснюється, крім того, деякими специфічними особливостями морально-політичної підготовки особового складу, зумовленими сучасним етапом розвитку Збройних Сил, тими складними й відповідальними завданнями, що їм доведеться розв'язувати в разі збройної імперіалістичної агресії проти СРСР або інших країн соціалістичної співдружності. Насамперед зросло завдання військового будівництва. Це вимагає від військових кадрів дедалі глибшого засвоєння фундаментальних положень марксизму-ленінізму, оволодіння його методологією. Вивчення марксистсько-ленінського вчення про війну та армію, про захист соціалістичної Вітчизни стало традиційним у системі політичної підготовки особового складу Радянських Збройних Сил.

Вихованню воїнів на революційних і бойових традиціях сприяє про-

¹⁴ Див. там же, стор. 83.

¹⁵ А. А. Епишев. Могучее оружие партии, М., 1973, стор. 25.

¹⁶ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 23.

ведення ленінських читань, уроків, тематичних вечорів та інших заходів, спрямованих на оволодіння теоретичною спадщиною. Тільки на основі марксизму-ленінізму можна вірно розуміти закони, що визначають необхідність захисту Вітчизни, передбачити перспективи їх розвитку.

Значення виховання воїнів на традиціях зростає й тому, що значно збільшилися духовні запити воїнів, грамотність молоді, що призивається на військову службу. Якщо в 1939 р. в армії налічувалося близько 12% військовослужбовців з вищою та середньою освітою, 27,5% — з неповною й 60,5% — з початковою, то зараз кількість воїнів з вищою та середньою освітою становить 47%, з неповною середньою — близько 53%, а з початковою — менше 1%¹⁷.

Рівень і завдання виховання воїнів на героїчних традиціях зростають і у зв'язку з тим, що від них вимагається постійна бойова готовність. Ця якість є чудовою традицією Радянських Збройних Сил, сприяє надійному захисту нашої Батьківщини від зазіхань імперіалізму. Особливістю виявлення цієї традиції в сучасних умовах є те, що бойова готовність необхідна у всіх видах Збройних Сил і родах військ і всюди — в частинах, дислокованих як у прикордонних так і в глибинних районах країни. Бойова готовність потребує міцної воїнської дисципліни, організованості військових колективів. Це зумовлене вимогами сучасної війни і характером військової техніки та зброї.

Розв'язання завдання забезпечення постійної бойової готовності Збройних Сил передбачає не тільки чітку організацію служби, але й відповідну морально-психологічну підготовку особового складу.

Необхідно мати на увазі ту обставину, що молодь, яка приходить зараз до армії, в тому числі молоді офіцери, виросла вже після війни, не пройшла її суворих випробувань. В деякого склалося уявлення про відсутність воєнної небезпеки. Це — наслідок нерозуміння агресивної природи імперіалізму. Окремі молоді люди приносять ці настрої в Збройні Сили. Ми повинні виходити з того, що головну роль у створенні основ стійкості воїнів у бою відіграє їх політична свідомість, ідейна загартованість. Виховання воїнів на традиціях старших поколінь підвищує їх політичну свідомість, ідейну загартованість.

Таким чином, завдання комуністичного будівництва в нашій країні та його захисту, боротьба проти ворожих соціалізмів сил зумовлюють об'єктивну необхідність активізації виховної роботи серед воїнів на революційних, бойових і трудових традиціях Комуністичної партії, радянського народу та його Збройних Сил, посилення її ефективності та дієвості. Це й пояснює особливості роботи партійних організацій у сучасних умовах.

У всій своїй діяльності армійські партійні організації керуються Програмою КПРС, рішеннями партії, Статутом КПРС, постановами з'їздів і ЦК КПРС. Виходячи з специфіки умов, їх практична робота у Збройних Силах будується на основі Інструкції організаціям КПРС у Радянській Армії та Військово-Морському Флоті, затвердженої ЦК КПРС.

Особливістю роботи армійських партійних організацій є те, що вони за останні роки помітно посилили виховання офіцерського складу. Питання виховної роботи серед офіцерів постійно обговорюються на засіданнях парткомів (бюро), на партійних зборах, у політорганах, на зборах та на семінарах командирів та політпрацівників.

Партійні організації добиваються дієвості марксистсько-ленінського навчання офіцерів, широко використовують у процесі занять пропаганду революційних, бойових і трудових традицій радянського народу.

¹⁷ Див.: Календарь воина на 1973 г., М., 1972, стор. 29

Найявніші в учбових програмах марксистсько-ленінської підготовки таких розділів, як «Питання радянської військової науки в творах В. І. Леніна», «Комуністична партія в період Великої Вітчизняної війни», «Історія радянського військового мистецтва», «Виховання особового складу на бойових традиціях Радянських Збройних Сил» тощо розширили виховні можливості армійських партійних організацій.

Однією з особливостей діяльності армійських партійних організацій є посилення уваги до роботи з молодими офіцерами. Це пояснюється тим, що характерною рисою теперішнього офіцерського складу Радянських Збройних Сил є його молодість. Зараз більше 65% офіцерів у полковій ланці молодші за 30 років¹⁸.

Партійні організації регулярно організують зустрічі молодих офіцерів з ветеранами революції, громадянської та Великої Вітчизняної воєн, проводять теоретичні вечори, диспути тощо.

Важливою традицією у вихованні молодих офіцерів стало шефство старших офіцерів над молодшими. В основі їх роботи лежить індивідуальна робота з підопічними, особистий приклад. Поеднуючи суворість з тактом, допомагають вони молоді в усьому, домагаються, щоб молоді офіцери переймали й розвивали героїчні традиції свого полку, Збройних Сил.

Велику увагу партійні організації приділяють добору керівників груп марксистсько-ленінської підготовки. Так, у 1971 р. 71% з них мали вищу освіту, 10% — вчилися заочно у вищих учбових закладах. Армійські партійні організації ведуть серед офіцерів велику індивідуальну роботу, підвищують їх інтерес до життя та діяльності В. І. Леніна, історії КПРС. Наприклад, в 1971 навчальному році молодим офіцерам була запропонована тематика: «КПРС — організатор збройного захисту соціалістичної Батьківщини». 70% офіцерів Київського військового округу вивчали воєнно-теоретичну спадщину В. І. Леніна.

Про активне вивчення офіцерами героїчної історії КПРС говорить їх участь у численних теоретичних конференціях, велика кількість доповідей і рефератів, прочитаних в їх ході. Так, в 1972 р. слухачі вечірніх університетів марксизму-ленінізму взяли участь у 32 теоретичних конференціях, написали 6255 доповідей і рефератів.

Суттєвою особливістю роботи армійських партійних організацій є увага до офіцерів, призваних з запасу. В роботі з ними партійні організації враховують характер доармійської трудової діяльності офіцера, завдання, що їх він виконує в армії.

Офіцери, призвані з запасу, охоче вивчають воєнно-теоретичну спадщину В. І. Леніна, героїчну історію КПРС, Збройних Сил, переймають досвід ветеранів^{19–20}.

Особливістю сучасного офіцерського корпусу Радянських Збройних Сил є постійне збільшення в його складі питомої ваги інженерів і техніків. Тепер вони займають до 45% офіцерських посад в армії та на флоті²¹.

Важливою традицією Радянських Збройних Сил є прагнення воїнів до вдосконалення своєї бойової майстерності, воєнних і політичних знань. Особливості виховання воїнів на цій традиції зумовлюються тим, що в наш час зброя й бойова техніка стають дедалі складнішими.

На XXIV з'їзді КПРС Голова Ради Міністрів СРСР О. М. Косигін заявив: «На основі, останніх досягнень науки й техніки розроблені й випускаються багато нових видів сучасного озброєння, підвищено бойові і

¹⁸ XXIV съезд КПСС. Стенографический отчет, т. 1, М., 1971, стор. 349.

^{19–20} Высокое призвание, М., 1970, стор. 80.

²¹ XXIV съезд КПСС. Стенографический отчет, т. 1, М., 1971, стор. 349.

технічні якості зброї. Ми можемо доповісти з'їздові, що Радянські Збройні Сили оснащені новітньою бойовою технікою найвищого класу»²².

Сам характер найновішої бойової техніки, включаючи потужні ракетні установки, електронно-обчислювальні машини та інші найскладніші системи, вимагає від особового складу наших військ особливо високої загальноосвітньої та спеціальної військово-технічної підготовки, невинного вдосконалення своїх знань і навичок.

Тепер поняття воїнської доблесті органічно включає в себе відмінне володіння найновішою бойовою технікою та зброєю. Ось чому спеціальна військово-технічна підготовка — це одне з найголовніших і найскладніших завдань усього командного, політичного і особливо інженерно-технічного складу.

В сучасних умовах зросли вимоги до інженерно-технічного складу. Вони не лише мають самі відмінно володіти найновішою технікою та зброєю, але й навчати цього весь особовий склад. Ця робота стає дійовішою, коли в ході занять з особовим складом наводяться конкретні приклади з історії Великої Вітчизняної війни, сучасності. Перемога Радянського Союзу в Великій Вітчизняній війні яскраво показала всьому світові перевагу радянської бойової техніки та зброї над оснащенням імперіалістичних армій. Ця перевага зберігається й зараз. Про це яскраво свідчать факти подій на Близькому Сході в жовтні 1973 р.

Ізраїль втратив за три дні боїв більше літаків, ніж за всю війну 1967 р. Тільки за перші чотири дні боїв було знищено 230 ізраїльських танків. Взятий у полон командир 190-ї ізраїльської бронетанкової бригади полковник Ягурі визнав перевагу радянської бойової техніки, зокрема танків, якими оснащена єгипетська армія. За загальним визнанням зарубіжної преси, успіхи арабських армій багато в чому визначаються вміло використовуваною першокласною бойовою технікою, отриманою від Радянського Союзу²³.

Постійна увага комуністів до питань підвищення технічної культури особового складу, пропаганди традицій і досвіду Радянських Збройних Сил сприяє підвищенню боєздатності і боєготовності всіх частин і підрозділів.

Серед важливих заходів, спрямованих на зміцнення партійно-політичного апарату армії та флоту, важливе місце займає Постанова ЦК КПРС від 21 січня 1967 р., якою розширено інститут заступників командирів по політчастині. Ця постанова є дальшим розвитком чудових традицій військових комісарів, запроваджених в армії за ініціативою В. І. Леніна. Вона відіграла велику роль в посиленні партійно-політичної роботи у Збройних Силах, у піднесенні керівної ролі партії у вихованні та навчанні їх особового складу.

Традиції героїзму, відваги військових комісарів були примножені політпрацівниками Радянських Збройних Сил у роки Великої Вітчизняної війни.

Дієвість роботи заступника командира по політчастині залежить від його знань, досвіду та педагогічної майстерності. Виховання воїнів на героїчних традиціях Збройних Сил залежить також від того, наскільки глибоко вони засвоєні політпрацівниками. Враховуючи цю обставину, партійні організації виявляють підвищений інтерес до питань виховання офіцерів-політпрацівників. Це — важлива особливість роботи партійних організацій в сучасних умовах. Адже ж серед політпрацівників налічується велика кількість молодих офіцерів.

²² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 151.

²³ «Красная звезда», 12, 13, 20 жовтня 1973 р.

Використовуючи найрізноманітніші форми й методи партійно-політичної роботи, партійні організації добиваються зразковості політпрацівників у навчанні та дисципліні, у вихованні особового складу. Офіцери-політпрацівники достойно продовжують і примножують славні героїчні традиції Радянських Збройних Сил.

У вихованні солдатів і сержантів на героїчній історії Збройних Сил, партійні організації активно використовують політичні заняття. Особливості виховання воїнів в ході цих занять зумовлюються рядом обставин. Політзаняття становлять обов'язкову форму політичного навчання для всіх воїнів армії та флоту, могутній засіб пропаганди ідей комунізму, традицій партії, народу, Збройних Сил.

Пропаганда героїчних традицій на заняттях ведеться з часів громадянської війни, має свою чудову спадкоємність. Історія Радянських Збройних Сил доводить, що політичні знання, одержані воїнами, пропаганда героїчних традицій у ході політзанять розвивають в особового складу армії та флоту любов до військової справи, прагнення досконало володіти бойовою технікою та зброєю, сприяють зміцненню дисципліни, підвищенню пильності та бойової готовності.

У програмі політзанять є велика кількість тем, які сприяють посиленню виховання воїнів на героїчних традиціях Збройних Сил. Ось деякі з них: «Берегти й примножувати бойові традиції Радянської Армії та військ ППО», «Героїчні бойові традиції радянських авіаторів. Свято зберігати і примножувати їх — справа честі кожного воїна ВПС», «Бойові і трудові традиції залізничних військ і військових будівельників» тощо.

Солдати й сержанти з великим інтересом вивчають героїчну історію КПРС, життя та революційну діяльність В. І. Леніна, його безсмертні твори, особливо присвячені питанням захисту соціалістичної Батьківщини. Партійні організації враховують якісні зміни, що сталися останніми роками в особовому складі, зростання його загально-освітнього, культурного й політичного рівня.

У роботі широко використовуються зустрічі зі старими більшовиками, ветеранами війни та праці, Героями Радянського Союзу та Соціалістичної Праці. Серед офіцерів стали популярними традиції тісного зв'язку воїнів з колективами трудящих. Партійні організації систематично організують екскурсії воїнів на передові підприємства, проводять спільні тематичні вечори, обмінюються виступами колективів художньої самодіяльності, підтримують тісний зв'язок з колективами підприємств, звідки були призвані воїни.

Партійні організації стали частіше запрошувати на політзаняття старих більшовиків, героїв війни та праці, передовиків виробництва, командирів відмінних підрозділів. Наприклад, у проведенні занять з солдатами та сержантами взяли активну участь учасники штурму Зимового палацу В. Васильєв, колишній матрос з «Аврори» О. Неволін, учасник III з'їзду комсомолу С. Білоусов, ветеран громадянської та Великої Вітчизняної воєн В. Д. Крюченкін та багато інших. Все це помітно розширило і урізноманітнило виховну роботу партійних організацій, підвищило активність солдатів і сержантів на політзаняттях. Якщо в 1970 р. на підсумкових політзаняттях особового складу відмінні оцінки дістали 53%, то в 1971 р. — 62%.

Місцеві радянські органи, партійні організації, колективи трудящих беруть активну участь у підбитті підсумків бойової та політичної підготовки воїнів. Від імені трудящих вони нагороджують переможців соціалістичного змагання перехідними прапорами обкомів партії, обласних Рад, депутатів трудящих, цінними подарунками та грамотами. Так, лише в період відзначення 100-річчя від дня народження В. І. Леніна місце-

ві органи влади, партійні організації, колективи трудящих України вручили переможцям соціалістичного змагання — воїнам КВО багато колективних та індивідуальних подарунків.

Партійні організації частин та підрозділів підтримують зв'язок з колективами підприємств, звідки було призвано більшість воїнів. Трудящі пишуть воїнам про свої трудові досягнення, закликають їх пильно стояти на сторожі їх мирної праці. Ці листи використовуються армійськими партійними організаціями у пропаганді успіхів мирної праці Батьківщини, зміцнення єдності армії та народу. Відповідаючи землякам, воїни повідомляють про свої досягнення в бойовій та політичній підготовці, про те, як вони продовжують і примножують славні революційні, бойові та трудові традиції батьків і братів.

Воїни — часті гості в трудівників фабрик, заводів і колгоспних ланів. Наприклад, воїни Донецького гарнізону побували в гостях у шахтарів і шахтобудівників на шахті, в забої, зустрілися з колишніми воїнами, а незабаром, як дорогих гостей, прийняли в себе передовників праці.

Подібні зустрічі зміцнюють дружбу воїнів і трудящих, є втіленням традицій єдності народу й армії, підвищують ефективність виховання особового складу Радянських Збройних Сил.

Важливою особливістю роботи партійних організацій у вихованні воїнів є те, що вони стали ширше й активніше використовувати можливості радіо й телебачення. Воїни колективно слухають і дивляться такі передачі, як «Сьогодні в Червонопрапорному Київському військовому окрузі», «Комісар», «В гостях у воїнів», «Служу Радянському Союзу», «Синам про подвиги батьків», «Кавалери Орденів Вітчизняної війни», «Школа солдата» тощо.

Досвід показує, що цілеспрямована робота партійних організацій по вихованню воїнів на славних традиціях Комуністичної партії та радянського народу, на героїчній історії Збройних Сил сприяє підвищенню їх політичної свідомості, мобілізації особового складу на героїчну працю в ім'я Батьківщини.

Дієвість роботи партійних організацій підтверджується практичними ділами воїнів. Всім серцем відгукуючись на заклик партії та уряду, вони примножують зусилля у зміцненні оборонної могутності нашої великої Батьківщини, її доблесних Збройних Сил, у перетворенні в життя завдань, поставлених XXIV з'їздом КПРС.

Вірність збройних захисників Радянської держави своїй соціалістичній Вітчизні, партії та народу непохитна. Вони завжди готові з честю виконати будь-які завдання по захисту державних інтересів Радянського Союзу.

ДІЯЛЬНІСТЬ ІСТПАРТІВ УКРАЇНИ ПО ЗБИРАННЮ ДОКУМЕНТІВ З ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ТА ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1921—1924 рр.)

Успіхи історіографії Комуністичної партії — результат діяльності перших наукових установ. Серед них особливе місце посідали Комісія по історії Жовтневої революції та історії Комуністичної партії (Істпарт) та її місцеві органи. В історико-партійній літературі широко висвітлені питання створення і діяльності Центрального Істпарту¹.

Менше праць присвячено історії місцевих Істпартів². Про Істпарт України та його місцеві органи йдеться в кількох працях, побіжно про це згадується також в дослідженнях загального характеру³. Основна увага в них наголошується на ролі Істпартів у розвитку історико-партійної науки 20-х років, але недостатньо розкрито такі важливі проблеми, як діяльність Істпартів щодо збирання історичних матеріалів і створення документальної бази історико-партійної науки. У даній статті простежується цей аспект діяльності Істпартів України.

В. І. Ленін надавав великого значення створенню документальної бази для вивчення і розробки історії Комуністичної партії і Жовтневої революції. У листах до товаришів і бесідах він неодноразово вказував на необхідність збирання історико-партійних документів, одержання з-за кордону дореволюційних партійних архівів, які там знаходилися, на розробку хроніки подій і нарису про Жовтневу революцію⁴.

З перших днів Радянської влади ЦК партії вжив ряд заходів для зо-

¹ Н. С. Комаров. К истории Института Ленина и Центрального партийного архива (1919—1931 гг.).— «Вопросы истории», 1956, № 10, стор. 181—191; його ж. Создание и деятельность Истпарта.— «Вопросы истории КПСС», 1958, № 5, стор. 153—165; Л. В. Иванова. Институт Маркса—Энгельса—Ленина. Комиссия по истории Октябрьской революции и истории Коммунистической партии (Истпарт) 1920—1928.— Очерки истории исторической науки в СССР, т. IV, М., 1966, стор. 210—226; М. С. Волин. История Коммунистической партии в советской историографии.— Там же, стор. 530—556; Ю. Н. Амиантов, Н. В. Нелидов, К. А. Остроухова. У истоков советской историко-партийной науки (К 50-летию Истпарта).— «Вопросы истории КПСС», М., 1970, стор. 113—120; Идейный арсенал коммунистов, М., 1971; В. А. Пересветов. Работа Истпарта по собиранию документов по истории Октябрьской революции в 1920—1923 гг.— Археографический ежегодник за 1969 год, М., 1971, стор. 139—150.

² В. Ф. Аббакумова. О создании и деятельности Азербайджанского бюро Истпарта ЦК ВКП(б) (Азистпарт) 1921—1928 гг.— «Вопросы истории КПСС», 1966, № 8, стор. 63—72; Л. М. Ланда. О роли Истпарта в собирании и изучении материалов по истории Октябрьской революции в Средней Азии.— «Общественные науки в Узбекистане», 1967, № 10, стор. 62—66.

³ В. Г. Сарбей. Истпарти та їх місце в розвитку історичної науки на Україні.— «УІЖ», 1967, № 1, стор. 3—10; В. Н. Котов. В. І. Ленін — основоположник радянської історичної науки, К., 1969; В. А. Дядиченко, Ф. Е. Лось, В. Г. Сарбей. Развитие исторической науки в Украинской ССР, К., 1970; Б. И. Кашкин. Создание и деятельность Истпарта ЦК КП(б)У (1921—1929 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, К., 1970; Н. В. Комаренко. Журнал «Літопис революції», К., 1970.

⁴ Ю. Н. Амиантов, Н. В. Нелидов, К. А. Остроухова. Назв. праця, стор. 113—114.

середження в центрі найважливіших партійних документів⁵. Важливу роль у розгортанні робіт відіграв декрет Радянського уряду від 1 червня 1918 р. «Про реорганізацію і централізацію архівної справи», підписаний В. І. Леніним, цей документ став основою архівного будівництва⁶. 1919 р. Секретаріат ЦК РКП(б) звернувся з відозвою «До всіх партійних організацій», в якій пропонувалося секретарям парторганізацій висилати в центр всі партійні видання, протоколи зборів, постанови, резолюції та ін.⁷

Робота по збиранню, вивченню і публікації основних історико-партійних документів мала важливе наукове і практичне значення. Для розв'язання складних питань соціалістичного будівництва, вироблення правильної політичної лінії, марксистсько-ленінського навчання комуністів необхідно було розуміти історичні уроки минулого, створити історико-партійну літературу. Щоб виконати це надзвичайно важливе державне завдання, згідно з постановою РНК РРФСР від 21 вересня 1920 р. була створена Комісія по історії Жовтневої революції та історії партії (Істпарт)⁸, основним обов'язком якої було збирання документальних матеріалів (друкованих і рукописних), вивчення їх, обробка і публікація. Для виконання постанови РНК необхідно було створити широку мережу місцевих бюро Істпарту.

Українська РСР була однією з перших республік, яка приступила до організації республіканського Істпарту. 13 лютого 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У обговорило питання про створення науково-дослідної установи для розробки історії Комуністичної партії і Жовтневої революції на Україні та визнало за необхідне створити відповідну Комісію в складі М. О. Скрипника, Г. І. Петровського, С. В. Косіора, Р. В. Гальперіна, І. О. Ковальова⁹. Головою Істпарту на засіданні Комісії 30 березня 1921 р. було затверджено М. О. Скрипника¹⁰. Той факт, що організація й керівництво цією дуже важливою справою доручалися ветеранам партії, соратникам В. І. Леніна, свідчить про ту велику роль, яка відводилася Істпарту в ідеологічній роботі. Проте роль видатних партійних діячів у цій важливій і відповідальній справі досліджена ще недостатньо.

6 квітня 1921 р. ВУЦВК затвердив Істпарт на правах постійної Комісії*. Всі архівні матеріали, — вказувалося в постанові, — які мають відношення до історії революції і Комуністичної партії на Україні, в чиєму б віданні і розпорядженні вони не знаходились, поступають в повне і виключне відання і розпорядження Істпарту¹¹.

Робота по виявленню і концентрації історико-партійних та історико-революційних документів була дуже важливою, оскільки без місцевих матеріалів не можна було глибоко вивчати історію Комуністичної партії і Жовтневої революції. Зібрати велику кількість документів дореволюційних часів, Жовтневої революції та громадянської війни, розкиданих по всій Україні й за її межами, було надзвичайно складно. Необхідно було систематизувати, відсіяти численні документи, які не мали ні наукового, ні практичного значення, провести значну роботу по їх обліку та опису.

⁵ В. В. Максаків. Організація архівів КПСС, М., 1968, стор. 45.

⁶ Цейний арсестел комуністел, стор. 197.

⁷ ЦК РКП(б), 1919, оп. 1, ф. 1, оп. 1, арк. 513.

⁸ Сторінки юбилей (К 80-літтю Інститута марксизма-ленінізма при ЦК КПСС). — «Вопросы истории КПСС», 1971, № 2, стор. 32.

⁹ ПА ЦК РКП(б) України, ф. 1, оп. 145-а, спр. 11, арк. 22.

¹⁰ Там же, оп. 6, спр. 703, арк. 39.

* У січні 1922 р. Істпарт був переведений у підпорядкування ЦК КП(б)У, а з березня наступного року став відділом ЦК.

¹¹ Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів, т. I (1917 — червень 1941 рр.), К., 1959, стор. 112.

В дожовтневий період з конспіративних причин багато подій в житті партії не фіксувалося взагалі. «Життя партії протікало в підпіллі. Партія уникала залишати матеріал, який міг би потрапити до рук поліції і дати цим самим їй привід до розшуку»¹². Тому оригінальних документів збереглося дуже мало. Історія Жовтневої революції і громадянської війни відбита в документах ще менше. В результаті частой зміни політичних режимів на Україні архіви установ того часу часто переїжджали з одного місця в інше, документи нерідко губилися. Архіви місцевих партійних комітетів і організацій за 1917—1919 рр. рідко де збереглися, більшість їх загинула в роки громадянської війни. Така ж доля спіткала і архіви місцевих радянських установ, в яких відклалися документи про боротьбу народних мас за встановлення Радянської влади на Україні, про керівну роль Комуністичної партії у цій боротьбі. При вивченні історії підпільної діяльності більшовицької партії і робітничого руху до 1917 р. важливим джерелом були документи органів політичного розшуку (жандармських управлінь, охоронних відділень департаменту поліції, судових палат та ін.), тобто установ, які були опорою російського самодержавства в його боротьбі проти революційного руху. Особливо ці матеріали мали велике значення для вивчення історії місцевих марксистських гуртків, «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», комітетів і груп РСДРП, документи яких дійшли до нас в незначній кількості. В поліцейських справах фіксувалася діяльність того чи іншого революціонера. Тому необхідно було врятувати і використати ці джерела, враховуючи при цьому їх класове походження. Ці архіви також зазнали значної шкоди, особливо в перші місяці після Лютневої революції. Так, буржуазна газета «Киевская мысль» 12 березня 1917 р. повідомляла, що в Одесі «два дні жандарми... палили компроментуючі документи»¹³. Великі архіви Харківської судової палати загинули під час революції, а з ними — і документи, зв'язані з історією революційного руху в дожовтневий період. Деякі повітові архіви Чернігівщини загинули майже на 90—100%, в основному — це матеріали революційного руху¹⁴. На початку 20-х років, у період паперової кризи, більшість архівів була під загрозою використання їх як паперової сировини.

Архівні фонди, що збереглися, знаходились у різних місцях, у старих, вологих приміщеннях, були розкидані, часто неупорядковані і недоступні для використання. Це пояснюється тим, що перші кроки архівного будівництва на Україні проходили в тяжких умовах громадянської війни¹⁵. Значна кількість документів була вивезена за кордон. Так, колишній петлюрівський віце-директор військово-історичного музею 1919 р. через емігрантську пресу вимагав «в якій-небудь нейтральній державі вибрати місце для зберігання цінних військових, а також політичних українських документів»¹⁶.

Катастрофічно становище із зберіганням документальних матеріалів зобов'язало Істпарт ЦК КП(б)У взяти під охорону архівні фонди з метою їх використання, а також «організувати центральні і місцеві архіви, і музеї революції та інші подібні установи»¹⁷. Чому надавалося пра-

¹² М. С. Овчинников, *Лекция на I Всероссийской конференции архивных работников СССР* (1957 г.), — *Архивы СССР*, 1958, № 1, стор. 114.

¹³ А. Юрченко, *Лохны и архивное строительство Советской Украины*. — «Архивное дело», 1957, № 3 (17), стор. 117.

¹⁴ «Детские воспоминания», 1928, № 4, стор. 327, 333.

¹⁵ О. Е. Митрофанов, *Проблемы механизации радянського архівного будівництва на Україні*. — П'ята республіканська щорічна конференція істориків-архівістів, присвячена 50-річчю утворення СРСР, К., 1972, стор. 37—39.

¹⁶ А. Юрченко. Назв. праця, стор. 151.

¹⁷ Культурне будівництво в Українській РСР, стор. 112.

во призначати завідуючих і комісарів у всі наявні і новостворені архіви і музеї, віддавати розпорядження, переміщати архівні матеріали.

На першому організаційному засіданні Істпарту 30 березня 1921 р. (до постанови ВУЦВК) було прийнято рішення про охорону архівних матеріалів і термінові заходи проти їх знищення. Істпарту було доручено взяти під контроль роботу установ, що переробляли паперову сировину. Окремо стояло питання про охорону архіву Південно-Західного фронту в Житомирі; доступ до нього без дозволу Істпарту був заборонений. На засіданні ухвалили ознайомитися з станом архівної справи в Одесі й Києві. Обговорювалося питання також про реевакуацію українських документів, що зберігалися в архівах РРФСР з часів громадянської війни¹⁸. За межами республіки (за даними Укрцентрархіва) знаходилося більше 4 тис. справ¹⁹.

1921 р. Істпарт ще не мав апарату на місцях і для ознайомлення з станом архівної справи прагнув використати інспекторський апарат ЦК КП(б)У. Центральний Комітет подавав різнобічну допомогу Істпарту: розглядав плани роботи, підбирав кадри, виділяв кошти. За чотири роки діяльності Істпарту (1921—1924) Політбюро, Оргбюро і Секретаріат більше 40 раз розглядали питання про його роботу²⁰.

З перших днів своєї діяльності Істпарт провадив широку пропаганду збирання історико-партійних документів. У зверненнях, вміщених статтях у періодичній пресі й журналі «Літопис революції» працівники Істпарту прагнули привернути увагу комуністів до важливої державної справи — збирання документів, зв'язаних з історією партії, революційним рухом у країні. 1922 р. Істпарт звернувся з рядом відозв до партійних організацій і комуністів. У відозві «Допоможіть збирати матеріали по історії революції й партії», наприклад, вказувалося, що ця робота може бути плідною лише за участю в ній широкої громадськості, комуністів, безпосередніх учасників революційних подій. У ньому також конкретно вказувалося, які матеріали підлягають виявленню і зберіганню в архівах (брошури, книги, газети, прокламації, листівки, фотографії революціонерів, протоколи партійних нарад, спогади, плакати, гасла)²¹. Одна з керівних працівників Істпарту Є. М. Адамович 22 вересня 1922 р. в газеті «Коммунист» виступила зі статтею «Увага історії партії». У зверненні «До всіх членів партії і співчуваючих Жовтневій революції», підписаному М. О. Скрипником, висловлювалася впевненість, що заклики Істпарту про збір документальних матеріалів знайдуть відгук серед усіх членів партії²².

У лютому 1923 р. республіканський Істпарт у зверненні до всіх губкомів КП(б)У і членів партії «Про здачу всіх матеріалів з історії партії» відзначав, що на руках у деяких членів партії зберігаються матеріали, які «мають виключне значення для уточнення всіх деталей революційної боротьби і радянського побуту»²³.

Істпарту з перших днів діяльності необхідно було виробити форми і методи роботи щодо збирання документальних матеріалів, визначити найбільш раціональні шляхи її здійснення. Значну допомогу в цій справі подавав Істпарт ЦК РКП(б), досвід якого українські колеги широко використовували у своїй роботі. Велику роль у збиранні історико-револю-

¹⁸ ПА ІІП ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 703, арк. 39 зв.

¹⁹ «Летопись революции», 1926, №№ 3—4, стор. 297.

²⁰ Підраховано автором за матеріалами фонду ЦК КП(б)У (див. ПА ІІП ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 145-а, 146).

²¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 2, спр. 387, арк. 48.

²² Там же, арк. 39.

²³ ПА ІІП ЦК Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 1249, арк. 58.

ційних документальних матеріалів відіграла постанова ЦК РКП(б) «Про організацію обласних і губернських Бюро Істпарту» (січень 1922 р.)²⁴. На той час Істпартом ЦК РКП(б) була розроблена «Інструкція для місцевих бюро Істпарту». В ній визначалися основні завдання цих установ, одним з яких було збирання в районі їх діяльності матеріалів з історії партії і Жовтневої революції, а також їх зберігання, систематизація та вивчення²⁵. Ця робота повинна була провадитися в тісному контакті з архівними органами.

Протягом 1922 р. місцеві органи Істпарту були створені у всіх губернських центрах України. Збирати документи розпочали в Катеринославі, де ще в січні 1921 р. було створено Істпарт (діяти почав з квітня): його очолив завідуючий агітпропом губкому КП(б)У М. А. Рубач, нині відомий учений²⁶.

Відчутну допомогу місцевим організаціям Істпарту подавав Центральний Комітет КП(б)У і республіканський Істпарт. 1922 р. вони направили на місця ряд директивних і методичних листів. В одному з перших циркулярів «До всіх губкомів КПУ», підписаному секретарем ЦК КП(б)У С. В. Косіором і секретарем Істпарту М. С. Івановим (березень 1922 р.), рекомендувалося новоствореним Істпартам виявляти архіви жандармських і поліцейських установ дореволюційної Росії, рукописні й друковані матеріали з історії робітничого і селянського руху, місцевих партійних організацій²⁷. У листі наголошувалося на необхідності звернути увагу на архіви місцевих партійних органів, встановити там єдину систему в збиранні та зберіганні матеріалів. Пропонувалося також провести реєстрацію старих комуністів й організувати роботу щодо написання ними спогадів, а також відомостей про діяльність видатних партійних працівників, активних учасників революційного руху.

Циркулярний лист ЦК КП(б)У «Всім губбюро Істпарту», надрукований 6 вересня 1922 р. в газеті «Коммунист», зобов'язував місцеві бюро надсилати в республіканський Істпарт дублікати описів зібраних матеріалів.

З допомогою губкомів КП(б)У в повіті і волості надсилювалися звернення і циркуляри про збір документів, фотографій, спогадів, старих газет, листівок, брошур та ін. Так, у циркулярному листі Донецького губкому КП(б)У, направленому 1922 р. в повітові комітети партії за підписом секретаря губкому Е. Й. Квірінга і голови Істпарту С. І. Гопнер, пропонувалося здати в Істпарт всі матеріали з історії партії і в першу чергу документи про робітничий рух у Росії в 1870—1900 рр.²⁸ Перелік найважливіших документів, які підлягали виявленню, був надрукований «Донецьким пропагандистом» № 8 за 1922 р.

Одеський губком КП(б)У у квітні 1922 р. ухвалив надіслати циркуляр про сприяння Істпарту в збиранні історико-революційних матеріалів. Того ж року пленум губкому розглядав перспективний план створення документальної бази для розробки історії місцевої парторганізації²⁹.

Катеринославський губком КП(б)У направив у всі повітові партійні комітети інструкцію-циркуляр про організацію при повіткомках комісій з 3 чол. для збирання і пересилки в губернський центр документальних матеріалів. В інструкції давалися конкретні рекомендації щодо мето-

²⁴ Г. Д. Алексеева. В. И. Ленин и создание центров исторической науки.— «Вопросы истории», 1960, № 4, стор. 133.

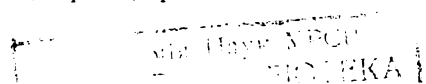
²⁵ В. А. Пересветов. Назв. праця, стор. 145.

²⁶ ПА ІПІ ЦК Компартії України. ф. 1, оп. 7, спр. 420, арк. 2.

²⁷ Там же, оп. 1, спр. 126, арк. 233—234.

²⁸ Там же, ф. 3, оп. 1, спр. 1258, арк. 44-а.

²⁹ Там же, ф. 29, оп. 1, спр. 376, арк. 205; спр. 452, арк. 3.

дів збирання історико-революційних документів. У Павлоградському повіті в 1922 р. розпочалася підготовка історії місцевої парторганізації³⁰.

Подільський Істпарт на засіданні колегії 14 листопада 1922 р. ухвалив виділити уповноважених через повітові комітети для виявлення і збирання матеріалів з історії партійної організації Поділля³¹. Волинський Істпарт у зверненні «До всіх робітників і селян Волині» просив допомогти в його відповідальній роботі. Волинський губком КП(б)У зобов'язав повітові комітети партії організувати роботу в місцевих архівах з метою виявлення історико-революційних матеріалів³².

Таким чином, Істпарт ставали центрами, навколо яких зосереджувалася вся робота по збиранню, концентрації і вивченню історико-партійних документів у губерніях.

В процесі створення архівної мережі визначалися й основні сховища для історико-революційних матеріалів. У Харкові згідно з рішенням колегії Істпарту ЦК КП(б)У від 30 березня 1921 р. було створено Центральний архів Революції, який мав стати основною документальною базою для вивчення історії Комуністичної партії і Жовтневої революції на Україні³³. У липні наступного року туди були перевезені перші архівні фонди * Харківського губернського жандармського управління, районного охоронного відділення, комісара Тимчасового уряду та ін.³⁴.

Всі матеріали, які надходили до Істпарту, передавалися в Архів революції і поділялися на документальні та друковані. Документальні матеріали розподілялися по відділах (секціях): у першому зосереджувалися матеріали з історії революційного і суспільного руху на Україні з 1856 до лютого 1917 р., зберігалися фонди колишніх царських установ, що відали політичним розшуком і слідством. У другому — матеріали з історії Лютневої буржуазно-демократичної революції, Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни (лютий 1917—1920 рр.). У третьому відділі відкладалися матеріали періоду соціалістичного будівництва, починаючи з 1920 р. (документи РНК УРСР, ВУЦВК, ЦК КП(б)У, Наркоматів та ін.).

Друковані матеріали поділялися на книжкові, газетні, офіційні (видання центральних та місцевих органів усіх урядів на Україні після Лютневої революції), відділ листівок, прокламацій, звернень³⁵.

На місцях організовувалися губернські історичні архіви з відділами революції, де зберігалися й упорядковувалися документи з історії революційного руху та історії місцевих партійних організацій³⁶. В «Інструкції для місцевих бюро Істпарту» вказувалося, що зібрані Істпартком матеріали могли бути передані в місцеві архіви тільки при наявності партійних працівників у них і гарантії збереження документів. За інших умов матеріали залишалися при бюро або пересилалися в центр³⁷.

У січні 1923 р. з ініціативи і при сприянні Істпарту України архіви були передані з Наркомосвіти у відання ВУЦВК³⁸. Істпарт ЦК КП(б)У став координуючим центром всієї істпартівської роботи в республіці, брав безпосередню участь у роботі ради Укрцентрархіва. В 1922—

³⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КППС, ф. 70, оп. 2, спр. 115, арк. 41, 41 зв.

³¹ Там же, спр. 270, арк. 2.

³² «Летопись революции», 1925. № 5—6, стор. 336.

³³ ПА ІП ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 703, арк. 39 зв.

* Фонди були перевезені з Архіву революції, організованого в 1920 р. згідно рішення архівної секції ВУКОПМС.

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 14, оп. 2, спр. 15, арк. 20.

³⁵ Там же, спр. 92, арк. 30; спр. 129, арк. 4 зв.

³⁶ Державні архіви Української РСР. Короткий довідник, К., 1972, стор. 14.

³⁷ В. А. Пересветов. Назв. праця, стор. 145.

³⁸ «Летопись революции», 1923, № 4, стор. 324.

1923 рр. Іспарт разом з Укрцентрархівом розробив ряд інструкцій щодо збирання і зберігання матеріалів. У 1922 р. була підготовлена «Загальна інструкція щодо розбору архівних матеріалів»³⁹. Серед них певну цінність становили документи про діяльність органів Радянської влади періоду Жовтневої революції, політичних партій, земських управ. Виявлення цих матеріалів необхідно було провадити в архівах профспілок з початку 1917 р. і до жовтня, громадських організацій, існувавших установ до революції та архівах радянських установ, партійних органів, профспілок, кооперативів, заводів і фабрик, друкарнях, редакціях газет і журналів тощо.

Діяльність Іспартів по виявленню і концентрації документальних матеріалів мала свої етапи. Найбільш складним був перший етап (початок 20-х років), який характеризувався роботою по виявленню, обліку і збиранню матеріалів, організації історико-революційних архівів. З другої половини 20-х років Іспарти більше уваги приділяли науковій систематизації, обробці документів та їх опису.

Перші підсумки роботи місцевих Іспартів були розглянуті на Всеросійській нараді працівників Іспартів 22—24 квітня 1923 р., в дні роботи XII з'їзду РКП(б) *. Іспарти України брали активну участь у роботі наради. На ній виступили представники республіканського, Катеринославського і Київського Іспартів. За час діяльності Іспартів України було виявлено значну кількість документів з історії Жовтневої революції та історії партії і передано Центральному архіву революції та місцевим історико-революційним архівам. Так, Центральний архів Революції упорядкував більше 11 тис. справ. Серед них: таємні справи канцелярії Харківського губернатора (1858—1917 рр.)—5213; Харківського генерал-губернатора (1879—1882; 1905 рр.)—31; Харківського жандармського управління (1901—1917 рр.) — 4229; Сумського генерал-губернатора 1906 р.—9; Південно-східного району охоронного відділення за 1902—1916 рр.—1695; Залізничного жандармського управління — близько 100; повітових жандармських управлінь — 100; періоду Директорії та гетьманщини — майже 400; таємно-поліцейського архіву — 3 тис., фотознімків — 5 тис. Тут були також матеріали Наркомзаксправ, архіви фабричних інспекторів та ін.⁴⁰

Центральний архів Революції до кінця 1924 р. зібрав і упорядкував 26 фондів установ дореволюційного періоду, Жовтневої революції, громадянської війни (20 667 справ) та 8 фондів (близько 30 тис. справ) центральних радянських і партійних установ України — РНК, ВУЦВК, ЦК КП(б)У, Наркомпроду, Наркомпраці та ін. При архіві було організовано Всеукраїнський газетний фонд, в якому на той час налічувалося 1126 назв газет⁴¹, розроблених в алфавітному і систематичному каталогах. Краще робота Іспартів була налагоджена в Катеринославській, Одеській, Київській губерніях. Певна робота, але в менших розмірах, провадилась в подільському та волинському Іспартбюро⁴².

Катеринославський Іспарт наприкінці 1922 р. мав: 5352 архівні справи, 4239 друкованих матеріалів, 3193 прокламації, 150 плакатів, 1514 фотознімків, а вже через рік більше 7 тис. справ і понад 5 тис. фотографій. Було опрацьовано й описано більше 4 тис. справ (до 1901 р.). На

³⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 14, оп. 2, спр. 21, арк. 17—22; спр. 36, арк. 1—32.

* XII з'їзд РКП(б) прийняв спеціальну резолюцію, в якій відзначив важливість роботи Іспартів і накреслив заходи щодо її поліпшення.

⁴⁰ «Летопись революции», 1923, № 4, стор. 324.

⁴¹ «Архивна справа», кн. перша, 1925, стор. 52.

⁴² «Летопись революции», 1923, № 4, стор. 327.

базі зібраних документів губіспарт підготував ряд перших документальних публікацій⁴³.

Одеський Іспарт протягом 1922 р. сконцентрував і зосередив матеріали в Архіві революції, організованому згідно постанови Одеського губкому КП(б)У та губвиконкому. Серед цих документів були архіви жандармського управління, охоронного відділення, прокуратури і судових органів (так звані «політичні справи»), всього 13 тис. Тут було створено фонд унікальних фотографій (8 тис. шт.), зібрано кілька тисяч різних прокламацій, листівок, комплекти газет «Вперед», «Искра», «Пролетарий», «Правда» та серію плакатів. Цей великий фонд до початку наступного року був повністю підготовлений для наукової роботи. Працівники архіву упорядковували фонд колишнього Одеського градоначальника (більше 6500 справ). На 1 вересня 1923 р. в Одеському архіві Революції зберігалася 21 781 справа⁴⁴.

Значну роботу по виявленню історико-революційних матеріалів провів київський Іспарт. Він обстежив архіви губернії і вжив ряд організаційних заходів щодо налагодження роботи. На засіданні колегії Іспарту було вирішено сконцентрувати всі матеріали з історії революції в історико-революційному відділі Центрального історичного архіву (робота його була підпорядкована Іспарту⁴⁵). До нього було перевезено багато цінних документальних матеріалів (таємна частина архіву Київського генерал-губернатора — Київської, Волинської та Подільської губерній), Київського губернатора, судової палати, військово-окружного суду — кілька десятків тисяч справ. Тут було кілька томів Чигиринської справи, «Південно-російського робітничого союзу» в Києві 1880 р., справа сім'ї Ульянових. Київський Іспарт передав в архів Революції 1700 номерів газет за 1917—1921 рр.⁴⁶

Волинський Іспарт зібрав з 1 листопада 1922 р. до 1 квітня 1923 р. більше 4 тис. справ дореволюційного і післяжовтневого періоду⁴⁷. До 1923 р. збір документів було налагоджено в Чернігівській, Полтавській, Подільській губерніях.

Документальна база іспартів України поповнювалася за рахунок надходжень з іспартів інших республік, музеїв, від окремих громадян. Іспарт України обмінювався матеріалами із спорідненими установами Петрограда, Самари, Саратова. Іспарт ЦК КП(б)У надіслав в Азербайджанське бюро Іспарту ЦК РКП(б) (Азіспарт) справу з фонду Південно-Східного жандармського охоронного відділення на Якова Зєвіна*. На цю ж адресу надійшов фотоілюстративний матеріал з одеського Іспартбюро про погроми в Баку, які проходили 6—9 лютого 1905 р. Одесити надіслали в м. Вятку документи про діяльність Степана Халтуріна. Київський Іспарт передав Ленінградському бюро Іспарту 201 листівку і 6 брошур за 1919—1920 рр.⁴⁸

⁴³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 2, спр. 115, арк. 1-а, 18; ПА ІП ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 7, спр. 420, арк. 2—3.

⁴⁴ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 1, арк. 4, 7—9; «Пролетарская революция», 1923, № 11, стор. 264.

⁴⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 2, спр. 157, арк. 2.

⁴⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 2, спр. 157, арк. 2; ЦДАЖР УРСР, ф. 14, оп. 2, спр. 47, арк. 18; «Летопись революции», 1923, № 4, стор. 333; 1924, № 4, стор. 231.

⁴⁷ Є. Шаталіна. До питання про концентрацію документів з історії громадянської війни на Україні. — «Архіви України», 1971, № 1, стор. 7.

* Я. Зєвін — делегат VI Празької конференції, член Бакинського комітету РСДРП, розстріляний в числі 26 бакинських комісарів.

⁴⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 14, оп. 2, спр. 47, арк. 18; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 8, арк. 1; В. Ф. Аббакумова. Назв. праця, стор. 66.

Іспарт ЦК КП(б)У підтримував цінні починання в діяльності місцевих іспартів щодо зберігання матеріалів.

Важливу роль у розширенні роботи Іспартів відіграла II Всеросійська нарада їх працівників у травні 1924 р. Нарада особливо підкреслила, що збирання історико-партійних та історико-революційних матеріалів, обробка та публікація їх є першочерговим завданням Іспартів.

Про це йшлося на XIII з'їзді РКП(б).

Незважаючи на значну роботу, проведену в справі збирання і концентрації історико-революційних документів, ще значна кількість їх знаходилася в особистих архівах учасників революційного руху. В зв'язку з цим ЦК КП(б)У прийняв ряд рішень. У грудні 1924 р. Оргбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову про порядок передачі в Іспарт матеріалів з історії партії, які знаходилися в окремих товаришів, а також доручило добитися передачі документів від сімей революціонерів, і від тих, хто брав безпосередню участь у революційних подіях, але на той час проживав за межами України⁴⁹. До Іспарту України надійшли цінні документи від Є. Бош за 1917 р. Київський Іспарт поповнився документами з історії місцевої партійної організації. Їх передав А. С. Бубнов⁵⁰.

У досліджуваний період іспартами був створений великий мемуарний фонд, організовано практичне використання його. Архівісти опублікували цінні документи, збірники, підготували добірки документів з історії робітничого руху, місцевих партійних організацій, революції 1905 р., боротьби за владу Рад в 1917 р.

Іспарти і Центральний архів Революції стали основною базою партійного архіву Інституту історії партії ЦК Компартії України, який нині є науковим центром вивчення історії Комуністичної партії України та її місцевих організацій.

Досвід роботи іспартів тих років має пізнавальне і практичне значення в наші дні. Вони справили значний вплив на організацію, впорядкування і зміцнення архівної справи в республіці.

⁴⁹ ПА ІП ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 146, спр. 38, арк. 102.

⁵⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 1, спр. 189, арк. 87.

РАДЯНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ І НАЦІОНАЛІСТИЧНІ ФАЛЬСИФІКАТОРИ

Із загального хору антикомуністичних і антирадянських організацій, що займаються політичними та ідеологічними диверсіями проти СРСР, ще чути голоси непримиренних ворогів радянського народу — українських буржуазних націоналістів. Своєю ідейно-політичною спрямованістю, формами і методами діяльності вони вносять свій вклад у псевдонаукову «советологію» й, по суті, нічим не відрізняються від західноєвропейських і американських ідеологів антикомунізму. Відмітною рисою українського буржуазного націоналізму є спеціалізація, головним чином, на брехливих наклепах на народ, Комуністичну партію і, зокрема, інтелігенцію Радянської України.

Буржуазний націоналізм — одна з наймерзенніших різновидностей антикомунізму і антирадянщини. В минулому українські буржуазні націоналісти вірою і правдою служили гітлерівцям, нині — міжнародному імперіалізму, діють за прямими вказівками його ідеологічних центрів, одержуючи за це щедрі подачки та іншу допомогу¹.

Реакційні органи західної преси систематично публікують статті маститих «советологів», які повністю підтримують і розділяють погляди українських буржуазних націоналістів. Так, у березні 1972 р. на шпальтах англійської газети «Гардіан» виступив колишній редактор вашінгтонського журналу «Проблеми комунізму» Брумберг. Він вихваляв діяльність українських буржуазних націоналістів, їх злісні наклепи на Радянський Союз. У націоналістичних виданнях широко популяризуються антирадянські виступи американських та інших ідеологів антикомунізму. Особливою прихильністю у них користуються «праці», в яких спотворюються національні відносини в СРСР, заперечуються дружба і співробітництво народів Радянської країни².

Українські буржуазні націоналісти добре спрацювалися із сіоністами, оскільки в них спільна антикомуністична основа — боротьба проти соціалізму. Апелюючи до окремих несвідомих радянських людей, спекулюючи на тому, що «націоналістичні передсуди...— явище надзвичайно живуче, яке чіпко тримається в психології людей, не досить зрілих у політичному відношенні»³, вони самозванно виступають від імені українського і єврейського населення, яке проживає на території СРСР. Народи нашої багатонаціональної країни рішуче відкидають націоналістичні вигадки і наклепи на радянську дійсність.

В сучасних умовах загострення ідеологічної боротьби між двома соціальними системами українські буржуазні націоналісти, «поряд з антирадянськими акціями в сфері міжнародних відносин...— говорив на лип-

¹ Див. В. П. Череди́нченко. Антирадянщина — основний напрямок під-
ривної діяльності українського буржуазного націоналізму.— «УІЖ», 1973, № 3, стор.
12—22.

² J. A. Armstrong. Ukrainian Nationalism, New York and London, 1963;
Z. Brzezinski. Between two Ages. America's Role in the Technetronic Era, New
York, 1970, та ін.

³ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних
Республік, К., 1972, стор. 25.

невому (1972 р.) Пленумі ЦК КП України перший секретар ЦК КП України В. В. Щербицький,— нарощують свої зусилля, вишукують нові тактичні прийоми, прагнуть перенести центр ваги підривної роботи на територію Радянського Союзу, намагаються дискредитувати національну політику КПРС, розхитати братерський союз народів нашої країни»⁴.

Одним із елементів диверсійної, псевдотеоретичної і політичної діяльності українських буржуазних націоналістів є їх систематичні намагання фальсифікувати історичний шлях розвитку радянської інтелігенції на Україні, спотворити її класову суть, ідейно-політичну позицію й суспільну роль. Особливо спотворюється дожовтнєве минуле російської інтелігенції, а дореволюційна українська інтелігенція зображається як націоналістична, ворожа російському народові та його культурі. В дійсності ж лише частина української інтелігенції проповідувала ідеї національного відособлення України, ідеалізувала український народ і протиставляла його російському. Більшості ж представників української демократичної інтелігенції були чужі ідеї національної ворожнечі, вона проповідувала приязнь і дружбу до трудящих Росії, закликала до спільної боротьби проти царизму й кріпосництва, за національне і соціальне визволення. Так, український мислитель і просвітитель XVIII ст. Г. С. Сковорода незмінно виступав за зміцнення дружби слов'янських народів, за співробітництво братерських демократичних культур. З новою силою і глибоким теоретичним осмисленням ці ж ідеї втілювали в своїх літературних і публіцистичних творах видатні українські революціонери-демократи Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка, Павло Грабовський, Михайло Коцюбинський, Михайло Павлик. У визвольному русі російського народу, в його скарбниці демократичної культури передова українська інтелігенція черпала сили для боротьби проти національного й соціального гніту, за створення прогресивної української культури й суспільно-політичної думки. Тому жалюгідними є намагання націоналістів зарахувати до свого активу великих українських інтернаціоналістів — революційних демократів, які гостро ненавиділи націоналізм, вели непримиренну боротьбу проти українського буржуазного націоналізму. Ця фальсифікація потрібна ворогам українського народу не тільки для того, щоб очорнити минуле прогресивної української культури і штучно звеличити свою антинародну ідеологію, а й перекреслити ті славні історичні традиції дружби народів, що були сприйняті українською передовою інтелігенцією XX ст. і які не могли не проявитися в її свідомості і поведінці в ході Великої Жовтневої соціалістичної революції, і під час «національної революції» 1917—1918 рр. на Україні. Наперекір реальній дійсності націоналісти намагаються зобразити всю українську інтелігенцію того часу як буржуазно-ліберальну, що нібито цілком і повністю сформувалася і консолідувалася на платформі «української народної республіки». Намагаючись представити всю українську інтелігенцію як єдину політичну силу і резерв націоналізму, його ідеологи не зупинялися й перед тим, що вважали своїми й тих представників інтелігенції, які перебували в лавах Комуністичної партії і були непримиренними ворогами націоналізму⁵. Щоб обґрунтувати «єдиний шлях» соціально-політичного розвитку інтелігенції Радянської України, націоналістичні верховоди використали вже давно розвінчану марксизмом «теорію безбуржуазності» української нації, в якій нібито не було ні поміщиків, ні буржуазії. Звідси народжувалася «теза» про політичну «однорідність» української інтелігенції, яка, на думку цих горе-теоретиків, поділяла погляди націоналістів. Однак навіть Д. Донцов — один з головних теорети-

⁴ «Радянська Україна», 28 липня 1972 р.

⁵ «Розбудова нації» (Відень), 1934, № 3—4, стор. 71.

ків українського буржуазного націоналізму — пізніше був змушений відкрито визнати цю характеристику інтелігенції необґрунтованою. «Частина інтелігенції лише соромливо викликала в своїй пам'яті націоналістичні традиції і фактично намагалася лити нове вино в старі міха, прагнучи погодити націю з інтернаціоналізмом». Інша частина «не робила навіть цих спроб, а відкрито заперечувала старі традиції». І навіть «ті ж не-многі, які приймали наші історичні традиції, приймали їх поверхово»⁶.

Суто націоналістичною була лише верства реакційної інтелігенції, яка вірою і правдою служила поміщикам і буржуазії і в своїй більшості була політично організована в буржуазно-націоналістичних партіях. Таким чином, спроби ідеологів націоналізму видати себе за представників українського народу або хоча б за представників її інтелігенції абсолютно необґрунтовані, оскільки вони виражали інтереси української буржуазії та поміщиків і «не тільки були представниками вищих верств буржуазної інтелігенції, а й володіли значними капіталами»⁷.

Відкрито ставши на ворожі позиції щодо робітничого класу, Комуністичної партії і радянського суспільного ладу, більшість представників націоналістично настроєної інтелігенції емігрувала за кордон або приєдналася до внутрішньої націоналістичної контрреволюції. Решта інтелігенції, зрозумівши безнадійність своєї боротьби й переконавшись у непохитності нової влади, пішла працювати у радянські установи. Основна ж маса трудової інтелігенції поступово стала політично лояльною до Радянської влади. До перемігшого пролетаріату зразу ж приєдналася та частина прогресивної інтелігенції, яка до революції особливо відчувала на собі соціальний і політичний гніт. Кращі представники української інтелігенції вітали перемогу Великого Жовтня і, незважаючи на цькування з боку реакції, рішуче перейшли на бік революції. Серед них такі визначні вчені, як О. О. Богомолець, А. Ю. Кримський, В. І. Вернадський, літератори П. Г. Тичина, С. В. Васильченко та багато інших.

В умовах гострої класової боротьби, коли контрреволюційна пропаганда українських буржуазних націоналістів та інших реакційних партій досягла свого апогею, деяка частина інтелігенції почала хитатися й не зразу зрозуміла історичне значення перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Жовтень застав їх невідготовленими до соціалістичних перетворень, писалося в одному з друкованих органів української еміграції, оскільки вони були виховані «на традиціях буржуазно-демократичного політичного радикалізму», злякалися «хаосу» революції... Звідси пасивність, чекання, а потім рішуче зрушення в бік радянської влади. Українська інтелігенція, зазначалося далі, «на практиці переконувалася, що Комуністична партія — поборник ідей світової революції трудящих і тому вона є дійсним представником всіх пригноблених народів... українського визвольного руху»⁸.

Доказом зростаючої політичної зрілості демократичної інтелігенції було надруковане 1924 р. в «Новому житті» та «Новій громаді» звернення 66 видатних діячів науки і культури УРСР до всієї української громадськості. Крім того, «Нова громада» помістила «Звернення колишніх емігрантів до української радянської інтелігенції, до всього радянського народу», в якому вони писали, що «пішли працювати в радянські установи..., щоб боротися за диктатуру пролетаріату». Далі зазначалося, що вони відмежовуються від української буржуазно-націоналістичної

⁶ Д. Донцов. Де шукати наших історичних традицій? Львів, 1941, стор. 3—4.

⁷ М. Рубач. Реакційна суть націоналістичних «теорій» безкласовості та «єдиного потоку», К., 1955, стор. 32.

⁸ «Нове життя», 1927. № 1/8, стор. 3.

інтелігенції, яка організувала за Збручем так званий «єдиний національний фронт». Вплив цього звернення на емігрантів був настільки значний, що багато з них виявили гаряче бажання якомога швидше повернутися на Батьківщину.

Українські буржуазні націоналісти зображують старих українських інтелігентів як людей, які мислять з контрреволюційних позицій. Їм приписується втрата віри у робітничий клас і селянство, в соціалістичну революцію тощо. Насправді ж у свідомості трудової інтелігенції відбувалися відчутні політичні зрушення, вона на власному досвіді переконувалася в чуйному, тактовному й доброзичливому ставленні до неї Комуністичної партії і Радянської влади. Більша частина її представників не тільки не втратила своєї віри в робітничий клас і селянство, а, навпаки, поступово проникалася все більшою повагою й довірям до них. Цьому перелому в свідомості й поведінці сприяли їх контакти і зближення з представниками нової, соціалістичної інтелігенції, ядром якої були висунуті партією на відповідальні посади свідомі і культурні робітники, а також загартовані у класових боях професіональні революціонери.

В які ж в дійсності соціальні сили втрачала віру стара інтелігенція, про що замовчують реакційні «дослідники»? Це, перш за все, втрата довіря до колишніх представників експлуататорських класів та їх посібників — українських буржуазних націоналістів. Самі ватажки були вимушені визнати це. Якщо на початку революції вони ще плекали надії на те, що інтелігенція стане їх союзником, то вже в 20-ті роки стало ясно, що ці сподівання не збулися. Один з ідеологів націоналізму проф. С. Рудницький в 1923 р. виступив з різкою критикою української інтелігенції за «недостатність у неї щирих національних почуттів», а в дійсності — з-за відсутності націоналістичних поглядів, які автор намагався пояснити «неосвіченістю» інтелігенції¹⁰.

В 30-ті роки, коли українська інтелігенція переживала велике політичне і творче піднесення, українські буржуазні націоналісти писали про це, як про «кризу» інтелігенції в УРСР, характерною ознакою якої вони вважали відхід багатьох колишніх їх прихильників, що зрозуміли антинародну суть буржуазного націоналізму. Банкрутство своєї ідеології і політики вони намагалися зобразити як «кризу» української інтелігенції й істерично закликали своїх колишніх і можливих майбутніх прихильників «створювати новий тип активного і діяльного інтелігента-борця»¹¹. Однак «криза» не тільки не була подолана, а, навпаки, продовжувала зростати, а кількість активних і діяльних інтелігентів-борців у Країні Рад неухильно зростала.

Велика Вітчизняна війна і повоєнний час ще більше поглибили кризу українського буржуазного націоналізму, вплив якого на інтелігенцію української національності за кордоном різко падав. Спроби ворогів українського народу згуртувати навколо себе широкі маси трудящих, у тому числі й інтелігенцію, зазнали краху.

Фальсифікація ідейно-політичної спрямованості інтелігенції поєднується з витонченими наклепами на політику В. І. Леніна і Комуністичної партії щодо спеціалістів. Українські буржуазні націоналісти заперечують гуманістичну суть взаємовідносин робітничого класу, Комуністичної партії з інтелігенцією. Із сукупності функцій диктатури пролетаріату вони абсолютизували лише «придушення», хибно тлумачачи його як головний

⁹ Докладніше див.: Ю. І. Римаренко. Переоцінка цінностей.— «Вітчизна», 1966, № 12; «Нова громада», червень — липень 1924 р.

¹⁰ До основ українського націоналізму. Відень — Прага, 1923, стор. 123, 137, 145 та ін.

¹¹ «Розбудова нації», 1934, № 7—8, стор. 171—172.

метод впливу соціалістичної держави на непролетарські верстви населення, в тому числі й на інтелігенцію.

Метод «придушення» В. І. Ленін пропонував застосовувати лише до буржуазії і реакційної інтелігенції, а не до трудової інтелігенції. Подолання опору буржуазної інтелігенції В. І. Ленін вважав особливою формою класової боротьби. «Не можна вигнати і знищити буржуазну інтелігенцію, — підкреслював В. І. Ленін, — треба перемогти, переробити, переварити, перевиховати її...»¹²

Листування В. І. Леніна з видатними діячами Комуністичної партії і Радянської держави, численні ленінські документи, спогади соратників геніального мислителя, свідчать про те, як уважно й обережно він ставився до долі окремих спеціалістів — представників старої інтелігенції, яких було притягнуто до відповідальності. В ряді випадків він особисто перевіряв судові справи й відхиляв необґрунтовані обвинувачення. Багатьом колишнім емігрантам з України та інших республік було дозволено повернутися на Батьківщину й розпочати творчу працю разом з усім радянським народом. Цей шлях і зараз відкритий для всіх, хто не запламував себе тяжкими злочинами перед народом і хоче заслужити почесне право бути громадянином СРСР.

Відкидаючи наклепницькі вигадки про «терор» як метод ставлення до української (як і до всієї радянської) інтелігенції, слід зазначити, що В. І. Ленін, КПРС та її бойовий загін — Компартія України ніколи не виявляли лібералізму до злісних контрреволюціонерів, рішуче присікали будь-які ворожі вилазки. Йдучи ленінським курсом, Комуністична партія України при величезній підтримці з боку ЦК КПРС та уряду СРСР виростила і виховала велику армію спеціалістів з усіх галузей знань, куди ввійшли й представники старої інтелігенції. Якщо до Жовтневої революції на Україні налічувалося близько 40 тис. працівників із спеціальною середньою та вищою освітою, то в 1941 р. їх кількість зросла до 513,1 тис., а на початку 1973 р. — до 3,8 млн. чол.¹³ Кожний другий житель Радянської України має вищу або середню освіту. За кількістю студентів на 1 тис. чол. населення УРСР, як і весь Радянський Союз, стоїть попереду таких розвинутих капіталістичних країн, як Англія, Франція, ФРН. Серед української еміграції в США, де проживає понад 1,5 млн. чол., спеціалістів з вищою освітою дуже мало (в 1965 р. там було лише 1200 лікарів, 700 інженерів, 150 юристів, 300 викладачів університетів)¹⁴.

За допомогою наклепницьких вигадок на сучасну радянську інтелігенцію українські буржуазні націоналісти з усіх сил намагаються применшити і принизити її роль у побудові комунізму в нашій країні. Розділяючи загальноприйняті в «советології» і багато разів розвінчані визначення радянського суспільства як «диктатури нового класу», буржуазно-націоналістичні вихідці оголосили монографію ренегата Джіласа «Новий клас» «настільною книжкою кожного революціонера», а її автора — «провідником наукового (??) антикомунізму».

До міфічного «нового класу» або так званої «політичної еліти» вони відносять не лише відповідальних партійних і державних діячів, а й усіх росіян за національністю, незалежно від посади, яку вони займають і часу прибуття їх на Україну з РРФСР. Цими та іншими домислами націоналісти намагаються протиставити українців росіянам і створити тим самим видимість якогось «ущемлення» національних інтересів, чого на

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 90.

¹³ УРСР у цифрах в 1972 році. Короткий статистичний довідник, К., 1973. стор. 150.

¹⁴ «Вісник АН УРСР», 1972. № 11, стор. 45.

ділі ніколи не було. Як відзначав у Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові Генеральний секретар ЦК тов. Л. І. Брежнєв, Центральний Комітет «послідовно проводив лінію на висунання місцевих працівників, людей з центру на ці пости посиляли лише як виняток»¹⁵.

Українські буржуазні націоналісти свідомо замовчують той факт, що партійні і радянські працівники, незалежно від їх національності,— виразники інтересів трудового народу. Називаючи їх «експлуаторами», вороги намагаються знеславити соціалістичне суспільство, замовчують відсутність в СРСР економічної основи експлуатації — приватної власності на засоби виробництва.

Націоналістичні фальсифікатори всіляко намагаються дискредитувати представників «культурної еліти» — видатних діячів науки, культури і мистецтва УРСР, які активно підтримують політику Комуністичної партії, з почуттям відповідальності перед народом рухають вперед соціалістичну за змістом українську національну культуру, мистецтво, роблять їх надбанням мільйонів трудящих, ведуть непримиренну боротьбу проти всіх форм буржуазної ідеології.

Що ж до тієї частини інтелігенції, яка не входить до жодної з «еліт», українські буржуазні націоналісти стверджують, що вона нібито не зовсім якісна й страждає від «моральної та духовної відсталості». Проте якраз з цією частиною інтелігенції вони все ще намагаються загравати, висловлюючи лицемірні «співчуття їй», ллють крокодилячі сльози з приводу того, що інтелігенція української національності начебто відірвана від центрів, де виробляється політика держави й приймаються рішення, які впливають на долі мільйонів людей. Націоналісти замовчують той факт, що багато працівників науки і культури, техніки, освіти тощо є членами керівних державних, партійних, профспілкових та інших виборних органів. Так, наприклад, до складу Верховної Ради Української РСР восьмого скликання (1971 р.) було обрано близько 200 представників інтелігенції. Це більш як 45% усіх депутатів українського парламенту. Ряд учених, письменників, художників увійшли до складу ЦК Компартії України, десятки тисяч працівників розумової праці разом з представниками робітників і селян беруть участь у роботі місцевих радянських, партійних і державних органів.

Зазнаючи невдач, які вже неможливо приховати від української громадськості за кордоном, буржуазні націоналісти тішать себе надією, нібито серед радянської інтелігенції існує якась антирадянська група. Вони мають на увазі тих небагатьох виродків, антинародні дії яких протягом останніх років були різко засуджені всією радянською громадськістю. Засуджених антирадянців ідеологи націоналізму величають представниками «чесної, мислячої, безкорисливої і діяльної інтелігенції», святими великомучениками, широко рекламуючи їх у своїх бульварних виданнях. Націоналістична преса постійно публікує брехливі матеріали про репресії проти «борців за свободу», «погроми» української інтелігенції тощо. Видаючи себе за поборників істинної демократії, вони в той же час замовчують реальні факти гоніння та утисків інтелігенції в Сполучених Штатах Америки та інших капіталістичних країнах Заходу. Жоден з них не підняв свого голосу протесту проти кривавих злочинів фашистської хунти в Чилі, де фізично знищуються тисячі кращих борців за свободу і демократію.

Націоналістичні верховоди намагаються довести, що викриті на Україні зрадники — це представники «демократичного руху» інтелігенції, студентства, пишуть про якесь «бродіння» серед діячів культури і «не-

¹⁵ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 113.

покірливих» українських учених тощо. Ці нісенітничі розповсюджуються серед української еміграції з метою відродження в ній націоналістичних настроїв й підвищення авторитету націоналістичних верховодів. Особлива увага приділяється українським радянським письменникам і поетам, які нібито пишуть «відповідно до наказу зверху» і невірні у своїй творчості. Старанно вишукуються ті чи інші недоліки в їх творах, щоб надати їм політично неіснуючого опозиційного забарвлення. З цією метою довільно тлумачаться окремі уривки з художніх творів, вигадуються «протипріччя» тощо. В радянській пресі неодноразово публікувалися протести українських письменників з приводу таких фальсифікацій.

З метою розповсюдження в США неправильної думки про становище українського мистецтва, соціальної та художньої позиції радянської інтелігенції буржуазні націоналісти в 1971 р. організували в Філадельфії виставку під назвою «Сучасна графіка України». Використавши без згоди художників їх твори, організатори виставки здійснили особливий відбір естампів і побудову експозиції таким чином, що це збіднювало й спотворювало досягнення діячів української графіки. Народні художники УРСР і СРСР Т. Яблонська, М. Глушенко, В. Касіян та інші виразили з цього приводу свій протест у пресі¹⁶.

Своє «пikлування» націоналісти виявляють і до вчених. Вони висловлюють своє лицемірне «співчуття» з приводу нібито «тяжкого» становища в науці, а головне, у зв'язку з тим, що наука на Україні все ще є складовою частиною народногосподарського плану СРСР. Проте змушені визнати, що наука Радянської України досягла значних успіхів, а численність наукових кадрів досягла в 1972 р. рекордної цифри — 145 тис. проти 19300 в 1940 р.¹⁷

Фальсифікується також і соціальна позиція вчених-філософів. Відомо, що на XXIV з'їзді КП України на фоні загальних успіхів філософської науки були піддані критиці й окремі недоліки в роботі Інституту філософії АН УРСР. Націоналісти спробували використати цей факт, щоб створити видимість якоїсь «філософської опозиції». Ці вигадки потрібні націоналістам для того, щоб опорочити соціалістичну революцію в галузі ідеології і культури, яка завершується в Радянській країні, в тому числі й на Україні. Всіляко паплюжачи українську соціалістичну культуру, і особливо її органічні зв'язки з братньою російською культурою, вони намагаються послабити непорушну дружбу української і російської інтелігенції, посіяти недовіру між ними. Українське буржуазні націоналісти ненавидять російський народ, насамперед, за те, що в ньому найбільш повно втілилися соціалістичні риси народів СРСР, тому, що він відіграв найбільшу роль в «утворенні, зміцненні і розвитку цього могутнього союзу рівноправних народів, що стали на шлях соціалізму»¹⁸.

В. І. Ленін надавав великого значення зближенню й співробітництву прогресивних культур російського і українського народів як одному із найважливіших факторів зміцнення їх братерської дружби. У колективній монографії, присвяченій 50-річчю утворення СРСР, на великому документальному матеріалі яскраво розкрито це плідне співробітництво, коріння якого сягає в далеку давнину і яке з новою силою розквітло після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції¹⁹.

Визначні діячі радянської соціалістичної культури М. Горький, В. Маяковський, М. Тихонов, М. Шолохов та багато інших письменників,

¹⁶ «Культура і життя», 30 січня 1972 р.

¹⁷ УРСР у цифрах в 1972 році, стор. 33.

¹⁸ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 86.

¹⁹ Духовний розквіт українського народу, К., 1972, стор. 207—224.

поетів, художників подали величезну допомогу трудящим України у становленні й розвитку української соціалістичної культури. Декади літератури і мистецтва, обмін художніми колективами, переклади творів російських, українських та інших письменників свідчать про єдність братерських культур та їх діячів, які вносять гідний вклад у загальну скарбницю багатонаціональної радянської культури, будівництво комунізму. В своєму вітанні ЦК Компартії України представники інтелігенції на об'єднаному пленумі творчих спілок заявили, що «літератори і художники республіки, вірні ленінським принципам партійності і народності мистецтва, ідеям дружби і братерського єднання народів СРСР, віддадуть увесь свій талант, всі свої сили справі миру, комуністичного виховання трудящих, виконанню завдань, поставлених XXIV з'їздом КПРС»²⁰. Цей документ, а також рішення сесії Академії наук УРСР та інших форумів інтелігенції республіки яскраво свідчать про єдність соціально-політичної позиції інтелігенції Радянської України, її марксистсько-ленінський світогляд і безмежну відданість справі комунізму.

Радянська інтелігенція, як і всі трудящі нашої країни, затаврувала ганьбою підлі підступи українських буржуазних націоналістів, їх наклепи на радянський народ і соціалістичну дійсність. Націоналісти «опинилися за дверима історії, потрапили туди, звідки веде, як говорив Ярослав Галан, один лише шлях — шлях ганьби і вічного забуття»²¹.

²⁰ «Літературна Україна», 29 вересня 1972 р.

²¹ «Радянська Україна», 16 грудня 1972 р.

До 400-річчя книгодрукування на Україні

О. В. МОЛОДЧИКОВ

ВАЖЛИВА ДІЛЯНКА ВІТЧИЗНЯНОЇ КУЛЬТУРИ

В 1974 р. минає чотири сторіччя з часу виходу в світ першої друкованої книги на Україні. Для наступного розвитку суспільно-політичного й культурно-освітнього життя українського народу ця подія мала велике історичне значення.

Як свідчить історія книги на Україні, виникнення й розвиток книговидавничої справи — складний процес, у якому провідну роль відігравали суспільний розвиток, піднесення культури й освіти. Протягом чотирьох віків дедалі зростала й посилювалася роль друкованого слова як засобу класової боротьби, могутнього фактора ідеологічного впливу на трудові маси, невичерпної скарбниці знань. Найбільшого розвитку досяг цей процес у радянський час, коли книга стала на службу будівникам комуністичного суспільства.

На шляху розвитку книги на Україні можна визначити кілька основних етапів. Перший з них — виникнення книгодрукування на Україні — припадає на другу половину XVI ст. і становить особливий інтерес для історичної науки. Винахід друкарства й перехід людства від рукописної до друкованої книги був тісно пов'язаний з політичним, економічним і культурним розвитком усього суспільства і тому став предметом уваги основоположників наукового комунізму. Так, К. Маркс у листі до Ф. Енгельса від 28 січня 1863 р. писав, що винахід друкарства був однією з необхідних передумов буржуазного розвитку суспільства¹. Подібну ж оцінку винаходу книгодрукування дав Ф. Енгельс у праці «Селянська війна в Німеччині»².

Вперше на Україні книгодрукування почалося у Львові, який у XVI ст. був економічно розвинутим містом з широкими торговельними зв'язками. До того ж, виникненню друкарства слов'янським шрифтом сприяла напружена соціальна й національно-визвольна боротьба місцевого населення проти утисків з боку польської шляхти. Ці утиски посилилися після укладення в 1569 р. Люблінської унії, за якою була утворена Річ Посполита.

Історичні джерела про конкретні умови виникнення друкарства на Україні обмежені й потребують дальшого дослідження. Найповніші дані про цю подію подав першодрукар Іван Федоров у своїх післямовах до виданих ним книжок. Якщо книгознавці характеризують Івана Федорова як визначного діяча культури й освіти, друкаря, техника-поліграфіста, художника книги й редактора, то у представників історичної науки є всі підстави додати до цього ще й звання першого історика книги в нашій країні. Саме свідчення Івана Федорова та нечисленні архівні матеріали, переважна більшість яких зберігається у Львові, є тим беззаперечним

¹ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 30, стор. 250.

² Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 7, стор. 330.

джерелом, на якому базуються сучасні уявлення про цю галузь історичної науки. Найбільший інтерес являють друковані тексти Івана Федорова. Вже у післямові до московського «Апостола» 1564 р. видання Іван Федоров розкрив конкретні обставини заснування книгодрукування в Москві, вказав на тісний зв'язок своєї видавничої діяльності з вищою державною і церковною владою, назвав точний час виходу книги в світ.

Такі відомості про умови й час появи своїх книжок Іван Федоров став подавати систематично. Післямова до львівського «Апостола» 1574 р. видання є своєрідною повістю про заснування друкарні. Іван Федоров знову нагадує про свою діяльність у Москві, переслідування, які змусили його покинути рідну сторону й переїхати до Литви, де він продовжив заняття друкарською справою. Та коли його меценат — великий князь Хоткевич — постарів і вже не міг, як раніше, підтримувати Федорова, друкареві було запропоновано припинити видавничу діяльність і зайнятися землеробством. Та справжня причина крилася не в старості мецената: після підписання Люблінської унії друкування православної літератури, призначеної для місцевого населення, суперечило інтересам нової державної влади.

За таких умов Іван Федоров змушений був припинити свою видавничу діяльність у Заблудові, хоч і залишився вірним улюбленій справі. Він писав, що оволодів великим мистецтвом, з допомогою якого «вместо хлеба должен рассевать семена духовные по вселенной и всем по чину раздавать эту пищу». Він переїхав до Львова і взявся засновувати нову друкарню. Тутешні багатії його не підтримали, зате охоче допомогли львівські міщани. На завершення своєї розповіді Іван Федоров повідомляє, що у Львові «Апостол» був розпочатий друкуванням 25 лютого 1573 р., а закінчено видання 15 лютого 1574 р.

Решта архівних документів лише доповнюють загальну картину цієї важливої історичної події.

Там же, у Львові, Іван Федоров 1574 р. видав перший друкований підручник — «Азбуку», або «Граматику». В післямові до цього видання він звернувся до руського народу з роз'ясненням, що цю книгу «сложил для скорого обучения детей» і готовий надалі працювати над випуском інших необхідних книжок.

Переїхавши до м. Острога, Іван Федоров створює нову друкарню, в якій побачив світ ще ряд видань, зокрема острозька «Біблія» (1580—1581 рр.), яка протягом тривалого часу була взірцем поліграфічного мистецтва. Тут він надрукував «Хронологію» Андрія Римші, спрямовану проти окатоличення українського народу, випустив згадувану вже «Азбуку».

Діяльність Івана Федорова сприяла розвитку освіти й культури. Він був безпосереднім учасником гострої соціальної і національно-визвольної боротьби, яка точилася на українських землях у другій половині XVI ст. Видані ним підручники активно сприяли розвитку культури російського та українського народів. Таким чином, спростовуються твердження дореволюційних дослідників про монархічну й церковну цілеспрямованість діяльності російського та українського першодрукаря.

Постать Івана Федорова дорога нам як свідчення одвічної дружби наших народів-братів.

Друкарська справа в другій половині XVI й на початку XVII ст. здобула велике поширення на українських землях; федоровські традиції успішно розвивалися. Книгодрукарською справою стало займатися львівське братство, яке багато уваги приділяло розвитку освіти українського населення. Одним із наочних свідчень цього був вихід у 1591 р. граматики під назвою «Адельфотис. Граматика доброглаголиватого еллино-

словенського языка...» Певний час продовжувала свою діяльність і друкарня, заснована Іваном Федоровим в Острозі. Незабаром друкарні виникли в Дермані (поблизу Острога), в Стратині, Крилосі, Почаєві. Подекуди на західноукраїнських землях існували так звані мандрівні друкарні, тобто осередки книговидавничої справи, які не мали постійного місця розташування.

Наступний етап активного розвитку книгодрукування пов'язаний з Києвом, де перша друкарня почала діяти 1615 р. Поряд з релігійною літературою тут було видано ряд книжок, які увійшли в скарбницю культури нашої країни. Йдеться, насамперед, про «Лексикон словеснороскій, и имен толькованіе» — первісток східнослов'янської лексикографії, виданий у киево-печерській друкарні 1627 р. Цей словник мав велике значення для розвитку російської та білоруської лексикографії.

Тут же в 1674 р. було видано «Синописис», короткий виклад історії двох братніх — російського та українського — народів від найдавніших часів до кінця XVII ст. Ця книга мала великий успіх і протягом наступних років перевидавалася майже 30 разів, оскільки стала підручником на Україні і в Росії. В ній багато уваги було приділено показові спільного походження російського, українського та білоруського народів, їх боротьби проти іноземних поневолювачів. «Синописис», як історичний твір, був одним із свідчень розвитку історичної думки на Україні в XVII ст.

1659 р. в Києві було видруковано збірку промов «Ключ разумьній» І. Галятовського, ректора Києво-Могилянського колегіуму. Книга становить значний інтерес як твір літературний, публіцистичний та історичний.

Важливими центрами книгодрукування кирилівським шрифтом стали також Новгород-Сіверський, Чернігів. Книги кирилівського друку були переважно церковними, що було природним у XVI—XVII ст., але дедалі збільшувалося й число світських видань: підручників, словників, літературних творів, юридичних праць. Важливу частку становлять полемічні твори, які безпосередньо впливали на національно-визвольну боротьбу українського народу проти польської шляхти та спроб окатоличення.

Наступний важливий етап розвитку книгодрукування в Росії та на Україні пов'язаний з введенням гражданського шрифту, який прийшов на зміну складному кирилівському і цим самим сприяв демократизації освіти й культури. Новим шрифтом стали друкувати книги світського змісту (воєнні, технічні, художні), а кирилівський зберігся для церковної літератури. Центрами гражданського друкарства на Україні стали такі великі міста як Київ, Харків, Миколаїв, Одеса, де швидко розвивалися промисловість і торгівля, наука й культура. Видавничою діяльністю займалися державні установи, громадські організації, університети, наукові товариства тощо. Почала розвиватися й приватна видавнича діяльність.

Встановилися тісні зв'язки між російськими та українськими книговидавцями. Багато книг українських авторів наприкінці XVIII і в XIX ст. було видано в Москві й Петербурзі. Так, у Петербурзі 1798 р. була надрукована «Енеїда» І. Котляревського — перший твір нової української літератури, написаний народною мовою. Там же вперше побачили світ «Кобзар» Т. Шевченка, твори Є. Гребінки, а в Москві видавалися Г. Квітка-Основ'яненко, І. Котляревський, М. Максимович та ін.

У розвитку видавничої справи на Україні в XIX й на початку XX ст. найяскравіше виявилися дві тенденції — прогресивна й реакційна. Якщо панство і церква всіляко намагалися використовувати друковане слово в своїх класових цілях, з метою утвердження експлуататорських порядків, то цьому протистояли прогресивні видавництва і видавці, які сприяли розвитку науки, культури й освіти, дружбі російського та українського народів.

Особливе значення мало видання й поширення на українських землях творів К. Маркса і Ф. Енгельса. Так, праця Ф. Енгельса «Соціалізм утопійний і науковий» вийшла у Львові 1892 р., а «Маніфест Комуністичної партії» — 1883 р. у Харкові.

В цей же час на Україні виник ряд нелегальних друкарень, де видавалися ленінська «Искра» та праці В. І. Леніна. Особливо значного піднесення досяг на Україні випуск революційної літератури під час першої російської революції 1905—1907 рр., коли широким потоком виходили й поширювалися марксистські та інші революційні видання—книжки, брошури, журнали, газети, листівки, прокламації. Їх випускали в Києві, Одесі та інших містах.

Більшовицька партія вже тоді приділяла видавничій справі величезну увагу, про що свідчить написана в 1905 р. В. І. Леніним праця «Партійна організація і партійна література». В ній були визначені принципи книжкової справи. «Видавництва і склади, магазини і читальні, бібліотеки і різні торгівлі книгами,— писав В. І. Ленін,— все це повинно стати партійним, підзвітним. За всією цією роботою повинен наглядати організований соціалістичний пролетаріат, всю її контролювати, в усю цю роботу, без єдиного винятку, вносити живий струмінь живої пролетарської справи, відбираючи, таким чином, всякий ґрунт у старовинного, напівобломовського, напівторгашеського російського принципу: письменник пописує, читач почитує»³.

Саме за цими ленінськими настановами діяли надалі більшовики. В період підготовки і здійснення Великої Жовтневої соціалістичної революції вони широко використовували друковане слово. Створивши видавництва «Голос социал-демократа» в Києві, «Пролетарий» — у Харкові, «Звезда» — в Катеринославі, «Донецкий пролетарий» — у Луганську та ряд інших видавничих центрів, більшовики за допомогою друкованої продукції пропагували ідеї марксизму-ленінізму, згуртовували навколо Комуністичної партії широкі кола робітничого класу і найбіднішого селянства України. Видання творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, партійних документів і масової суспільно-політичної літератури були використані в агітаційно-пропагандистській та організаційній роботі, вони роз'яснювали трудящим першочергові завдання соціалістичної революції, викривали зрадницьку політику Тимчасового уряду і контрреволюційної Центральної ради, надихали трудові маси на боротьбу за перемогу комуністичних ідеалів.

Після перемоги Великого Жовтня В. І. Ленін і Комуністична партія пильно дбали про організацію нової книговидавничої системи, випуск радянської книги, яка служила б успішному розв'язанню завдань соціалістичного будівництва. У декретах, підписаних В. І. Леніним як головою Радянського уряду, у його листах до Державного видавництва РРФСР та передмовах до ряду видань розвиток книговидавничої справи і формування радянської книги визначається як важливий засіб пропаганди й агітації, фактор ідейного і культурного виховання трудящих мас. Керуючись ленінськими настановами, партійні і державні організації України в складних умовах громадянської війни створили радянську книговидавничу систему, яка забезпечувала друкованим словом революційні трудящі маси.

Перші радянські книговидавничі центри виникли на Україні наприкінці 1917 — на початку 1918 рр., але проіснували недовго. Їх діяльність була перервана через окупацію республіки австро-німецькими військами. Проте і в умовах окупації український народ не був позбавле-

³ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 12, стор. 94.

ний правдивого друкованого слова. Про це подбали підпільні більшовицькі друкарні. Крім цього, на Україну нелегально надходило багато радянських видань з РРФСР.

У 1919—1920 рр. на базі ліквідованих приватних видавництв було створено єдину систему, яку з 1920 р. очолило Всеукраїнське державне видавництво. Партійні, державні, громадські, наукові та військові видавництва випускали твори з різних галузей знань. Це означало, що вперше в своїй історії український народ отримав масовими тиражами необхідні йому книги для піднесення соціалістичної свідомості, ліквідації неписьменності, опанування досягнень передової людської думки в інтересах будівництва радянського суспільства.

Одночасно нашій республіці велику допомогу подали видавництва Російської Федерації, які в 1919—1920 рр. виділяли 10% своєї продукції для українського народу. Так, у 1920 р. Центродрук надіслав на Україну 3 млн. примірників книг, брошур і журналів⁴.

Саме в роки громадянської війни радянська книга стала могутнім засобом впливу на трудові маси завдяки своїй марксистсько-ленінській ідейній спрямованості, масовості, вірному служінню завданням Комуністичної партії.

У відбудовний період книговидавнича справа вдосконалювалася, зростала роль книги в ідейно-виховній, господарській та культурно-освітній роботі. Держава відмовилася від безкоштовного поширення друкованих творів, було проведено типізацію видавництв, зміцнено їх поліграфічну базу. Найбільшим у республіці стало Державне видавництво України, що виникло на початку 1922 р. Другим за обсягом продукції був «Пролетарий» — партійне видавництво України. Розгорнули свою діяльність «Книгоспілка» — Всеукраїнське кооперативне і книготоргівельне товариство, яке передусім забезпечувало різноманітними виданнями сільське населення, видавництва «Червоний шлях», «Український робітник» та ряд інших.

Серед видань відбудовного періоду значне місце належить творам основоположників наукового комунізму, зокрема, першому на Україні виданню «Капіталу» К. Маркса. За постановою II з'їзду Рад Союзу РСР про увічнення пам'яті В. І. Леніна⁵ широко друкувалися твори вождя революції та праці про нього.

У виданнях цього періоду знайшла своє відбиття важлива історична подія — створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік у 1922 р. Чимало книг було присвячено проблемам відбудови народного господарства, зокрема Донбасу, піднесення освітнього рівня населення, розвитку науки й культури.

В період розгорнутого соціалістичного будівництва основним завданням книговидавничої справи й радянської книги було сприяння індустріалізації народного господарства, перебудові сільського господарства на соціалістичній, колективній основі, розвитку всіх форм культурного будівництва. Саме на розв'язання цих історично важливих завдань скеровувала Комуністична партія розвиток книговидавничої справи в цей період. Так, у серпні 1931 р. ЦК ВКП(б) в постанові «Про видавничу роботу»⁶ зазначив, що в зв'язку з піднесенням політичного й культурного рівня робітників і колгоспників зріс попит на книгу з усіх галузей знань. Підготовка нових радянських кадрів вимагала збільшення випуску навчальної літератури і масової політичної книги. В постанові

⁴ Статистический ежегодник 1918—1920 гг., т. VIII, вып. 2, М., 1922, стор. 65.

⁵ Культурне будівництво в Українській РСР, т. I, (1917—червень 1941 р.). Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду, К., 1960, стор. 252.

⁶ КПСС о культуре, просвещении и науке. Сборник документов, М., 1963, стор. 204—205.

було підкреслено, що особливо зросла потреба в технічній літературі, а розгортання культурного будівництва в країні підвищувало також виховну роль художньої літератури. Виходячи з цього, ЦК ВКП(б) прийняв рішення про посилення уваги до випуску суспільно-політичної, технічної та сільськогосподарської літератури⁷.

Реорганізацію книговидавничої справи було здійснено й на Україні. Спочатку замість численних видавництв було створено Державне видавниче об'єднання УПСР (1930 р.), яке здійснило концентрацію всієї книговидавничої та книготорговельної справи в республіці. В наступному році з метою зосередження уваги на провідних завданнях соціалістичного будівництва — комуністичному вихованні трудящих, технічній реконструкції і соціалістичній перебудові промисловості та сільського господарства — зі складу ДВОУ були виведені як окремі організації Партійне видавництво, Об'єднання науково-технічних видавництв України і Державне сільськогосподарське видавництво. Слід зазначити, що саме в 30-х роках на Україні вперше було створено спеціалізовані видавництва технічної літератури, які активно сприяли технічному й науковому прогресові промислового виробництва, індустріалізації народного господарства. В наступні роки книговидавнича справа на Україні вдосконалювалася, тривав процес типізації видавництв з метою піднесення ідейної, наукової та культурної ролі книги. Напередодні Великої Вітчизняної війни в Українській РСР діяло 20 книжкових і книжково-газетних видавництв.

Перебудова книговидавничої справи сприяла кількісному і якісному зростанню книжкової продукції Української РСР. Якщо в 1926 р. вийшло 30 млн. примірників книг, то в 1940 р. загальний тираж усіх книг становив 53 млн. примірників⁸. Переважна більшість цих видань випускалася українською мовою, що було одним із яскравих свідчень перемоги ленінської національної політики.

Політична й суспільно-економічна література широко використовувалася для ідейного виховання трудящих мас. Уперше в 1927 р. вийшов українською мовою «Капітал» К. Маркса. Виходили численні праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. В 1935—1936 рр. було здійснено переклад і видання Творів В. І. Леніна українською мовою. Численні тематичні збірники й окремі праці зробили доступною українському народові багату скарбницю ленінської революційної думки. Партійна література, книги і брошури про Радянську владу, дружбу й співробітництво народів СРСР у процесі будівництва соціалістичного суспільства, видання з історії революційного руху були важливою часткою книжкової продукції тих років.

З огляду на інтенсивне розгортання індустріалізації країни і технічну реконструкцію промисловості значна увага була приділена виданню технічної літератури. В 30-х роках уперше з'являються книги новаторів виробництва, які пропагували передові методи праці.

Надійною бойовою помічницею стала книга і в проведенні колективізації, ліквідації куркульства, як експлуататорського класу. Вона роз'яснювала селянам переваги колгоспного ладу, доводила, що без усупільнення сільськогосподарського виробництва трудівники села не піднімуть свого добробуту й культурного рівня, а село не зможе забезпечити промисловість сировиною, а трудящих міста — продуктами харчування.

Значне місце належало виданням наукової, художньої, навчальної літератури, які активно сприяли розгортанню культурної революції на

⁷ Там же, стор. 207—208.

⁸ Преса Української РСР. 1917—1966, Харків, 1967, стор. 8.

Україні. Серед численних видань цього спрямування було багато перекладів з мов народів СРСР.

На території західноукраїнських земель під керівництвом комуністичних організацій проводилася значна робота з метою створення прогресивної літератури. Часто в нелегальних умовах виходили революційні книги, які відображали прагнення трудящих до возз'єднання з Радянською Україною, надихали їх на боротьбу, розповідали правду про життя радянських людей і викривали фальсифікації буржуазної преси. З возз'єднанням західноукраїнських земель у єдиній Українській Радянській державі й на цих територіях стала успішно розвиватися радянська книжкова справа.

Велика Вітчизняна війна змусила терміново мобілізувати видавництва на задоволення потреб фронту й тилу. Частина видавництв УРСР було перебазовано в центр країни, де вони продовжували свою діяльність, випускаючи твори з воєнної тематики, показуючи героїзм радянських людей на фронті і в тилу, мужність і нездоланність нашого народу.

На території, окупованій німецькими загарбниками, підпільні партійні організації та партизанські загони України друкували газети, листівки, прокламації, які піднімали трудящих на священну боротьбу з ворогом. Ці видання сприяли розгортанню партизанського руху, викривали варварські злочини фашистських окупантів, висвітлювали становище на фронтах Великої Вітчизняної війни.

Після визволення території України разом з іншими галузями народного господарства стала відновлюватися й книговидавнича справа. Велику допомогу Українській РСР подали в цьому братні республіки, які направляли сюди на роботу кваліфікованих поліграфістів, посиляли друкарське устаткування, а також сотні тисяч книжок для відродження бібліотек, розграбованих фашистами.

Завдяки самовідданій праці трудящих книговидавнича справа в республіці незабаром була відновлена і в період завершення побудови соціалістичного суспільства продовжувала відігравати важливу роль у розв'язанні актуальних завдань. Якщо в повоєнному 1946 р. в республіці вийшло у світ 44 млн. примірники книг 2151 назви, то в 1958 р. число назв зросло до 6618, а тираж досяг 116 млн. примірників, тобто майже потроївся⁹. Серед них переважна більшість була видана українською мовою.

Успішно здійснювалося видання праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. В 1958 р. було розпочато видання Творів К. Маркса і Ф. Енгельса українською мовою в перекладі з 2-го російського видання. Вийшло українською мовою четверте видання Творів В. І. Леніна. До 40-річчя Радянської влади на Україні вийшли тематичні збірники праць В. І. Леніна, численна література з історії Комуністичної партії Радянського Союзу й Компартії України та інші ювілейні видання.

Як і раніше, значне місце відводилося науковим, технічним, сільськогосподарським, навчальним та іншим виданням, які сприяли завершенню побудови соціалістичного суспільства.

XXI з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу проголосив повну й остаточну перемогу соціалізму в нашій країні. Це означало, що СРСР вступив у період розвинутого соціалістичного суспільства, і відповідно до нових завдань було здійснено реорганізацію видавничої справи. Тепер на Україні діє розгалужена книговидавнича система: 26 республіканських видавництв, 3 республікансько-видавничих відділи, 1 рес-

⁹ Преса Української РСР. 1917—1966, стор. 8—9.

публіканське і 9 обласних газетних видавництв. Найбільші серед них — Видавництво політичної літератури України, «Наукова думка», «Радянська школа», «Техніка», «Будівельник», «Урожай», «Здоров'я», «Дніпро», видавниче об'єднання «Вища школа» тощо. В ряді обласних центрів діють республіканські книжкові видавництва, які випускають літературу про роботу місцевих партійних і громадських організацій, передовий досвід на виробництві, краєзнавчі видання і художні твори місцевих авторів.

Загалом за роки Радянської влади в республіці видано більше 4 млрд. примірників книг близько 300 тис. назв.

Щодо якісного складу книжкової продукції слід відзначити величезне ідейне і наукове багатство, різноманітність видань, розрахованих на всі кола трудящих — активних будівників комуністичного суспільства. На Україні в 1968 р. було завершено в перекладі українською мовою видання Творів К. Маркса і Ф. Енгельса, а нині здійснюється переклад і видання Повного зібрання творів В. І. Леніна в 55 томах. До 100-річчя народження В. І. Леніна на Україні вийшло більше 200 ювілейних видань загальним тиражем 18 млн. примірників. Випущено книгу «В. І. Ленін про Україну» та інші тематичні збірники й окремі праці, спогади сучасників про В. І. Леніна. Суспільствознавці підготували серію «Ленін і Україна» в чотирьох томах, яка відкривається колективною монографією науковців Інституту історії АН УРСР «Шляхом, осяяним Леніним». Ювілейну літературу випускали всі видавництва УРСР. Опубліковано також матеріали партійних з'їздів, які відбулися в період розвинутого соціалістичного суспільства.

Численна література була видана до 50-річчя перемоги Великого Жовтня, 50-річчя встановлення Радянської влади на Україні і 50-річчя Комуністичної партії України.

Книговидавці випустили в світ значний творчий доробок науковців республіки до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Серед цих публікацій — тритомне видання «Вінок дружби», яке складається з книг «Торжество національної політики КПРС», «Індустріально-колгоспна Україна», «Духовний розквіт українського народу».

Збагатилася новими творами історична література, в якій показано шлях розвитку Української РСР, нерозривні зв'язки між братніми народами Країни Рад. Тільки Інститут історії АН УРСР за 1959—1972 рр. підготував і випустив більше 200 наукових монографій і збірників документів. Помітним явищем є 26-томна «Історія міст і сіл Української РСР». Серед монографічних видань заслуговує на особливу увагу праця М. І. Куліченка і В. Ю. Маланчука «В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні» та ряд інших, які сприяють глибшому осмисленню історичних процесів.

У суспільно-політичній літературі продовжує зростати питома вага видань, спрямованих проти буржуазної ідеології, українського буржуазного націоналізму та сіонізму. Збільшується випуск книг, присвячених дружбі народів і проблемам соціалістичного інтернаціоналізму.

Радянська українська книга відображає складний процес сучасної науково-технічної революції. Численні видання наукової літератури в республіці свідчать про піднесення творчої думки працівників АН УРСР, вузів, науково-дослідних установ. Визначною подією в культурному житті республіки слід вважати вихід у світ 17-томної «Української Радянської Енциклопедії» — універсального довідника з історії та суспільно-політичного життя, економіки, культури, науки й техніки.

Випуск технічної, сільськогосподарської, навчальної, художньої,

мистецтвознавчої, музичної, юнацької та іншої літератури свідчить про високий рівень книговидавничої справи в СРСР і, зокрема, в нашій республіці, якого вона досягла за роки Радянської влади. Роль радянської книги в умовах розвинутого соціалістичного суспільства продовжує зростати. Нові відповідальні завдання комуністичного будівництва вимагають дальшого наближення книги до актуальних завдань ідеологічного виховання трудящих мас, піднесення виробництва, розвитку науки й культури. На XXIV з'їзді партії Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев наголосив на ролі книги в сучасних умовах та її значенні у виховній роботі. «У нашій країні,— говорив Л. І. Брежнев,— інтерес до книги величезний. По праву радянський народ вважають найбільш читаючим народом у світі. Досить сказати, що тільки після XXIII з'їзду КПРС у нас видано книг і брошур загальним тиражем понад 6,5 мільярда примірників, у тому числі більш як 1 мільярд примірників книг на суспільно-політичні теми. Тільки за 1969—1970 роки тираж творів Леніна та книг про Леніна і ленінізм перевищив 76 мільйонів примірників»¹⁰.

Разом з багатонаціональною книгою Радянського Союзу розвивалася й українська радянська книга. Вона відіграла важливу роль в будівництві соціалістичного суспільства і тепер сприяє розчитковій комуністичних засад, піднесенню науки, культури й освіти трудящих нашої республіки. Підтвердженням цих успіхів є щорічні видання в республіці більше 100 млн. примірників книг з усіх галузей знань.

Засвідчуючи визначні успіхи сучасної книговидавничої справи, радянські люди пам'ятають ленінські настанови про дбайливе збереження культурної спадщини минулого, з щирою повагою ставляться до діяльності першодрукаря Івана Федорова — засновника друкарства в Москві та на Україні. 400-річний ювілей виникнення книгодрукування на Україні є також святом усіх братніх народів Союзу РСР, які пліч-о-пліч, у дружній родині будують світле майбутнє.

¹⁰ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 102—103.

Повідомлення

До 30-річчя визволення Української РСР від німецько-фашистських загарбників

ВІДНОВЛЕННЯ І ЗМІЦНЕННЯ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ В 1944—1945 рр.

І. Ф. ЄВСЕЙЧИК

Наприкінці грудня 1943 р.— на початку січня 1944 р. радянські війська почали визволення західних областей УРСР, яке успішно завершили в середині жовтня. Одним із головних завдань КПРС і його бойового загону — Компартії України в тих умовах було відновлення та зміцнення місцевих партійних організацій.

Наукове дослідження питань історії Комуністичної партії України — складової і невід'ємної частини КПРС, зокрема партійного будівництва періоду Великої Вітчизняної війни, є актуальною проблемою історичної науки. Останнім часом науковці України внесли значний вклад у розробку цієї проблеми. Насамперед, треба відзначити фундаментальні праці «Історія Української РСР», т. 2 (К., 1969), «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.», т. 1—3 (К., 1967—1969) та інші¹.

Слід відзначити дослідження, в яких висвітлюються питання відновлення і зміцнення партійних організацій в західних областях України у зазначений період². Проте ряд важливих питань партійного бу-

¹ І. Богодист. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР, К., 1961; Н. Буцко. Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны, К., 1962; В. Ю. Маланчук. Торжество ленінської національної політики, Львів, 1963; Й. Д. Черниш. Комуністична партія України — організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939—1958), Львів, 1963; Ф. А. Петляк. Восстановление и укрепление партийных организаций на Украине и их борьба за возрождение народного хозяйства республики в годы Великой Отечественной войны: (декабрь 1942—1945 гг.), Каменец-Подольский, 1963; П. Денисенко. Комуністична партія України — організатор відбудови народного господарства республіки (1943—1945 рр.), К., 1968; В. Б. Ананійчук. Визволення західних областей України від німецько-фашистських окупантів, К., 1969; Є. В. Сафонова. Ідейно-виховна робота Комуністичної партії серед трудящих визволених районів України в роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр.), К., 1971; А. Н. Вербило. Деятельность Коммунистической партии Украины по воспитанию трудящихся в духе советского патриотизма, дружбы народов и пролетарского интернационализма в период Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.), К., 1971.

² З історії Чернівецької обласної організації Комуністичної партії України, Львів, 1963; Битва за Буковину, Ужгород, 1967; Нариси історії Волинської обласної партійної організації, К., 1968; Торжество історичної справедливості, Львів, 1968; Нариси історії Львівської обласної партійної організації, Львів, 1969; М. О. Буцко. Партійне будівництво на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. — «УІЖ», 1964, № 3; П. І. Денисенко. З історії партійного будівництва в роки Великої Вітчизняної

дівництва в цих областях (джерела відновлення і зростання місцевих парторганізацій, розстановка партійних сил на різних ділянках суспільного і господарського життя, кількісні та якісні зміни у складі парторганізацій, підготовка керівних партійних кадрів та марксистсько-ленінське виховання комуністів) ще не знайшли достатнього узагальнення. У даному повідомленні порушено ряд питань партійного будівництва в західних областях у досліджуваний період. Одне з них — розв'язання кадрової проблеми. Про це свідчить той факт, що тільки для укомплектування штатів обкомів, міськкомів та райкомів КП(б)У цих областей* необхідно було 4221 чол.³ Труднощі полягали в тому, що, по-перше, за короткий довоєнний час партія не могла створити на західноукраїнських землях великий загін комуністів і широкую сітку первинних парторганізацій. Напередодні Великої Вітчизняної війни там проживало 28% населення республіки, а працювало лише 6,4% і діяло 8,3% первинних організацій КП(б)У⁴. По-друге, багато комуністів із західних областей УРСР загинуло у боротьбі з фашистськими загарбниками, а частина евакуювалася на схід країни. Так, із 3429 комуністів, які у червні 1941 р. входили до складу Станіславської (нині Івано-Франківської) обласної парторганізації, до 1 січня 1946 р. було розшуковано лише 857 чол.⁵

Враховуючи ці обставини, ЦК КП(б)У під керівництвом і з допомогою ЦК ВКП(б) провів перерозподіл комуністів, відкликаних із східних районів та армії, забезпечивши цим самим необхідні умови для відновлення парторганізацій у західних областях республіки. ЦК КП(б)У з свого резерву (в основному за рахунок комуністів, які до війни працювали в цих областях) вже восени 1943 р. сформував у Харкові ядро оперативних груп партійно-комсомольського та радянсько-господарського активу для семи західних областей УРСР. Вони знаходилися до визволення цих районів у тимчасовому розпорядженні Чернігівського обкому КП(б)У, набували досвіду роботи і постійно поповнювали свій склад. У жовтні 1943 р., наприклад, групи налічували 178 чол., а в січні наступного року — вже 1870 чол.⁶ В міру просування радянських військ ці оперативні групи прибували у визволені райони області і безпосередньо очолювали роботу по ліквідації наслідків фашистського панування. Зразу ж після повного визволення західних областей УРСР було відновлено всю мережу партійних органів: 7 обкомів, 18 міськкомів, 7 міських та 206 сільських райкомів КП(б)У⁷, які приступили до створення низових організацій партії.

війни.— «УІЖ», 1968, № 6; М. А. Черниш, Обласна партійна організація в боротьбі за індустріалізацію м. Львова (1939—1955), Львів, 1969; М. О. Буцько, В. Й. Томек. Відновлення діяльності і організаційне зміцнення партійних організацій України у визволених районах республіки.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 3—4. Видавництво Київського університету, 1965. И. С. Грушецкий. В те незабываемые дни.— В боях за Львовщину, Львов, 1965; І. Ф. Євсейчик. Авангардна роль партійних організацій у відродженні промисловості західних областей УРСР у 1944—1945 рр.— Вісник Львівського ордена Леніна політехнічного інституту, № 33, Видавництво Львівського університету, 1969; П. А. Борковский. Восстановление и организационное укрепление партийных организаций западных областей УССР (1944—1945 гг.).— «Вопросы истории КПСС», 1971, № 11.

* Тут і далі всі дані наводяться без урахування Ізмаїльської та Закарпатської областей.

³ ПА ІП ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 5, арк. 1.

⁴ В. Юрчук. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.), К., 1965, стор. 32; М. П. Тесленко. До історії партійного будівництва в західних областях України.— «УІЖ», 1969, № 10, стор. 49.

⁵ ПА ІП ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 1607, арк. 44.

⁶ Там же, оп. 47, спр. 6, арк. 2; оп. 147, спр. 73, арк. 47; оп. 14, спр. 836, арк. 15—16.

⁷ ПА ІП ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 295, арк. 98.

З метою зміцнення парторганізацій цих областей ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У в 1944—1945 рр. прийняли ряд важливих постанов про добір комуністів. До 1 січня 1946 р. на постійну роботу туди було направлено більше 25 тис. членів та кандидатів у члени ВКП(б), у тому числі більше 4 тис. керівних партійних працівників. Зростання парторганізацій відбувалося також за рахунок комуністів — колишніх підпільників, партизанів, військовослужбовців, евакуйованих та нового прийому у лави партії. Так, до січня 1946 р. в західні райони прибуло близько 5 тис. демобілізованих воїнів-комуністів, а за неповні два роки було прийнято в члени ВКП(б) 1517 чол., у кандидати — 1559 чол. і поновлено в партії 115 чол. Серед партійного поповнення місцеві активісти становили більше 13%⁸.

Завдяки вирішальній допомозі всієї партії у досліджуваний період відбувалося швидке зростання як якісного складу, так і кількості партійних організацій західних областей України. За станом на 1 січня 1946 р., у республіці налічувалося 320 307 комуністів (56,7% довоєнної кількості), а в цих областях, відповідно, — 28 450 і 83, 3%. І це незважаючи на те, що вони зазнавали втрат у боротьбі з націоналістичними бандами. 11 тис. комуністів виїхали в інші області і поміняли місце партійного обліку. На цей час тут функціонувало 2086 первинних парторганізацій, 78 кандидатських та 37 партійно-комсомольських груп, налічувалося 1208 комуністів-одиначок. 394 парторганізації об'єднували більше 15 членів та кандидатів ВКП(б), у тому числі 12 організацій — більше 100 і 3 — понад 250 комуністів. У порівнянні з довоєнним рівнем питома вага комуністів та первинних парторганізацій західних областей у складі КП(б)У зростала, відповідно, 8,8 і 10,2%⁹.

КП(б)У налічувала 76,6% членів і 23,4% кандидатів у члени партії, з них — 60% вступило в ряди партії під час війни, а в західних областях, відповідно, — 77,5, 22,5 і 53%. Серед них робітників і селян було менше, ніж у цілому в КП(б)У. Це пояснювалося тим, що в період відновлення партійного та державного апарату, відбудови народного господарства через відсутність місцевих кадрів у західних областях направлялися насамперед керівні працівники та висококваліфіковані спеціалісти. Більше 53% комуністів цих областей були представниками російського та 30 інших народів РСР, що яскраво демонструвало послідовне здійснення ленінської національної політики в сфері партійного будівництва, братню допомогу кадрами з боку всіх республік країни. Серед місцевих комуністів близько 15% складали жінки, а молодь до 30 років — більше 31%, причому останніх серед кандидатів у члени ВКП(б) налічувалося майже 57%¹⁰. В цьому проявлялися бойовитість парторганізацій, тісний зв'язок революційних поколінь, спадкоємність партійних традицій.

ЦК КП(б)У та партійні органи західних областей УРСР багато уваги приділяли розстановці керівних партійних кадрів. У процесі відновлення обласних парторганізацій Центральний Комітет затверджував спочатку склади обкомів, а ті, в свою чергу, — міськкомів та райкомів; більшість секретарів і бюро первинних організацій обиралися на зборах комуністів.

З повним визволенням території Української РСР від німецько-

⁸ Там же, оп. 144, спр. 151, арк. 12, 51, 165—166; спр. 162, арк. 28—29; оп. 14, арк. 13, 96; спр. 2815, арк. 2; оп. 71, спр. 9699, арк. 60; спр. 11 196, арк. 12.

⁹ В. Юрчук. Назв. праця, стор. 32; М. П. Тесленко. Назв. праця, стор. 49; ПА ІП ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 2777, арк. 13—83; спр. 2815, арк. 2—96; спр. 2817, арк. 2, 5, 12, 16, 18, 20, 24.

¹⁰ В. Юрчук. Назв. праця, стор. 32; ПА ІП ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 2829, арк. 2, 5, 12, 16, 18, 20, 24.

фашистських загарбників ЦК КП(б)У 7 жовтня 1944 р. ухвалив рішення про проведення звітів і виборів керівних органів у парторганізаціях республіки. В західних та Ізмаїльській областях вони мали пройти з 1 січня по 10 лютого 1945 р.¹¹ Труднощі воєнного часу, відбудова народного господарства й боротьба проти націоналістичних банд дещо порушили строки проведення звітно-виборної кампанії у ряді областей. Вона повсюдно почалася на початку січня 1945 р., але завершилася у встановлені строки лише в Тернопільській і Чернівецькій областях (7 і 10 лютого), а у Ровенській — 11 лютого, Станіславській — 16, Львівській — 20, Дрогобицькій — 1 і у Волинській — 4 березня¹². Незважаючи на вказані труднощі, звітно-виборною кампанією була охоплена переважна більшість первинних, усі районні та міські парторганізації.

На високому організаційно-політичному рівні пройшли звіти і вибори в 1468 первинних парторганізаціях, які на той час об'єднували 17 780 членів і кандидатів партії, або 90,2% всіх комуністів семи західноукраїнських областей. На зборах були присутні 15 522 чол. (87,3% тих, що знаходилися на обліку), а в обговоренні звітів взяли участь 8793 чол. (56,6% усіх присутніх). Це свідчило про високу активність комуністів і широке розгортання критики й самокритики. У ході звітно-виборної кампанії було створено 160 нових первинних парторганізацій, а в існуючих оновлено склад секретарів і членів партбюро. Так, із 1467 секретарів 553 (37,6%) було обрано вперше¹³.

В обстановці критичного обговорення звітів і всебічної оцінки кандидатів у партійні органи пройшли конференції та збори у 18 міських та 213 районних (міських і сільських) парторганізаціях. На ці форуми комуністи направили 11 604 делегати (68,8% всього складу парторганізацій), з них виступило 4031 чол. (35,5%). У результаті виборів значно оновився склад партійних комітетів. У МК і РК КП(б)У ввійшло 1940 комуністів, з яких 846 чол. (43,5%) було обрано вперше, відповідно, серед 177 членів бюро — 69 чол. (38,9%), а серед 681 секретаря — 206 чол. (30,2%). Серед секретарів МК і РК КП(б)У вихідці з робітників і селян становили 78%, мали вищу й середню освіту близько 78%, вступили до лав партії до Великої Вітчизняної війни 97%, а серед членів МК і РК КП(б)У, відповідно, — 51, 72 і 90%¹⁴. Такий якісний склад міської та районної ланок партії мів забезпечити успішну мобілізацію комуністів, усіх трудящих на ліквідацію наслідків фашистської окупації і проведення корінних соціалістичних перетворень у західних областях УРСР.

У другій половині 1945 р. пройшли звіти і вибори в 303 первинних парторганізаціях (14,5%), що не були охоплені звітно-виборною кампанією на початку року. Вони об'єднували 2944 комуніста західних областей УРСР (10,3%), з яких на зборах були присутні 88%. З них виступало більше третини. Ці партійні форуми свідчили про дальшу активізацію внутріпартійного життя, прагнення комуністів подолати всі труднощі й недоліки в роботі, добитися нових успіхів. Завдяки правильній розстановці кадрів до кінця 1945 р. у керівництві і первинних парторганізаціях західних областей УРСР відбулися позитивні зміни, про що свідчить якісний склад секретарів: на 1 січня 1946 р. серед 2086 секретарів первинних парторганізацій 70% мали довоєнний партійний стаж, більше 54% — вищу і середню, а 5,5% партійно-політичну освіту. Проте в доборі кадрів мали місце і недоліки, які полягали в

¹¹ ПА ІІП ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 145, спр. 390, арк. 45.

¹² Там же, оп. 18, спр. 2818, арк. 4, 12, 15, 18, 20, 22, 26.

¹³ Там же, спр. 2783, арк. 14, 19, 20, 22, 25; спр. 276, арк. 13.

¹⁴ Там же, спр. 2818, арк. 4—26.

тому, що серед секретарів за соціальним станом 63% складали службовці, а за родом занять більшість не була зв'язана з виробництвом¹⁵.

Партійні органи західних областей велику увагу приділили правильній розстановці комуністів на ключових ділянках соціально-політичного, економічного та культурного життя. На 1 січня 1946 р. у парт-апараті працював 4201 комуніст (14,7%), що дозволило укомплектувати штат обкомів на 81,8%, а міськкомів та райкомів — на 77,9%. У державних та громадських установах міст та сільських райцентрів працювало 14 590 комуністів (51,3%), у промисловості й промкооперації, на будівництві, транспорті та зв'язку — 4977 комуністів (17,5%), у торгівлі, громадському харчуванні, охороні здоров'я, навчальних, наукових і культурно-освітніх установах — 4078 комуністів (14,4%), у сільському господарстві — 604 комуніста (2,1%)¹⁶.

Важливо відзначити, що партійні організації залучили до активного громадського життя представників місцевого населення.

Позитивне значення для успішної роботи партійних організацій цих областей мали рішення ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У про вдосконалення структури і штатів керівних республіканських і місцевих органів. 21 грудня 1944 р. при Раднаркомі УРСР була створена Рада допомоги західним областям республіки, а 4 грудня 1945 р. в ЦК КП(б)У — відповідний відділ. У досліджуваний період у західних обкомах КП(б)У були організовані нові відділи — будівництва, промисловості будматеріалів і по роботі серед жінок, у деяких з них — сектори вищих навчальних закладів, нафтової та лісової промисловості, а в МК і РК КП(б)У встановлені посади жінорганізаторів. За станом на 1 липня 1945 р. вже працювало 5 заввідділами з 7 і 201 жінорганізатор з 231¹⁷. Одночасно був відновлений інститут партторгів ЦК ВКП(б) та посади звільнених секретарів первинних парторганізацій на важливих виробничих об'єктах, а також посади заступників директорів МТС по політчастині та двох інструкторів по політмасовій роботі. На кінець 1945 р. в західних областях партторги ЦК ВКП(б) були на всіх підприємствах і промислах нафтової промисловості, працювало 90 звільнених секретарів первинних парторганізацій та 61 заступник директора МТС по політчастині. В ряді областей було збільшено штат партійних органів. Тільки на Львівщині у лютому 1945 р. він зріс на 106 чол.¹⁸

Керуючись ленінськими принципами і нормами партійного життя і настановами ЦК ВКП(б) про першочергову необхідність дальшого вдосконалення методів партійної роботи та наближення форм партійного керівництва до статутних положень, західні ОК, МК і РК КП(б)У з перших же днів відродження дотримувалися статутних вимог. У 1944 р. Чернівецька обласна парторганізація, наприклад, провела 2 пленуми обкому партії, 3 облпартактиви, 6 загальноміських та 26 загальнорайонних партзборів, а на 26 засіданнях бюро обкому було розглянуто 705 найважливіших питань внутріпартійного життя, відбудови народного господарства, масово-політичної роботи та ін.¹⁹ Партійні комітети ставили ці питання на розгляд поширених партійно-господарських активів, нарад інтелігенції, молоді та жінок, зборів первинних парторганізацій, спеціальних зборів кандидатів у члени партії та колишніх підпільників і партизан.

¹⁵ Там же, спр. 2827, арк. 2, 5, 12, 16, 18, 20, 25.

¹⁶ Там же, оп. 18, спр. 2817, арк. 2, 5, 12, 16, 18, 20, 24; оп. 20, спр. 5, арк. 1; спр. 64, арк. 9—10.

¹⁷ В. Юрчук. Назв. праця, стор. 133—135; ПА ІІП ЦК Компартії України, ф. І, оп. 17, спр. 339, арк. 77; оп. 20, спр. 60, арк. 149; спр. 61, арк. 141.

¹⁸ ПА ІІП ЦК Компартії України, ф. І, оп. 18, спр. 2827, арк. 2—25.

¹⁹ Там же, оп. 59, спр. 383, арк. 1—6.

Партійні комітети значну увагу приділяли роботі в сільській місцевості, тому що малочисельність комуністів не дозволяла створити там первинні парторганізації. На початку 1945 р. в селах цих областей працювало лише 156 комуністів, з яких 145 чол. об'єднувалися в первинних організаціях 2 МТС, 4 радгоспів, 16 територіальних при сільрадах і 2 партійно-комсомольських групах, а 11 чол. були комуністами-одиначками. Тому у практиці партійної роботи широко використовувався інститут уповноважених райкомів КП(б)У. Їм на допомогу систематично відряджали міський партійно-радянський актив. Так, у лютому 1945 р. в села із обласних і міських центрів областей було направлено більше тисячі партійно-радянських працівників та 2 тис. робітників і службовців²⁰.

Важливу роль колективного організатора та агітатора виконувала партійна преса. За станом на 1 січня 1946 р. в західних областях виходило 216 газет загальним тиражем майже 518 тис. примірників, у тому числі 9 обласних (164 тис.), 11 міських (22,1 тис.), 193 районних (320,5 тис.) і 3 багатотиражки (11 тис.).

Велике значення для успішної роботи парторганізацій мала ідейно-теоретична і практична підготовка партійних працівників, марксистсько-ленінське виховання комуністів. На 1 січня 1946 р. в цих областях працювало 636 комуністів (2,2%), які мали вищу та середню партійно-політичну освіту, більше 800 комуністів (3%) навчалися в різних партійних школах та курсах країни і республіки.

В досліджуваній період парторганізації охопили політичною освітою основну масу комуністів та значну кількість безпартійного активу. У 1945/46 навчальному році підвищували свій ідейний рівень 88 681 чол. (25 559 комуністів, 22 559 комсомольців і 40 217 безпартійних, у тому числі 26 312 представників інтелігенції). Серед комуністів 1582 чол. навчалася в 417 гуртках по вивченню історії ВКП(б), 1799 чол.— у 2707 гуртках по вивченню історії Великої Вітчизняної війни, 2910 чол.— у 441 політшколі, 4227 чол.— 227 райпартшколах, 301 чол.— у 3 вечірніх університетах марксизму-ленінізму, а 15 085 чол. вивчали марксистсько-ленінську теорію самостійно²¹.

Завдяки допомозі ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У відбулося швидке відновлення парторганізацій, під керівництвом яких трудящі західних областей УРСР розгорнули боротьбу за ліквідацію наслідків війни і внесли гідний вклад у остаточну перемогу над фашизмом, активно включилися в процес корінних соціально-економічних перетворень.

²⁰ Там же, оп. 18, спр. 280, арк. 3; спр. 2780, арк. 2, 5, 12, 16, 18, 20, 23; спр. 4, арк. 56.

²¹ Там же, оп. 16, спр. 439, арк. 25, 28, 36, 64; спр. 440, арк. 9, 82, 88, 153, 159, 163, 171.

РОЛЬ ТСОАВІАХІМУ В СУЦІЛЬНОМУ РОЗМІНУВАННІ ТЕРИТОРІЇ УРСР (1943—1945 рр.)

М. В. КОВАЛЬ

Одним з першочергових і найвідповідальніших завдань, що стояли перед тсоавіахімівськими організаціями в завершальний період Великої Вітчизняної війни, було розмінування визволеної від ворога території і збирання зброї на місцях боїв. Територія Української РСР, де протя-

гом кількох років точилися запеклі битви між радянськими військами й німецько-фашистськими загарбниками, була надзвичайно насичена мініними полями, складами боеприпасів. Старанно замасковані ворожими саперами, вони являли собою величезну небезпеку для населення, перешкоджали відбудові міст і сіл, транспорту, проведенню сільськогосподарських робіт.

Про те, скільки на українській землі залишилося різної вибухонебезпечної техніки, свідчать такі дані: на місцях великих боїв було в середньому по 302 вибухонебезпечних предмети на 1 км²; середня щільність мінованих ділянок становила на 1 км² 3577 мін¹. З 1943 по 1945 рр. в республіці на мінах і снарядах підірвалося 6989 чол., з них 2753 загинуло. Серед потерпілих 70% становили діти². На мінах, бомбах, снарядах підривались автомашини, сільськогосподарська техніка, худоба.

Коли почалося масове вигнання ворога з території України, радянські війська в ході бойових дій розмінували загалом 92 тис. км². Це були в основному 1265 складних мінних полів на колишніх рубежах оборони. Саперні частини Червоної Армії перевірили й розмінували близько 14 тис. населених пунктів, виявили й знешкодили 15 млн. мін, снарядів і бомб³. Та завдання суцільного розмінування територій, що визволилися від ворога, перед ними не стояло. А без фронтального й суцільного очищення населених пунктів, сільськогосподарських угідь, лісів і вод неможливо було забезпечити повернення населення до нормального життя, успішну відбудову народного господарства.

З перших днів вигнання німецько-фашистських загарбників з української землі її розмінування стало одним з найважливіших і найневідкладніших завдань партійних і радянських органів. У Харківській, Ворошиловградській, Сталінській, Запорізькій областях, які першими були визволені Червоною Армією, розгортали свою діяльність тсоавіахімівські організації. З власної ініціативи вони включилися в роботу саперних частин і приступили до розмінування території. Так, у Запорізькій області вже у листопаді 1943 р., коли тут ще гриміли бої, місцеві партійні й державні органи створили восьмиденні курси для підготовки мінерів з тсоавіахімівського активу. Перші 38 випускників, у свою чергу, підготували ще 240 мінерів⁴.

19 лютого 1944 р. постановою Державного Комітету Оборони на Тсоавіахім було покладено завдання суцільного розмінування визволеної території, збирання військової техніки й зброї, що залишилася на полях боїв⁵. У вересні 1944 р. ДКО видав нову постанову з цього ж питання. Про суцільне розмінування території УРСР і збирання трофейної техніки та зброї на визволених територіях силами організацій Тсоавіахіму й органів МППО говорилося і в постановах РНК УРСР та ЦК КП(б)У⁶. Відповідно до цих постанов при Центральній раді Тсоа-

¹ ПА ІІП ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 985, арк. 3. Е Запорізькій області, наприклад, було 107 мінних полів, небезпечною для населення залишалася територія в 15 тис. км², у Харківській — 30 тис. км², Кіровоградській — близько 20 тис. км², Волинській — 19 тис. км² і т. ін. (Там же, спр. 950; оп. 34, спр. 41, арк. 16, 21, 75).

² Там же, оп. 14, спр. 985, арк. 6. Найбільше потерпілих — 649 чол. (з них 448 загинуло) — було на Харківщині, в землі якої виявлено більше 4 млн. вибухонебезпечних предметів (Там же, оп. 15, спр. 97, арк. 2).

³ Там же, оп. 14, спр. 985, арк. 3; спр. 895, арк. 235.

⁴ Там же, спр. 950, арк. 8.

⁵ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. 6. М., 1965, стор. 118.

⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, К., 1969, стор. 61.

віахіму СРСР було засновано відділ розмінування і збирання військового майна.

В кожному районі й місті створювалися спеціальні команди по 20—100 мінерів. До них на добровільних засадах вступали робітники, колгоспники, службовці, учні, студенти (віком не молодші 16 років). Жінки в складі команд мінерів становили 10—15%, члени партії та комсомольці — 40—45%⁷.

Підготовка бійця-мінера тривала 10 днів за 60-годинною навчальною програмою. На курсах облард Тсоавіахіму за 300-годинною програмою протягом місяця з відривом від виробництва підготовлялись інструктори розмінування — по 2—3 чол. на кожную районну команду⁸. Харківський, Київський, Одеський і Львівський військові округи прикомандирували до місцевих організацій Тсоавіахіму 270 спеціалістів міпної справи⁹. За допомогою військових частин і місцевих органів військового управління тсоавіахімівські організації придбали необхідне спорядження, літературу, вибухівку. В тсоавіахімівських майстернях і на підприємствах місцевої промисловості виготовлялося інженерне обладнання — міношукачі, ножиці для різання колючого дроту, шупи, «кішки» тощо.

Отже, з лютого 1944 р. по всій визволеній на той час від ворога радянській території, в тому числі в Українській РСР, почалося повсюдне й суцільне розмінування, фронтальне збирання зброї та боеприпасів. На цей час організації Тсоавіахіму підготували 2800 інструкторів і 25,6 тис. бійців-мінерів, об'єднаних майже в 600 команд¹⁰. Та обсяг роботи був настільки великий, що мінерів все ж невислачувало. На кінець війни діяло вже 1360 спеціальних команд, у яких налічувалося 3826 інструкторів і 41 555 мінерів¹¹.

Протягом 1944—1946 рр. командами Тсоавіахіму було перевірено й розміновано 344 тис. км², тобто 60% усієї території УРСР, а також 34,4 тис. населених пунктів (решту було розміновано діючою армією)¹². Ці роботи проводилися в складній обстановці воєнного часу. Невистачало засобів транспорту й зв'язку, досвідчених спеціалістів. Мінерам доводилось працювати у важкодоступних і малопрохідних місцях з прихованими мінними полями, мінними пастками й «сюрпризами».

Кожна команда мала по 2—3 міношукачі, кожного бійця був озброєний шупом або «кішкою». При райрадах Тсоавіахіму, правліннях колгоспів, первинних тсоавіахімівських організаціях організовано спеціальні пункти, де чергували активісти товариства. Вони приймали від населення заявки на розмінування, збирали відомості про наявність вибухонебезпечної техніки. За вказаними адресами негайно вирушали мінери.

За весь період розмінування команди Тсоавіахіму відробили 4214 тис. людино-днів, тобто в середньому майже по 100 робочих днів тривалістю 8—10 год. на кожного інструктора та мінера¹³. Кожна хвилина з цих довгих годин і днів могла принести смерть або каліцтво. Однак смертельній небезпеці, нестачі знарядь праці, побутовій невлаштованості добровольці-мінери протиставляли чітку дисципліну, героїчну

⁷ Там же, оп. 14, спр. 985, арк. 20—21.

⁸ Боевой отряд советских патриотов. Краткий очерк истории ДОСААФ Украины, К., 1971, стор. 112.

⁹ ПА ІІІ ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 985, арк. 31.

¹⁰ Там же, спр. 1833, арк. 20 зв.

¹¹ Там же, арк. 10 зв.; оп. 34, спр. 92, арк. 113; оп. 14, спр. 985, арк. 5.

¹² Там же, оп. 14, спр. 985, арк. 3.

¹³ Там же, арк. 5.

самовідданість і кмітливість. Полум'яні патріоти Радянської Батьківщини, тсоавіахімівці працювали на громадських засадах, безоплатно, виявляючи безприкладну мужність.

Надзвичайно багато зусиль доклали тсоавіахімівці до розмінування Донецького басейну. Здійснюючи в період відступу тактику «випаленої землі», німецько-фашистські загарбники в числі інших промислових і культурних центрів прирекли на знищення Донецький вугільний басейн. Сотні підприємств і шахт тут було зруйновано. Однак у багатьох місцях фашистам не вдалося підірвати заміновані об'єкти — на перешкоді став стрімкий наступ Червоної Армії, дії комуністичного підпілля. Команди мінерів перевірили, очистили й розмінували тут сотні об'єктів. Тільки після цього стала можливою відбудова Лисичанського заводу «Донсода», Рубежанського хімкомбінату, Штерівської ДРЕС, складів «Донпромвугілля» тощо.

На шахті «Комунар» тресту «Донбасвугілля» гітлерівці замінували ствол, штреки й склади. Приступивши до розмінування, тсоавіахімівська команда старанно обстежила шахту й підходи до неї, виявила численні мінні пастки. Одна з них, наприклад, являла собою 40 протитанкових і протипіхотних мін з підіривником затяжної дії, з'єднаних тонким дротом з великими брилами вугілля¹⁴. При розмінуванні Донбасу надзвичайну мужність виявив 50-річний начальник районної команди, що діяла у Ворошиловградській області, Б. І. Тодоров. Він особисто знешкодив більше 7 тис. мін і загинув на бойовому посту¹⁵.

Успішно діяла тсоавіахімівська команда на розмінуванні Єнакіївського району. В одному з великих сіл було виявлено до дна заповнений боеприпасами й замінований колодязь. Бійці-мінери Данилець і Жмайло, ризикуючи життям, спустилися на глибину 20 м і підняли на поверхню 8000 снарядів і бомб¹⁶.

Протягом тривалого періоду проводилось розмінування столиці України — Києва. Одне з важливих оборонних підприємств не можна було пустити в хід через те, що на його території окупанти влаштували склад боеприпасів, а відступаючи замінували. Підірив складу, природно, виключався. За справу взялися мінери тсоавіахімівської команди Шевченко, Демидюк, Силін. Вони винесли на руках по одному близько 4 тис. великокаліберних снарядів, а вже потім, на безпечній відстані від заводу, підірвали їх¹⁷. Такий же метод було застосовано при розмінуванні Київського університету, в підвалі якого окупанти заклали більше 1000 мін, снарядів і бомб. Під керівництвом досвідченого інструктора А. К. Шевченка тсоавіахімівські мінери на руках виносили смертоносний вантаж, а потім транспортували до призначеного місця вибуху. Багато зусиль доклали київські тсоавіахімівці до очищення Дарницького залізничного вузла. Зразково працював тут робітник депо, тсоавіахімівець Цимбаліст. Коли мінер-доброволець захворів, його замінила мати, також член Тсоавіахіму¹⁸.

Самовіддано працювала на розмінуванні славнозвісного Букринського плацдарму команда мінерів Ржищівської районної ради Тсоавіахіму Київської області. За кілька місяців тут було знешкоджено 180 тис. мін. При цьому на особистому рахунку бійця-мінера Н. А. Кнуренка було 12 тис. мін, а його товариша — Морського — більше 4 тис.¹⁹

¹⁴ Там же, арк. 27.

¹⁵ Там же, спр. 1833, арк. 22.

¹⁶ Там же, спр. 985, арк. 28.

¹⁷ Там же, арк. 27.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же, арк. 28.

На прибережній ділянці Дністровського лиману й Чорного моря успішно працювала команда мінерів Овідіопольського району Одеської області. Тут було вилучено 18 тис. вибухонебезпечних предметів, причому третина їх — у районі Кароліно-Бугаза²⁰.

Великі труднощі доводилося долати командам мінерів-добровольців, які працювали в західних областях Української РСР. Нерідко на мінерів, що, незважаючи на небезпеку, прийшли на допомогу місцевому населенню, нападали банди українських буржуазних націоналістів. Так, наприклад, у квітні 1945 р. в Лопатинському районі Львівської області оунівці зненацька захопили команду тсоавіахімівців з 32 чол. Від рук націоналістів загинули активісти-інструктори мінної справи І. С. Третьак, С. І. Ломанович, І. М. Бородин, О. С. Цибульський та багато інших²¹.

Нерідко мінерам доводилося відкладати щупи й міношукачі і братися за зброю, щоб захистити своє життя. В Сторожинецькому районі Чернівецької області на команду тсоавіахімівців, яка розташувалася на нічліг у с. Банилів, напала націоналістична банда. Мінери не розгубилися й застосували не тільки стрілецьку зброю, а й толові шашки з короткими запалювальними трубками замість гранат. Відбивши напад, вони схопили 7 бандитів²². У Вашківському районі цієї ж області команда мінерів у повному складі влилася в місцевий винищувальний батальйон. Причому один з мінерів, Зелінко, в операціях проти бандитів особисто знищив 21 націоналіста²³.

Завдяки самовідданій і вмілій роботі десятків тисяч тсоавіахімівських мінерів протягом 1944 і першої половини 1945 р. розмінування території Української РСР було в основному завершено. Слідом за цим було проведено широкий опит населення щодо якості робіт, зібрано додаткові заявки партійних, радянських і господарських органів, проведено повторну перевірку й остаточне розмінування всієї території республіки.

Беручи до уваги зрослу майстерність команд мінерів, Державний Комітет Оборони наприкінці січня 1945 р. доручив Тсоавіахімові Української РСР очистити й розмінувати місця розташування рибпромислових баз і лову риби, а також узбережжя Азовського й Чорного морів²⁴. Це завдання було виконано тсоавіахімівцями Донецької, Миколаївської, Херсонської, Одеської та Ізмаїльської областей у встановлений строк — до травня 1945 р. За два місяці перевірено й очищено 2046 тис. км² берегової смуги, знешкоджено 74,5 тис. бомб, мін і снарядів²⁵.

Одночасно активісти тсоавіахімівці проводили на визволених від ворога територіях велику роз'яснювальну роботу про правила поведінки в замінованих місцях та запобігання вибухів. Відбулося більше 103 тис. зборів і бесід, 860 радіопередач, опубліковано близько 1600 статей у періодичній пресі, видано 209 листівок, влаштовано 2450 виставок²⁶. Цими заходами з 1944 по 1946 р. було охоплено 6 млн. 225 тис. чол.²⁷

²⁰ Там же.

²¹ У зв'язку з перешкодами, що їх чинили націоналістичні бандити командам мінерів, у 1944 р. в 8 західних областях лишилося 188 нерозмінованих мінних полів площею 350 км² (Там же, оп. 34, спр. 41, арк. 13).

²² Там же, оп. 14, спр. 985, арк. 30.

²³ Там же.

²⁴ Там же, оп. 34, спр. 92, арк. 111.

²⁵ Там же, оп. 14, спр. 985, арк. 4.

²⁶ Там же, арк. 5.

²⁷ Там же, арк. 44.

Особливу увагу тсоавіахімівські організації приділили залученню широкої громадськості до розмінування та збирання зброї на місцях боїв. Під керівництвом тсоавіахімівських мінерів на цих роботах було зайнято 565 тис. місцевих жителів, головним чином комсомольців і молоді²⁸. Без участі цього широкого активу неможливо було б розмінувати величезну територію в такий короткий час. Активісти вказували вогнища вибухонебезпечної техніки, допомагали збирати снаряди, що не розірвалися, брали участь в охоронних оточеннях під час підривів тощо.

Первинна організація Тсоавіахіму села Байдівка Старобільського району Ворошиловградської області мобілізувала всіх своїх членів на допомогу команді мінерів. У вільний від роботи час групами по 8—10 чол. вони виходили на розвідку території. Таким чином було виявлено 11 вогнищ вибухонебезпечної техніки. Первинна організація Половинкинської сільради того ж району виявила близько 700 одиниць різних боеприпасів²⁹.

За час роботи тсоавіахімівськими командами було знешкоджено 3085 мінних полів, багато інших вогнищ вибухонебезпечної техніки — загалом більше 28 млн. мін, снарядів і бомб³⁰, зібрано на місцях боїв і здано на збірні пункти військкоматів, а також передано безпосередньо військам більше 40,7 тис. одиниць різного озброєння³¹.

Багатотисячний загін радянських тсоавіахімівців у ході розмінування визволеної території показав високі зразки радянського патріотизму, вірність громадянському обов'язку. Мінери-добровольці виявили надзвичайну сміливість і відвагу, високу майстерність. Прикладом для всіх були такі безстрашні мінери, як 53-річний боець команди Новодолазького району Харківської області І. Л. Журков, який знешкодив 1320 мін, колгоспник артілі ім. Ернста Тельмана Валківського району Харківської області М. І. Земба (5000 мін), боець-мінер однієї з команд Полтавської області А. Дмитренко (2678 мін), інструктор розмінування з Києва Н. А. Резнік (2750 мін), колгоспник з Таращанського району Київської області М. Підтилок (11 тис. мін) та ін.³²

За мужність і вміння, виявлені під час розмінування, 1067 мінерів-тсоавіахімівців були нагороджені нагрудними знаками «Відмінний мінер» і Почесними грамотами Центральної ради Тсоавіахіму СРСР, а також грошовими преміями³³.

Складна, трудомістка, смертельно небезпечна робота тсоавіахімівців, що розмінували радянську територію, визволену від ворога, мало чим відрізнялася від бойових операцій на фронті. І, рятуючи від загибелі тисячі людей, мінери Тсоавіахіму, як і їх бойові товариші-фронтовики, нерідко жертвували своїм життям. За час розмінування на бойовому посту загинуло 264 й було поранено 283 інструктори мінної справи та бійці-мінери³⁴.

Робота, виконана мінерами Тсоавіахіму, мала велике значення для усунення тяжких наслідків війни, нормалізації обстановки на території, визволеній від німецько-фашистських окупантів. В 1946 р., після

²⁸ Там же, спр. 1830, арк. 226.

²⁹ Там же, спр. 985, арк. 26.

³⁰ Там же, арк. 3; спр. 1830, арк. 230, 232.

³¹ Там же, спр. 985, арк. 4. До числа цього озброєння входило 30 755 гвинтівок, 1172 кулемети, 2682 автомати, 323 протитанкових рушниці; виявлено 2860 танків і самохідних гармат, 1151 артилерійська система, 1671 автомашина, 96 бронемашин, 28 літаків (там же).

³² Там же, спр. 1833, арк. 22; спр. 953, арк. 65; оп. 34, спр. 92, арк. 57.

³³ Там же, спр. 985, арк. 29.

³⁴ Там же, спр. 985, арк. 6.

завершення суцільного розмінування, тсоавіахімівські команди були розформовані. Замість них були створені взводи мінерів Тсоавіахіму в кожному місті й сільському районі. Всього в УРСР сформовано 874 взводи по 10—18 мінерів у кожному, загалом до них входило близько 14 тис. чол.³⁵

У 1946 р., завершуючи роботу своїх попередників, взводи мінерів знову провели старанну перевірку й додаткове розмінування території. В результаті було виявлено ще 975 тис. вибухонебезпечних одиниць, з них чимало — у прихованих вогнищах (колодязях, ямах, складах, підвалах тощо)³⁶. Коли в січні 1947 р. Радянський уряд нагородив Тсоавіахім орденом Червоного Прапора, це була й відзнака героїчної, самовідданої роботи членів оборонного товариства, які брали участь у розмінуванні радянської території.

³⁵ Там же, арк. 40.

³⁶ Там же, арк. 4.

**ВИХОВАННЯ НАСЕЛЕННЯ ОКУПОВАНОЇ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ
В ДУСІ ЛЕНІНСЬКОЇ ДРУЖБИ НАРОДІВ
ПАРТІЙНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ
ПАРТИЗАНСЬКИХ ФОРМУВАНЬ І ПІДПІЛЛЯ
(1941—1944 рр.)**

В. І. КУЧЕР, В. А. ЧУМАК

Дружба народів і радянський патріотизм — одне з невичерпних джерел могутності Радянського Союзу — з особливо великою силою виявилися в роки Великої Вітчизняної війни. «Війна, — говорить в постанові ЦК КПРС до 50-річчя утворення СРСР, — розбила надії світового імперіалізму на відродження національних міжусобиць, на розвал багатонаціональної соціалістичної держави. Народи СРСР в єдиному строю героїчно бились і самовіддано працювали в ім'я захисту своєї соціалістичної Вітчизни, спільної перемоги над ворогом, показали світові чудеса стійкості і мужності»¹.

Готуючи свої розбійницькі плани нападу на Радянський Союз, фашистські верховоди розраховували не тільки на свою військову силу, а й на ідеологічні диверсії. В усіх документах про політичні цілі німецького фашизму у війні проти СРСР наголошувалось, що застосування активної пропаганди матиме більше значення, ніж у боротьбі з будь-яким противником на Заході. В одній з інструкцій німецького командування про пропагандистську діяльність серед місцевого населення вказувалось: «Необхідно використовувати кожний слушний випадок для морального впливу на населення. Пропагандою повинні займатися всі розташовані в даному районі німецькі установи, офіцери, чиновники й працівники сільськогосподарських організацій, що працюють на даному місці тривалий час і завоювали довір'я населення»².

¹ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року, К., 1972, стор. 12.

² Цит. за кн.: А. Ф. Юденков. Политическая работа партии среди населения оккупированной советской территории. 1941—1944 гг., М., 1971, стор. 55.

Фашистські ідеологи розробили цілу систему ідеологічних диверсій проти СРСР, щоб підірвати морально-політичну єдність радянського народу, звести наклеп на радянський суспільний і державний лад, на діяльність Комуністичної партії, розпалювати приватновласницькі інстинкти, насаджувати національну ворожнечу між народами нашої країни. У відомій «Зеленій папці Герінга» в розділі «Ставлення до населення за територіальними ознаками» наводиться пряма вказівка фашистських верховодів провокувати ворожнечу між народами Радянського Союзу. В цій директиві, зокрема, стосовно України рекомендувалось використовувати «можливу наявність суперечностей між українцями та великоросами»³ в інтересах окупантів. З цією метою гітлерівці всілякими засобами намагалися посіяти підозру й недовір'я між людьми різних національностей, роз'єднати їх і перешкодити згуртуванню для боротьби й навіть штовхати їх на взаємне винищення. В одному з секретних документів, складеному якимось доктором Гроссом у листопаді 1940 р., коли інтенсивно опрацьовувався план «Барбаросса», були такі рекомендації: «Ми в найвищій мірі не зацікавлені в тому, щоб населення Сходу являло собою єдине ціле, а, навпаки, зацікавлені в тому, щоб воно було розчленоване на якомога більше число груп і народностей»⁴. Тоді, сподівалися поневолювачі, легко буде «здійснити расову фільтрацію»⁵ (читай «знищення». — В. К., В. Ч.) населення».

Розгортання політичної роботи серед населення тимчасово окупованих територій нашої країни, згуртування мас на боротьбу проти німецько-фашистських загарбників було складовою частиною всієї діяльності Комуністичної партії. Центральний Комітет ВКП(б) в постановках з питань ідеології, прийнятих у роки Великої Вітчизняної війни, зобов'язав партійні організації постійно дбати про виховання трудящих в дусі єдності, братерства, радянського патріотизму, враховуючи особливості воєнної обстановки. ЦК КП(б) України, виконуючи настанови ЦК ВКП(б), велику увагу приділяв дальшому розгортанню партійно-політичної роботи у ворожому тилу.

Партійні підпільні організації, політичні комісари, партійні організації партизанських формувань на Україні були провідною силою в практичному здійсненні цих настанов. Свою пропагандистську роботу вони будували на ленінській ідеї захисту єдиної для всіх націй і народностей соціалістичної Батьківщини. У 1918 р. в статті «Головне завдання наших днів» В. І. Ленін писав: «Ми за «захист вітчизни», але та вітчизняна війна, до якої ми йдемо, є війна за соціалістичну вітчизну, за соціалізм, як вітчизну, за Радянську республіку, як *загін* всесвітньої армії соціалізму»⁶.

Одним з важливих засобів агітаційної діяльності партійних організацій підпілля та партизанських формувань стала преса. В численних газетах, листівках, спеціальних інформаційних листках, які розповсюджувалися партизанами та підпільниками в містах і селах, викривалася брехливість фашистської пропаганди, спростовувалися облудні вигадки окупантів про німецьність і розвал багатонаціональної Радянської держави, розгром її Збройних Сил, захоплення столиці СРСР. В цих виданнях переконливо стверджувалася нездоланність радянського державного й суспільного устрою, необхідність тісного згуртування всіх радянських народів у боротьбі проти ворога, неминучість поразки гітлерівських орд.

³ Цит. за кн.: А. Леонтьев. «Зеленая папка Геринга», М., 1942, стор. 38.

⁴ Цит. за кн.: Нюрнбергский процесс над главными военными преступниками. В 3-х томах, т. 2., М., 1966, стор. 151.

⁵ Там же.

⁶ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 36, стор. 79.

Гострою зброєю підпільників і партизанів були періодичні видання, що доставлялися на окуповану територію з «Великої землі».

З самого початку війни ЦК КП(б)У дбав про надходження до населення окупованої території та до партизанів агітаційно-пропагандистських матеріалів. З радянського тилу доставлялися центральні газети: «Правда», «Известия», «Комсомольская правда», «Красная звезда» та ін. Так, наприклад, політуправління Південно-Західного фронту тільки до 15 вересня 1941 р. направило в окуповані райони України 3 тис. примірників «Правды», по 2 тис.—газет «Советская Украина» і «Комуніст»⁷.

З середини 1942 р. надходження центральних газет на окуповану територію набирає регулярного характеру. 3 травня 1943 р. ЦК КП(б)У щоденно одержував і відправляв у ворожий тил 2 тис. примірників «Правды», 500 примірників «Известий» та ін.⁸

Великим пропагандистом, агітатором і організатором на тимчасово окупованій території України була газета «Правда». З номера в номер друкувалися на її сторінках матеріали, присвячені великому братерству, дружбі народів Радянського Союзу, їх єдності й згуртованості в боротьбі з ворогом. Щоб переконатися в цьому, досить переглянути підшивку «Правды» за грудень 1941 р. Ось найяскравіші статті, присвячені цій темі: «Сім'я народів СРСР — єдиний нерушимий табір», «Герої Радянського Союзу», «Більшовики — продовжувачі найкращих патріотичних традицій російського народу», «Війська Федюнинського переслідують недобитків з гітлерівських дивізій» та ін.

29 грудня 1941 р. «Правда» надрукувала передову «Сім'я народів СРСР — єдиний нерушимий табір». В ній говорилося, що за Москву й Ленінград в одних лавах воюють бійці всіх національностей, які населяють нашу країну. «Дружна сім'я народів СРСР мобілізує всі засоби, всі резерви для захисту Радянської Батьківщини, для допомоги фронтам»⁹.

Статті «Правды» піднімали дух населення, яке опинилося в тилу фашистських армій. «Через мережу підпільних партійних організацій і зв'язкових партизани розповсюджували «Правду» на всій тимчасово окупованій території,— пише визначний організатор партизанського руху на Україні О. Ф. Федоров.— Вплив «Правды» був величезним. Про це свідчать записи на пожовклих сторінках щоденника загону і з'єднання»¹⁰.

Виховне значення газети «Правда» важко переоцінити. Вона зміцнювала у радянських людей віру в перемогу, піднімала їх на боротьбу, згуртовувала, вела в бій за честь, свободу й незалежність нашої соціалістичної Батьківщини.

«Правда» була зразком для всієї партійно-радянської преси. Республіканські газети «Комуніст» (від 3 лютого 1943 р.— «Радянська Україна»), «Советская Украина» та спеціальні їх випуски для населення тимчасово окупованих територій України, газети партійних організацій підпілля та партизанських загонів і з'єднань слідом за «Правдою» і разом з нею боролися за зміцнення дружби народів, згуртування всіх трудящих навколо партійних організацій, роз'яснювали визвольний характер Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу,

⁷ А. Ф. Юденков. Назв. праця, стор. 169—170.

⁸ И. П. Стафийчук. Комсомол Украины в партизанском движении (1941—1944 гг.), М., 1968, стор. 41.

⁹ «Правда», 29 грудня 1941 р.

¹⁰ А. Федоров. Родное ленинское слово.— Партизанские были, М., 1965, стор. 65.

вселяли впевненість у неминучість перемоги над фашистськими загарбниками.

В початковий період боротьби, коли партизани України ще не мали міцної поліграфічної бази, вони часто використовували в агітаційно-масовій роботі пресу російських і білоруських партизанів. Так, навесні 1942 р. серед населення Сумської області агітаторами партизанського загону під командуванням Л. Я. Іванова було розповсюджено 300 примірників «Орловской правды», 200 примірників «Партизанской правды», близько 3 тис. різних листівок та іншої літератури¹¹.

Серед народних месників і населення північних районів Сумської та Чернігівської областей дуже популярною була газета «Орловская правда», що видавалася орловськими партизанами на території Брянського партизанського краю¹². На її сторінках вміщувались матеріали про дружбу народів СРСР, спільну боротьбу проти ворога, викривався жорстокий окупаційний режим, встановлений гітлерівцями на загарбаних територіях і в тому числі на Україні. Наприклад, у номері від 28 вересня 1942 р. розповідалося про пограбування фашистами населення Барвенківського району на Харківщині. «...Протягом трьох місяців окупації,— писала газета,— фашисти забрали в колгоспах і особисто у колгоспників 2000 корів, 1540 свиней, понад 4000 овець, 90 000 курей, гусей і качок. Крім того, німці вивезли 126 тис. ц пшениці та ячменю, 36 тис. ц кукурудзи, 29 тис. ц сояшиника та багато інших сільськогосподарських продуктів»¹³.

Популярною серед населення Орловщини та північних районів Чернігівської і Сумської областей була й газета «Партизанская правда». На її сторінках висвітлювалося бойове побратимство російських, українських і білоруських народних месників. Зокрема, 23 травня 1942 р. було вміщено «Звернення партизанів і партизанок брянських лісів до партизанів і партизанок України й Білорусії». «Дорогі товариші! — говорилося у зверненні.— Ми закликаємо вас: сильніше вогонь по ворогу! Вогонь за рідну Україну, Білорусію, за нашу любиму Батьківщину! ...Поклянемося, товариші, що будемо нещадно битися за перемогу, за розгром фашистської армії, за звільнення рідної землі від німецьких окупантів!» Звернення закінчувалося здоров'ям на честь рідної Комуністичної партії, народів Радянського Союзу, українських і білоруських партизанів¹⁴.

В номері за 28 серпня 1942 р. опубліковано матеріали про конференцію комуністів Брянського партизанського краю, в роботі якої взяли участь представники російських, українських і білоруських загонів — загалом 152 делегати. С. А. Ковпак очолював групу представників українських партизанів. На конференції було розглянуто питання про життя і патріотичну діяльність населення та партизанів краю, визначено завдання і методи дальшої боротьби проти німецько-фашистських загарбників. Конференція відіграла важливу роль у згуртуванні партизанських сил трьох братніх республік, в обміні досвідом бойової і партійно-політичної роботи. Виступаючи на конференції, С. А. Ковпак сказав: «Все, що ми почуємо на нашій конференції цінного, перенесемо в практику нашого бойового життя. Конференція — це партизанський інститут, який дає дуже багато нового і цінного». Свій виступ С. А. Ковпак закінчив закликом до ще більшого згуртування партизанських сил

¹¹ ПА ІІП ЦК Компартії України, ф. 73, оп. 1, спр. 35, арк. 249.

¹² І. Л. Дем'янчук. Зброєю слова, К., 1966, стор. 98—99.

¹³ Там же, стор. 99.

¹⁴ Партизанские были, стор. 324—325.

братніх народів: «Підемо єдиною стіною на ворога, звільнимо від бан-
дитів нашу землю»¹⁵.

Темою дружби народів, інтернаціонального єднання в боротьбі проти ненависного ворога пройняті всі матеріали конференції. «Більше року топчуть нашу священну землю гітлерівські полчища,— говорилося у зверненні партизанської партконференції до партії та уряду.— ...Стогнуть орловські, брянські й курські землі, землі квітучої України, Білорусії, Латвії, Литви, Естонії, Карелії... Наші серця палають пеку-
чою ненавистю до підлого ворога... Пліч-о-пліч з нашими бойовими то-
варишами, партизанами України, Білорусії і районів Курської області,
ми знищуємо фашистських загарбників, висаджуємо в повітря склади,
мости, залізничні ешелони... Ми клянемося, що доти, доки в нашому
краї залишиться хоч один з нас, ні на один день не згасне боротьба з
підступним ворогом»¹⁶.

Підпільні та партизанські газети й листівки сприяли поширенню
рішень конференції серед населення в тилу німецьких військ.

Дружба народів, братерство, пролетарський інтернаціоналізм,
згуртованість у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників, за-
хист соціалістичних завоювань — усі ці теми широко висвітлювались
на сторінках українських періодичних видань, що виходили у ворожо-
му тилу. Так, у газеті Ровенського підпільного обкому КП(б)У «Черво-
ний прапор» (1 травня 1943 р.) було вміщено заклик до населення тим-
часово окупованих територій країни підніматися на боротьбу з ненавис-
ним ворогом. «Брати і сестри! — закликала газета. — Росіяни, українці,
білоруси, молдавани, карели, литовці, латиші, естонці, що тимчасово
підпали під ярмо німецько-фашистських мерзотників. Розпалюйте
полум'я всенародного партизанського руху! Знищуйте німецьких мер-
зотників»¹⁷.

У друкованих органах партійних організацій підпілля і партизан-
ських формувань на Україні приділялася велика увага пропаганді
ленінських ідей дружби між соціалістичними націями, наголошувалося,
що тільки з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції було
вирішене національне питання в країні. Газета «Партизан» підпільної
організації «Народна гвардія ім. Івана Франка», створеної членами
ВКП(б), ППР (Польської робітничої партії) і колишніми членами
КПЗУ (Комуністичної партії Західної України), яка діяла на Львівщи-
ні, в номері від 25 листопада 1943 р. писала: «Завдяки жовтневим
принципам національної політики зцементувалась в нерозривний зв'я-
зок дружба народів Радянського Союзу. В 1941 році, коли орди гіт-
лерівських гунів вдерлися на нашу Батьківщину, назустріч їм підня-
лись, як один, всі народи СРСР. З того часу безсмертною славою в бо-
ротьбі з ворогом вкрила себе дітище Жовтневої революції — Червона
Армія. Безсмертною славою вкривають себе російські, українські, бі-
лоруські, литовські, латиські, молдавські і карельські партизани. І наші,
молоді ще досвідом, партизанські загони західних областей України
вносять і свою частку в справу повного визволення Радянської Бать-
ківщини»¹⁸.

У підпільній і партизанській боротьбі з гітлерівцями на Україні
брали участь представники 62 національностей Радянського Союзу, а в

¹⁵ Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.). Сборник документов и материалов, Харьков, 1963, стор. 134.

¹⁶ Партизанские были, стор. 309—312.

¹⁷ П. Я. Лещенко. Словом більшовицької правди. — Наукові записки Ровен-
ського державного педінституту, т. 7, Ровно, 1960, стор. 66—67.

¹⁸ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 2, спр. 9,

складі партизанських загонів, що діяли на території інших республік, билися з ворогом представники українського народу. Так, серед партизанів Орловської області в РРФСР було 15,4% українців. Про національний склад народних месників на Україні свідчать такі дані: з 98,5 тис. партизанів, про яких є повні відомості, 54,4% становили українці, 23,4 — росіяни, 5,8 — білоруси, 21,1 — поляки, 1,2 — євреї, по 0,6 — казахи й вірмени, по 0,5 — азербайджанці й татари, 0,3 — грузини, 0,2 — узбеки і т. д.¹⁹

На сторінках підпільних і партизанських газет широко висвітлювалися героїчна боротьба Радянської Армії, бойове братерство народів СРСР, невтомна праця трудящих у радянському тилу, взаємодопомога народів нашої країни, їх тісне єднання для якнайшвидшого розгрому ворога.

1 січня 1944 р. газета «Партизанська правда» — орган міжрайонного підпільного комітету КП(б)У Вінницької області і політвідділу 2-ї партизанської бригади під командуванням А. Г. Кондратюка — опублікувала передову статтю «Рік великого перелому», в якій 1943 р. був охарактеризований як рік катастрофи гітлерівських армій.

Газети партійного підпілля та партизанських загонів і з'єднань вміщували нариси, оповідання, вірші, які пропагували нерушиму дружбу народів СРСР. «Червоне Полісся» — орган Житомирського підпільного обкому партії — часто друкував поетичні твори партизана-комсомольця Олексія Прокопчука. У вірші «Клятва матері-Батьківщині» молодий поет писав:

«Я зберу всіх синів Батьківщини
У міцну партизанську сім'ю,
Помстимось ворогам за руйни
І за сльози, за муку твою»²⁰.

Однією з найбільших за тиражем була газета «Партизан України», яка з липня 1942 р. виходила в партизанському з'єднанні під командуванням О. М. Сабурова (з 1943 р. перейменована на «Партизанську правду»). В певні періоди тираж газети досягав 2 тис. примірників, а повідомлення про розгром гітлерівців на Волзі було надруковане більш як у 5 тис. примірників. Газета надходила в окуповані райони України і сусідні братні республіки. «Партизани України, Брянщини, Білорусії добре пам'ятають кореспонденції ковпаківців Вершигори і поета Воронька, вірші нашого політрука Івана Гуда і багатьох інших», — згадує О. М. Сабуров²¹.

За неповними даними, в період гітлерівської окупації на Україні видавалося 75 підпільних і партизанських газет²². В умовах, коли ворожа пропаганда силкувалася всіляко насаджувати міжнаціональні протиріччя, підпільна преса утверджувала одне з найважливіших досягнень Жовтня — нерозривний союз радянських народів, викривала маячні плани Гітлера та його поплічників, спрямовані на ліквідацію СРСР, фізичне винищення радянських людей.

Крім газет, партійні організації підпілля і партизанських формувань друкували багато листівок. Невеликі за розміром, вони були однією з найпоширеніших форм підпільної преси, несли населенню за-

¹⁹ Советские партизаны, М., 1963, стор. 223; Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР, К., 1972, стор. 175; М. В. Коваль. У горнилі війни, К., 1972, стор. 64—65.

²⁰ Партизанские были, стор. 226—227.

²¹ Там же, стор. 192.

²² А. Ф. Юденков. Политическая работа партии среди населения оккупированной советской территории 1941—1944, М., 1971, стор. 312.

хоплених ворогом територій правду про Радянський Союз і становище на фронтах, зміцнювали віру в нашу перемогу. Важливе місце в таких листівках відводилося темі дружби народів, активного радянського патріотизму, єдності й згуртованості радянських людей у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. Так, листівка Дніпропетровського підпільного обкому КП(б)У в січні 1942 р. повідомляла про становище на фронтах, про визволення кількох міст у братній РРФСР, закликала саботувати накази гітлерівських окупаційних властей. «Всі сили на допомогу Червоній Армії, яка несе звільнення від гітлерівського рабства!» — закликала підпільна партійна організація²³.

Важливу роль у вихованні населення окупованих районів у дусі дружби народів СРСР, у викритті провокаційної гітлерівської політики нацькування одного народу на інші відіграло Звернення ЦК КП(б)У, РНК та Верховної Ради УРСР до трудящих України від 9 серпня 1943 р., в якому говорилося про те, що вже два роки Червона Армія в жорстоких боях захищає честь і незалежність народів Радянського Союзу, що фашисти неправдою і обманом намагаються нацькувати народи один на одного, роз'єднати людей різних національностей, поневолити їх, запламувати їх совість зрадою, спустошити душу. Але український народ, який дав світові Тараса Шевченка і Богдана Хмельницького, Івана Франка і Миколу Щорса, народ, який разом з іншими народами Країни Рад пізнав справжнє щастя, свободу і національну незалежність у великому Союзі Радянських Соціалістичних Республік, — цей народ непереможний²⁴.

Підпільні партійні організації та партизанські формування передруковували листівку з текстом Звернення, переписували її від руки й поширювали серед населення. На кожній такій листівці обов'язково стояв гриф: «Прочитай і передай іншому». Це було не просто побажання — це була вимога до радянського патріота виконати свій громадянський обов'язок.

Величезне значення в мобілізації та згуртуванні населення окупованих територій, їх бойової співдружності в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників мало живе слово партизанських пропагандистів: «Особистий вплив і виступ на зборах, — вказував В. І. Ленін, — у політиці надзвичайно багато значить. Без них немає політичної діяльності...»²⁵

У здійсненні партійно-політичної роботи серед населення партійні організації підпілля й партизанських формувань великої ваги надавали зустрічам з населенням. Під їх керівництвом партійно-політичний апарат, комуністи-агітатори, партизани проводили мітинги, збори, бесіди, колективні читки газет. «...Майже в кожному містечку, в кожному селі, — згадує О. Ф. Федоров, — ми проводили мітинги, роздавали листівки, заходили в хати і бесідували з народом»²⁶.

Полум'яним більшовицьким словом партизани й підпільники закликали населення окупованих районів на боротьбу з ненависним ворогом Радянської Вітчизни, викривали фашистську ідеологію і справжню суть «нового порядку», показували переваги радянського суспільного і державного ладу, роз'яснювали необхідність зміцнення дружби

²³ Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України у роки Великої Вітчизняної війни, К., 1969, стор. 22.

²⁴ Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Сборник документов, Харьков, 1965, стор. 232.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 275.

²⁶ А. Ф. Федоров. Подпольный обком действует, М., 1961, стор. 411—412.

й братерства народів нашої країни в тяжкий для Батьківщини час. Так, під час рейдів по території окупованих ворогом областей УРСР, РРФСР і БРСР пропагандисти з'єднання під командуванням С. А. Ковпака часто виступали перед населенням. Головні теми доповідей і політбесід були такі: «Боротьба радянського народу проти німецько-фашистських загарбників на фронті й у ворожому тилу», «Міжнародне і внутрішнє становище СРСР» та ін. З'єднання М. І. Наумова, рейдуючи по території західних областей України, здійснювало велику політичну роботу серед місцевого населення. Зокрема, перед жителями ряду сіл Маневицького району на Волині агітатори провели бесіду на тему: «Джерела сили радянського народу в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників»²⁷.

Партизанські агітатори Кіровоградщини часто виступали перед населенням з доповіддю на тему: «В. І. Ленін — організатор Союзу РСР»²⁸. У з'єднанні М. Г. Салая в період його діяльності на Правобережній Україні проводились політзаняття за темами: «Історична роль російського, білоруського, українського та інших народів Росії у Вітчизняній війні 1812 р. і роль народів СРСР у Вітчизняній війні з німецьким фашизмом 1941—1943 рр.», «Що несуть німецькі фашисти народам СРСР» та ін.²⁹

Мітинги, збори, бесіди були дійовим засобом політичного впливу на населення, яке опинилося на окупованій території. Трудящі виявляли готовність активно допомагати партизанам, ішли в загони народних месників, щоб зі зброєю в руках громити ненависного ворога.

Всю агітаційно-масову роботу партійних організацій підпілля і партизанських формувань пронизувала ленінська ідея про те, що свобода й незалежність українського народу можливі тільки в союзі з іншими народами нашої країни. Газета «Більшовик» — орган Чернігівського підпільного обкому партії — в номері від 31 серпня 1943 р. вмістила статтю «Не роз'єднати німецьким загарбникам українського народу». В ній говорилося, що «свобода і незалежність України можлива тільки під прапором дружби народів Радянського Союзу, під прапором Радянської влади... Український народ у великій сім'ї народів Радянського Союзу... бореться і переможе».

Яскравим виявом непорушної дружби радянських народів, активного радянського патріотизму було святкування партизанами та населенням окупованої території визначних подій і дат, збереження в житті й побуті революційних і бойових традицій, пов'язаних з героїчним минулим нашого народу. Люди відзначали річниці Великого Жовтня, Ленінські дні, Перше травня, День Конституції, встановлення Радянської влади на Україні тощо. На сторінках газет, листівок, виданих партизанами й підпільниками напередодні цих дат, вміщувались гасла, тематичні передовиці. Зокрема, за рішенням Чернігівського підпільного обкому партії було видруковано й розповсюджено гасла до свята Великого Жовтня: «Хай живе XXIV річниця Великої Жовтневої соціалістичної революції!», «Хай живе братній союз великих народів СРСР!», «Геть фашизм, хай живе комунізм в усьому світі!»³⁰ та ін.

Газета «За Родину» — орган Сумського підпільного обкому КП(б)У — свої матеріали цілком присвятила 25-річчю проголошення Радянської влади на Україні. В передовій «Україна була і буде радян-

²⁷ ПА ІІП ЦК Компартії України, ф. 66, оп. 1, спр. 7, арк. 24.

²⁸ Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни. Збірник документів і матеріалів, Дніпропетровськ, 1965, стор. 74.

²⁹ ПА ІІП ЦК Компартії України, ф. 95, оп. 1, спр. 1, арк. 47.

³⁰ Там же, ф. 64, оп. 1, спр. 3, арк. 17—19.

ською» підкреслювалося: «25 грудня 1917 р. була проголошена Українська Радянська Соціалістична Республіка. Трудящі України під керівництвом нашої славної Комуністичної партії (більшовиків), одержавши рівноправність з усіма народами СРСР, почали будувати щасливе життя — без поміщиків і капіталістів». В статті наголошувалося, що великі досягнення Радянської України в усіх галузях народного господарства й культури були завойовані в єдиному союзі народів-братів. І все це, говорилося далі в статті, окупанти хочуть знищити. Передова закінчувалась закликами підніматись на захист нашої непере-можної соціалістичної Батьківщини³¹.

Напередодні свят посилювалась усна пропаганда серед населення окупованої території — проводилися мітинги, збори, бесіди, зустрічі. Ось як, наприклад, відзначили партизани й населення Чернігівщини Жовтнєве свято в 1941 р. Виконуючи директиви підпільного обкому партії, партизани Корюківського загону 7 листопада 1941 р. скликали в райцентрі мітинг. Виступаючи перед трудящими, секретар підпільного райкому і командир загону Ф. І. Коротков сказав: «Ми з вами залишилися в глибокому тилу ворога. Але це не перешкодить нам, як і раніше, відзначити велике свято. Нехай знає ворог — не буде йому спокою на нашій землі. Радянські люди не склали зброї, боротьба шириться і триватиме доти, доки останній фашист не підніме руки... З великим святом вас, товариші! Хай живе Перемога!»³² Після мітингу почалася трансляція по радіо параду з Красної Площі.

Такі мітинги та збори відбулися в багатьох селах Чернігівщини. В пресі, на мітингах, зборах, у бесідах, що проводились на честь визначних дат, постійно підкреслювалась думка про те, що пролетаріат Росії, завдяки своїй єдності й згуртованості, під керівництвом Комуністичної партії здійснив соціалістичну революцію і встановив владу трудящих, і «ніяка сила в світі, хоч би скільки зла, бідувань і мук вона могла завдати ще мільйонам і сотням мільйонів людей, основних завоювань нашої революції не візьме назад, бо це вже тепер не «наші», а всесвітньоісторичні завоювання»³³.

Вся агітаційно-масова робота партійних організацій підпілля і партизанських формувань була спрямована на зміцнення братерської співдружності радянських народів, ґрунтувалась на ленінській ідеї захисту єдиної для всіх націй і народностей соціалістичної Вітчизни.

Партійні організації підпілля й партизанських формувань з перших місяців окупації фашистами території республіки, керуючись ленінськими вказівками про захист соціалістичної Вітчизни, роз'яснювали населенню, що подолати німецький фашизм, полати всі злочинні й підступні плани ворога можна лише в тому разі, якщо всі нації і народності нашої країни одним бойовим табором піднімуться на боротьбу з ворогом, що тільки в спільній боротьбі народи СРСР зможуть відстояти свою свободу й незалежність, бо йшлося про те, бути нашим народам вільними чи потрапити в рабство. Зокрема, Кримський підпільний обком партії з метою підвищення боєздатності партизанських загонів і дальшого розгортання партизанського руху в Криму в липні 1942 р. постановив: «Зобов'язати комісарів районів і загонів проводити систематичну політико-виховну роботу серед бійців-партизанів, виховуючи їх на прикладах героїчних севастопольців, ленінградців, на прикладах партизанів України, Білорусії..., на великих традиціях героїчно-

³¹ «За Родину», 25 грудня 1942 р.

³² В. Павлов. По закону верности (О Герое Советского Союза Н. Н. Попудренко), М., 1971, стор. 38.

³³ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 281.

го минулого російського народу, прищеплюючи люту ненависть до ворога»³⁴.

Партійні організації партизанських формувань і підпілля, проводячи агітаційно-масову роботу серед населення окупованої території, викривали підступну антинародну політику українських буржуазних націоналістів, які розгорнули свою діяльність при підтримці німецько-фашистських окупантів. Буржуазні націоналісти, як найзапекліші вороги дружби і єднання українського з російським та іншими народами, силкувалися отруїти свідомість трудящих фальшивими лозунгами «самостійності», прищепити їм почуття недовіри й ворожнечі до інших народів, і в першу чергу до російського, порушити віковичну дружбу народів-братів, відірвати Україну від великої сім'ї радянських народів.

На сторінках партизанських газет, у листівках і зверненнях, усних бесідах, на зборах і мітингах комуністи роз'яснювали трудящим приховані цілі запродавців — українських буржуазних націоналістів, викривали їх прислужництво гітлерівцям. Партизанська газета «Зоря Поділля» писала, що «українські буржуазні націоналісти — це залишки петлюрівщини й скоропадщини, які в 1918 р., як непотрібні й шкідливі покидьки, були викинуті за кордон». Газета роз'яснювала, що, як тоді, так і тепер, вони продавали й продають Україну, аби поневолити українських трудящих, роз'єднати з іншими братніми народами нашої країни³⁵. На сторінках «Радянської України», що видавалась Волинським підпільним обкомом, у номері від 5 липня 1943 р. було вміщено статтю «Проти німця-загарбника і його жовто-блакитних прихвостнів», листи місцевих жителів — «Німецькі служажки», «Нещадної карі!», «Голос нескореного народу». Ці матеріали на конкретних прикладах показували злочиння націоналістів проти трудящих. У номері за 10 липня вміщувались відгуки на попередні матеріали, знову друкувалася добірка листів місцевого населення під такими назвами: «Вороги українського народу», «Три походи», «Виродки»³⁶ та ін., що викривали антинародну діяльність українських буржуазних націоналістів.

Партійні організації партизанських формувань і підпілля влаштовували спеціальні семінари, заняття і наради агітаторів. Так, у Першій партизанській дивізії ім. С. А. Ковпака проводилися семінари агітаторів, присвячені вдосконаленню форм і методів масово-політичної діяльності серед населення у зв'язку з активізацією пропагандистських дій українських націоналістів. Агітатори ознайомилися з історією виникнення, програмою, антирадянськими планами та цілями націоналістичних організацій, з матеріалами, що розкривали їх зв'язки з гітлерівцями, з'ясували причини їх тимчасової активізації на окупованій території³⁷. Такі заняття допомагали агітаторам добре орієнтуватися в ідеологічній боротьбі, активніше пропагувати ленінські ідеї дружби і братерства народів нашої країни.

Партизанські агітатори закликали трудящих окупованої території зміцнювати єдність радянського тилу і фронту, роз'яснювали нерозривність боротьби народних месників з бойовими діями Червоної Армії, розповідали про дружбу і ратні подвиги радянських громадян різних національностей. Це ще більше зміцнювало в серцях поневолених воро-

³⁴ Крым в период Великой Отечественной войны 1941—1945. Сборник документов и материалов, Симферополь, 1973, стор. 236.

³⁵ «Зоря Поділля», 27 грудня 1943 р.

³⁶ «Радянська Україна», 10 липня 1943 р.

³⁷ А. Б. Чугуєнко. Навчання і виховання кадрів комсомольських агітаторів у партизанських з'єднаннях України (1941—1944 рр.).— Вісник Харківського університету, № 59, серія історії КПРС, вип. 8, 1971, стор. 72—73.

гом, але не скорених трудящих любов до своєї багатонаціональної Батьківщини, сповнювало їх надією на визволення й перемогу.

Німецько-фашистським загарбникам не вдалося здійснити свої плани ідейного розкладу, отруєння свідомості мас націоналізмом і людиноненавистництвом.

Партійні організації партизанських формувань і підпілля внесли значний вклад у виховання населення окупованих районів в дусі дружби й братерства, радянського патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму, у викриття расистської ідеології фашизму.

Ця діяльність завдавала нищівних ударів ідеології, пропаганді й політиці фашистських окупантів, сприяла вихованню в українського народу незламної волі до перемоги, міцності і стійкості духу, відданості ідеалам Комуністичної партії.

* * *

ДОСВІД ПЕРЕХОДУ ДО СОЦІАЛІЗМУ РЕСПУБЛІК СЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ ТА КАЗАХСТАНУ І ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ МОЛОДИХ НЕЗАЛЕЖНИХ КРАЇН

Я. М. БОРТНЯК

Всесвітньо-історичні перемоги народів у національно-визвольній боротьбі невіддільно змінили колишній колоніальний світ. На місці колоній і напівколоній виникла велика група молодих суверенних держав, які відіграють дедалі зростаючу роль у міжнародній політиці, в боротьбі проти імперіалізму, за торжество справи миру, демократії й соціального прогресу.

З завоюванням політичної незалежності перед народами країн, що визволились від багатовікового колоніального ярма, саме життя поставило питання: по якому шляху йти далі, щоб успішніше й швидше розв'язати завдання соціально-економічного прогресу, — по шляху капіталістичного чи некапіталістичного розвитку? Чимало молодих національних держав Африки й Азії обрали некапіталістичний шлях, тобто взяли курс на будівництво у перспективі соціалістичного суспільства.

Нині національно-визвольний рух вступив у новий етап свого розвитку, який характеризується тим, що «...боротьба за національне визволення в багатьох країнах почала практично переростати в боротьбу проти експлуататорських відносин як феодальних, так і капіталістичних»¹. Зміцнюється солідарність молодих держав, поглиблюється їх співробітництво з країнами світової системи соціалізму, наростають антикапіталістичні тенденції, що знаходять свій вияв у збільшенні числа противників капіталістичного розвитку й прихильників дальшого поглиблення національно-демократичної революції.

Для народів колишнього колоніального світу, які обрали шлях некапіталістичного розвитку, величезне історичне значення має досвід практика радянських республік Середньої Азії й Казахстану, які протягом життя одного покоління, минувши стадію капіталістичного розвитку, перетворилися з відсталих колоніальних країн царської Росії на високорозвинуті соціалістичні республіки.

Вперше теорія переходу слаборозвинутих країн до соціалізму була:

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 217.

розроблена основоположниками наукового комунізму. Вивчаючи питання про розвиток революції в країнах Сходу, К. Маркс і Ф. Енгельс сформулювали найважливіший соціологічний закон: для того, щоб скоротити процес свого руху до соціалізму, відсталі в техніко-економічному відношенні народи повинні на практиці побачити, «як це робиться». В одному з листів Ф. Енгельс зазначав, що соціалістичний лад, який переможе в розвинутих країнах, «...дасть таку велетенську силу і такий приклад, що напівцивілізовані країни самі собою рушать за ними»².

Розвиваючи цей закон стосовно до нових умов, коли капіталізм вступив у свою найвищу, імперіалістичну стадію, В. І. Ленін зробив висновок, що «...з допомогою пролетаріату передових країн відсталі країни можуть перейти до радянського ладу і через певні ступені розвитку — до комунізму, минаючи капіталістичну стадію»³. Одночасно він зазначав, що досвід Радянської держави не можна механічно переносити в інші країни, його слід застосовувати творчо, з урахуванням національних особливостей і традицій кожного народу. Тільки правильно поєднуючи загальні закономірності й національні особливості, можна досягти найбільших успіхів у боротьбі за демократію й соціальний прогрес.

Досвід некапіталістичного розвитку народів Радянського Сходу та його значення для молодих національних держав всебічно розкрито в документах і матеріалах, присвячених 50-річчю утворення Союзу РСР. У своїй доповіді на урочистому ювілейному засіданні, присвяченому 50-річчю утворення СРСР, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев підкреслив, що наша партія з перших днів після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції «взяла курс на прискорений економічний, культурний і соціально-політичний розвиток національних окраїн»⁴.

Значний вклад у вивчення й узагальнення досвіду некапіталістичного розвитку народів Радянського Сходу внесла міжнародна наукова конференція, що відбулася в Ташкенті у жовтні 1972 р. В її роботі взяло участь більше 400 представників різних країн, у тому числі з багатьох молодих незалежних держав Азії та Африки. У привітанні учасникам конференції Л. І. Брежнев писав, що досвід соціалістичного будівництва в СРСР справляє величезний вплив на весь світовий розвиток. Велике практичне значення він має для визволених від колоніальної залежності країн Азії і Африки, які борються за економічні і соціальний прогрес⁵. Виступаючи на цій конференції, відомий громадський діяч Арабського Сходу, генеральний секретар Організації солідарності країн Азії й Африки Юсеф Ес-Сібаї підкреслив, що «утворення Радянського Союзу, його небачені успіхи в будівництві нового життя справили величезний вплив на розвиток національно-визвольного руху в афро-азіатських країнах. Цей приклад, що не має прецеденту в історії, показав, як мільйони людей визволилися від кайданів капіталізму, експлуатації людини людиною, як вони подолали перешкоди, створені імперіалізмом, капіталізмом і феодалізмом на їх шляху до соціального прогресу»⁶.

Цілком природно, що молоді національні країни, які обрали некапіталістичний розвиток, не можуть використати всі аспекти досвіду

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 35, стор. 286.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 209.

⁴ Л. І. Брежнев. Про п'ятидесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1973, стор. 13.

⁵ «Радянська Україна», 17 жовтня 1972 р.

⁶ «Международная жизнь», 1972, № 12, стор. 147—148.

радянських республік Середньої Азії й Казахстану або механічно повторювати шлях Монгольської Народної Республіки. Між радянськими середньоазіатськими республіками й молодими суверенними країнами, що взяли курс на соціалістичну орієнтацію, є істотні відмінності як у соціально-економічній системі господарства, так і в соціально-класовій структурі суспільства. Слід мати на увазі, що народи Середньої Азії й Казахстану здійснили перехід до соціалізму, минувши стадію капіталістичного розвитку, в рамках єдиної Радянської багатонаціональної держави під керівництвом і при підтримці більш розвинутих у соціально-економічному та культурному відношенні народів-братів, і насамперед — великого російського народу. Їх перехід до соціалізму був гарантований могутністю єдиної робітничо-селянської держави, тоді як народи молодих країн, хоч і спираються на допомогу й підтримку світової системи соціалізму, все ж змушені в гострій боротьбі долати шалений опір і підступи внутрішньої реакції та міжнародного імперіалізму.

Однак, незважаючи на ці відмінності, досвід народів Радянського Сходу показує наявність підтверджених на практиці спільних рис і загальних закономірностей некапіталістичного розвитку, властивих усім країнам, котрі проголосили соціалістичну орієнтацію. Соціально-економічний лад і соціально-політичні відносини в афро-азіатських країнах до завоювання політичної незалежності багато в чому були схожими з суспільним ладом та економічними відносинами в дожовтневій Середній Азії та Казахстані: аграрно-сировинний характер економіки, нечисленність або відсутність національного робітничого класу, сильний вплив докапіталістичних укладів у структурі суспільства, землеробський або скотарсько-кочовий характер виробництва з сильним впливом общинного господарства і родо-племінних зв'язків, відсутність сформованих націй, тісне переплетіння боротьби широких народних мас за національне визволення з боротьбою проти всіх форм експлуатації. Ось чому соціально-економічні перетворення, які здійснюються революційно-демократичними силами в країнах соціалістичної орієнтації, за своїм змістом нагадують ті революційні перетворення, що здійснювалися в радянських республіках Середньої Азії й Казахстані на етапі соціалістичного будівництва: прискорена індустріалізація, кооперування селянства й кустарів, культурна революція, підготовка національних кадрів тощо.

При перетворенні в економічно відсталих районах докапіталістичної економіки на соціалістичну наша партія виходила з лєнінського принципу поступовості, поетапності. З цього приводу В. І. Лєнін писав: «Повільніший, обережніший, систематичніший перехід до соціалізму...»⁷ Цей лєнінський принцип знайшов своє втілення передусім в аграрних перетвореннях, які в середньоазіатських республіках і Казахстані почалися з того, що було відібрано землю у багатих переселенців і певною мірою обмежено власність місцевих експлуататорів. Націоналізація землі тут була проведена дещо пізніше, ніж в інших районах країни, — в середині 20-х років. Одночасно здійснювалася й націоналізація промислових підприємств, залізниць, банків, засобів зв'язку тощо. Соціалістичні перетворення в ремісничко-кустарному виробництві проводилися через добровільне об'єднання, виробниче кооперування дрібних власників. Це поклало край розвиткові капіталістичних тенденцій, залучило ремісників і кустарів до колективної праці, врятувало сотні тисяч людей від експлуатації з боку лихварського капіталу, від злиднів і розорення.

⁷ В. І. Лєнін. Твори, т. 32, стор. 287.

Історичний досвід республік Середньої Азії й Казахстану, які здійснили соціалістичне перетворення докапіталістичної економіки, нині успішно використовується молодими незалежними країнами Азії й Африки. На основі націоналізації засобів виробництва тут створюється державний сектор у промисловості. Вже тепер в Іраку він дає 70% усієї промислової продукції, в Арабській Республіці Єгипет — 85, у Сирії — 80%. Державний сектор, як підтверджує досвід радянських республік Середньої Азії й Казахстану, має формуватися не тільки в результаті націоналізації засобів виробництва, але й за рахунок будівництва нових промислових підприємств, тобто методом індустріалізації країни.

Для районів Радянського Сходу соціалістична індустріалізація означала ліквідацію колишнього потворного розвитку їх промисловості, виникнення комплексу найважливіших галузей виробництва, реалізацію ленінського принципу найефективнішого суспільного поділу праці між різними економічними районами. При цьому враховувалися всі передумови: природні ресурси, географічне положення, транспортні зв'язки, рівень історичного розвитку. Наша партія виходила з ленінських настанов про те, що розвивати «промисловість на окраїнах слід шляхом перенесення фабрик до джерел сировини»⁸.

Неодмінною умовою успішної індустріалізації республік Середньої Азії й Казахстану була підготовка кадрів промислових робітників з місцевого населення. Це завдання було успішно розв'язане завдяки організації тут широкої мережі вузів і технікумів, профтехшкіл, училищ, курсів. Величезну допомогу в цьому подали трудящі більш розвинутих районів Радянського Союзу.

В результаті індустріалізації й створення кадрів промислових робітників з місцевого населення не тільки набагато зросли продуктивні сили національних республік СРСР, а й змінилася соціальна структура населення, підвищилася політична роль робітничого класу, зміцніло соціалістичне господарство.

Ліквідація економічної й культурної нерівності між народами Радянської багатонаціональної держави відбувалася головним чином шляхом прискорення темпів розвитку економіки раніше відсталих районів країни. Так, за період з 1922 по 1972 рр. промислове виробництво Узбекистану зросло в 239 разів, Казахстану — 601, Киргизії — 413, а Таджикистану — в 513 разів⁹. У 1971 р. один тільки Казахстан виробив 37,4 млрд. квт-год. електроенергії — більше, ніж її було вироблено того ж року в Туреччині, Ірані, Афганістані, Індонезії й Пакистані, разом узятих. Нині Казахстан, як зазначив Л. І. Брежнев у своїй промові при врученні республіці ордена Дружби народів, — це край, «де кипить творче соціалістичне життя, де люди праці і науки перетворюють природу, оживляють пустелі, споруджують великі центри сучасної індустрії»¹⁰.

У братній сім'ї радянських народів значний крок у своєму дальшому економічному й культурному розвитку зроблять республіки Середньої Азії й Казахстан у дев'ятій п'ятирічці. Так, наприклад, випуск промислової продукції в Туркменії за цей час передбачено збільшити на 55%¹¹.

⁸ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, М., 1953, стор. 524.

⁹ Народное хозяйство СССР. 1922—1972. Юбилейный статистический ежегодник, М., 1972, стор. 545—560.

¹⁰ «Радянська Україна», 16 серпня 1973 р.

¹¹ Многонациональное Советское государство, М., 1972, стор. 273.

Завдяки бурхливому розвитку промисловості трудівники сільського господарства середньоазіатських республік, втілюючи в життя вироблену XXIV з'їздом КПРС програму дальшого піднесення сільськогосподарського виробництва, добилися значних успіхів у третьому, вирішальному році п'ятирічки. Колгоспи й радгоспи Узбекистану продали державі 4 900 тис. т бавовни, Туркменії — більше 1 млн. т, Таджикистану — 790 тис., Киргизії більше 200 тис. т. Така кількість бавовни в цих республіках зібрана вперше.

Та справа не лише в кількісному зростанні обсягу виробництва. Не менше значення має й той факт, що в середньоазіатських республіках і в Казахстані, як і в усьому Радянському Союзі, докорінно змінилася структура промислового виробництва, з'явилися й швидкими темпами розвиваються нові галузі, які справляють вирішальний вплив на науково-технічний прогрес у народному господарстві країни, — енергетика, нафто-газова й хімічна промисловість, кольорова й чорна металургія, машинобудування й приладобудування.

Досвід створення й розвитку промисловості в республіках Середньої Азії і в Казахстані, таким чином, довів, що соціалістична індустріалізація є неодмінною умовою, загальною закономірністю, обов'язковою для всіх країн, які борються за соціальний та економічний прогрес, минаючи капіталістичну стадію.

У цих країнах також глибоко вивчається досвід Радянського Союзу в проведенні аграрних перетворень та організації кооперативних господарств за принципом: «земля тим, хто її обробляє».

Визначаючи форми переходу слаборозвинутих країн до соціалізму без стадії капіталістичного розвитку, В. І. Ленін розкрив величезну роль кооперації в ліквідації всіх форм досоціалістичних суспільних відносин. Він вказував, що створення кооперативного сектора на селі підводить широкі маси трудового селянства до прогресивних соціалістичних форм господарювання, що для цього необхідно, по-перше, побудувати відповідну матеріально-технічну базу і, по-друге, переконати селян у перевагах громадських форм ведення господарства.

Як і в республіках Середньої Азії, в країнах соціалістичної орієнтації кооперативний рух розвивається по лінії від нижчих форм спільного обробітку землі до вищих — виробничих кооперативів. При їх організації дотримуються принципів добровільності й поступовості. В Єгипті тепер налічується близько 5 тис. кооперативів, у Сирії — більше 1 тис., а в Іраку — 1400¹². Це в основному кооперативи нижчого типу, які ще не є соціалістичними, а мають перехідний характер. Але вже в них визрівають деякі елементи соціалізму у вигляді спільної праці й принципу розподілу за працею, формується колективістська свідомість людей. Ці соціальні функції кооперативів нижчого типу справляють істотний вплив на розвиток села по некапіталістичному шляху. Одночасно в цих країнах виникають і кооперативи виробничого типу.

Поряд з розвитком кооперативного руху в країнах соціалістичної орієнтації Африки й Азії на нових зрошуваних землях, а також на землях, конфіскованих у феодалів, створюються зразкові господарства — держгоспи, яким відводиться роль розсадників передових форм ведення сільськогосподарського виробництва.

Досвід радянських республік Середньої Азії й Казахстану підтвердив також, що кожна відстала в економічному відношенні країна, спираючись на підтримку й допомогу світової системи соціалізму,

¹² «Правда», 9 серпня 1973 р.

може успішно подолати свою відсталість і досягти значних успіхів у соціально-економічному розвитку.

Досить повчальним для молодих незалежних країн, які обрали соціалістичну орієнтацію, є проведення в середньоазіатських республіках і Казахстані культурної революції. Основні її закономірності значною мірою поширюються й на молоді незалежні країни. Перша з цих закономірностей така: успішний розвиток країни, яка в перспективі обрала соціалістичне будівництво, неможливий без ліквідації неписьменності серед населення, без розгортання широкої системи народної освіти.

Тільки завдяки соціалізму народи Казахстану й Середньої Азії за порівняно короткий строк зуміли подолати жахливу спадщину свого минулого — масову неписьменність населення — і перейти до загальної середньої освіти. Про такий успіх в умовах капіталістичного ладу не можна навіть мріяти. В 1906 р. журнал «Вестник образования», що видавався тоді в Росії, заявляв: «загальної освіти в європейській частині країни можна буде досягти тільки через 120 років, на Кавказі і в Сибіру — через 430 років, а в Туркестанському краї — через 460 років»¹³. Соціалізм, радянська дійсність спростували ці прогнози. Англійський журналіст Сем Рассел, який побував у Середній Азії, писав: «Я на власні очі бачив, як Радянська влада зуміла розв'язати це завдання за дуже короткий строк; тепер можна говорити не тільки про ліквідацію неписьменності, але й про створення в цих не так давно відсталих районах нової національної культури, яка спирається на широку мережу загальноосвітніх шкіл, вузи, театри і власні Академії наук»¹⁴.

Використовуючи досвід СРСР, країни соціалістичної орієнтації успішно розвивають систему народної освіти, щоб якомога швидше ліквідувати неписьменність серед населення й підвищити його загальноосвітній і культурний рівень. В ряді країн здійснюється обов'язкове початкове навчання, розширюється мережа середніх шкіл. В 1961 р. в АРЕ, наприклад, була запроваджена система обов'язкової початкової освіти. Тепер майже всі діти шкільного віку відвідують безплатні школи.

Іншою важливою закономірністю культурної революції, підтвердженою досвідом середньоазіатських радянських республік і Казахстану, є створення національних кадрів, без яких неможливий соціально-економічний розвиток країни. В Бірмі було прийнято спеціальний закон про вищу університетську освіту. Головне завдання вузів, говорить в ньому, полягає в тому, щоб готувати висококваліфіковані кадри технічних спеціалістів, глибоко віддані ідеям соціалізму. Величезну допомогу молодим незалежним державам у підготовці кадрів подають Радянський Союз та інші соціалістичні країни. Тільки при допомозі СРСР в молодих країнах Азії й Африки вже створено і створюється більше ста навчальних закладів і культурних центрів. Крім того, люди одержують кваліфікацію на будовах, споруджуваних з допомогою СРСР. В такий спосіб у країнах, що розвиваються, підготовлено близько 300 тис. спеціалістів. Значна частина кадрів готується в навчальних закладах Радянського Союзу і насамперед — в інституті ім. Патріса Лумумби, звідки вже випущено більше 5 тис. кваліфікованих спеціалістів для молодих країн, переважно — соціалістичної орієнтації.

Для народів молодих незалежних держав наочним прикладом незмірних переваг соціалізму є величезні успіхи середньоазіатських ра-

¹³ «Правда», 3 жовтня 1972 р.

¹⁴ «Дружба народів», 1967, № 1, стор. 199.

дянських республік у підготовці спеціалістів з вищою і середньою освітою, а також у галузі охорони здоров'я трудящих. Протягом 1941—1971 рр. кількість спеціалістів з вищою і середньою освітою зросла в Узбецькій РСР у 10 разів, Казахській — 16, Таджикиській — 12, а в Киргизській — у 15 з лишком разів¹⁵.

До революції в Узбекистані на 10 тис. населення припадало 0,3 лікаря і 2,3 лікарняних ліжка, у Киргизії, відповідно, — 0,2 і 1,2, Таджикистані — 0,2 і 0,4, а нині в республіках Середньої Азії на 10 тис. жителів припадає 21 лікар, не кажучи вже про середній медичний персонал, і більше 100 лікарняних ліжок. Це набагато більше, ніж у розвинутих капіталістичних країнах (в Англії — 15 лікарів, Франції — 17,5, Італії — 17,9, Японії — 14,5).

На основі революційних перетворень економіки й культури в республіках Середньої Азії та Казахстані відбулися докорінні зміни в галузі соціальних відносин. Ці зміни збагачують важливим досвідом молоді незалежні країни, в тому числі — й держави соціалістичної орієнтації Арабського Сходу¹⁶. До соціалістичної революції структура суспільства в тисичному Туркестанському краї була по суті феодальною. В результаті побудови соціалізму ліквідовано всі експлуататорські класи, покладено край експлуатації людини людиною. В республіках Середньої Азії й Казахстані, як і в усіх інших радянських республіках, склалася зовсім нова, однотипна, однорідна соціально-класова структура суспільства. З'явився й виріс соціалістичний робітничий клас, трудове селянство стало соціалістичним класом, виникла й швидко зростає народна інтелігенція.

Підсумовуючи ці докорінні зміни в соціальній структурі радянського суспільства, Л. І. Брежнєв у доповіді про 50-річчя СРСР говорив: «У Радянському Союзі давно і назавжди покінчено з експлуатацією людини людиною. Тепер увесь радянський народ складається з соціалістичних класів і соціальних груп. Він спаяний спільністю цілей і світогляду. Його мета — комунізм, основа його світогляду — марксизм-ленінізм»¹⁷.

В середньоазіатських республіках, як і в усіх інших республіках СРСР, провідною силою є робітничий клас. Якщо, наприклад, в народному господарстві Казахської РСР у 1922 р. працювало 123 тис. робітників і службовців, то в 1971 р. — 4837 тис.¹⁸ Те ж саме відбувається і в інших республіках Радянського Сходу.

Науково-технічна революція внесла істотні зміни і в структуру робітничого класу. Змінилося обличчя колгоспного селянства. Відбувається процес зближення класів і соціальних груп радянського суспільства, основу якого становить союз робітників і селян під керівництвом робітничого класу.

Молоді незалежні країни, особливо багатонаціональні, можуть скористатися досвідом розв'язання національного питання в СРСР, утворення й розвитку соціалістичної державності народів Середньої Азії й Казахстану. В. І. Ленін говорив, що розв'язання такого важливого й складного питання, як національне, при переході до соціалізму в багатонаціональній Росії має величезне значення для розвитку на-

¹⁵ Народное хозяйство СССР. 1922—1972. Юбилейный статистический ежегодник, стор. 560.

¹⁶ Див.: Исторический опыт строительства социализма в республиках Средней Азии, М., 1968, стор. 88.

¹⁷ Л. І. Брежнєв. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 20.

¹⁸ Народное хозяйство СССР. 1922—1972. Юбилейный статистический ежегодник, стор. 563.

ціонально-визвольного руху в країнах Сходу. «Це світове питання, без перебільшення світове»¹⁹, — підкреслював він. Радянський досвід з усією переконливістю показав, що національне питання цілком і остаточно може бути розв'язане тільки в умовах соціалізму.

Для країн соціалістичної орієнтації, зокрема для Іраку, значний інтерес становить утворення й розвиток СРСР на основі соціалістичної федерації. Про це не раз говорили лідери Комуністичної партії Іраку, де національне питання є досить актуальним і від його правильного розв'язання залежить рух країни по некапіталістичному шляху розвитку. Так, перший секретар ЦК Компартії Іраку Азіз Мухаммед писав: «Радянський досвід розв'язання надзвичайно складного національного питання... є неоціненною допомогою всім борцям за соціальне й національне визволення, в тому числі прогресивним силам Іраку. Перед іракським народом стоїть завдання забезпечити мирне співжиття й братерство націй і національних меншостей своєї країни на основі демократії й зміцнення зв'язку між двома братніми народами — арабським і курдським. Іракська комуністична партія з першого дня свого існування керується ленінським підходом до національного питання. Життя цілком підтвердило, що ленінський шлях розв'язання цього питання — єдино правильний і тому має загальну цінність»²⁰.

Всесвітньо-історичні досягнення ленінської національної політики Радянської держави, висока оцінка прогресивною громадськістю світу і, насамперед, країнами соціалістичної орієнтації розв'язання національного питання в СРСР викликає серйозну тривогу й роздратованість ворогів соціалізму. Буржуазні ідеологи намагаються всіляко применшити значення успіхів соціалістичного будівництва народів Казахстану й Середньої Азії. Вони замовчують те головне й істотне, що привертає увагу країн, які визволились від колоніального ярма, і, передусім, держав соціалістичної орієнтації. Ідеологи імперіалізму всіляко намагаються не тільки перекутити теорію, але й дискредитувати практику некапіталістичного розвитку. Вони дуже бояться зростання впливу, який справляє радянський досвід на народи молодих національних держав. Про це, зокрема, яскраво свідчить заява відомого політичного діяча США А. Гаррімана, який після відвідання Алма-Ати та ряду інших міст Казахстану й республік Середньої Азії писав: «Кожного року через міжнародний аеропорт Ташкент прибувають сюди тисячі людей з країн Південно-Східної Азії, їх возять на гігантські й зразкові колективні ферми, показують їм врятовані від малярії села, великі фабрики, що випускають усе — від черевиків до сучасних сільськогосподарських машин, не кажучи вже про школи, університети, госпіталі та оперні театри. Ці досягнення є переконливою зброєю в руках компартій країн Південно-Східної Азії, які говорять про все це тим, хто горить бажанням розвивати свої власні країни».

Тому апологети імперіалізму намагаються будь-якою ціною створити своєрідний ідеологічний заслон, який перешкодив би поширенню в країнах Африки та Азії багатого досвіду країн соціалістичної співдружності й, головним чином, народів СРСР. Вони викривлено змальовують шляхи, методи й результати ліквідації економічної і культурної відсталості народів Казахстану й Середньої Азії.

Вороги прогресивного розвитку народів особливо посилили атаки проти радянського досвіду в зв'язку з 50-річчям утворення Союзу РСР. На Заході видано багато наклепницької літератури, в якій у спотвореному вигляді показується життя народів СРСР, і в тому числі — тру-

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 45, стор. 236.

²⁰ Азіз Мухаммед. Пример для всех. — «Коммунист», 1972, № 18, стор. 90.

дящих Казахстану й Середньої Азії, що прийшли до соціалізму, минувши капіталізм. Антикомуністи зображують справу так, нібито національні відносини в Радянському Союзі нічим не відрізняються від тих, які панують у капіталістичному світі. Незавидну місію взяв на себе журнал інформаційного агентства США «Проблемы коммунизма». «Національності й націоналізм в СРСР» — під такою рубрикою журнал у 1972 р. надрукував цілу серію статей буржуазних «теоретиків», які «доводять», що за минулі 50 років національне питання в СРСР не розв'язане, а «націоналізм тут не тільки не подолано, а навпаки, він ще більше посилюється».

У спробах ослабити вплив величезних досягнень Країни Рад, і в тому числі республік Середньої Азії й Казахстану, ідеологи антикомунізму не гребують нічим, вдаються до наймерзенніших наклепів. Однією з безсоромних вигадок ворогів соціалізму є міф про «радянський колоніалізм». Ті ж самі буржуазні політики, які крізь пальці дивляться на те, як монополісти грабують ще й нині багато країн Азії, Африки й Латинської Америки, наслідуються звинувачувати в колоніалізмі країну, котра першою в історії людства знищила соціальне й національне гноблення, забезпечила повну рівноправність і свободу, економічний і духовний розквіт усім соціалістичним націям і народностям.

Ідейні вороги соціалізму вперто повторюють свої наклепницькі вигадки про те, нібито Радянська багатонаціональна держава створювалася «зверху», що народи Казахстану й Середньої Азії «силою були включені до складу СРСР». Американські «спеціалісти» з проблем Радянського Союзу, такі, як Р. Пайпс і Ф. Бархурн, всіляко перекручуючи суть радянського федералізму, силкуються заперечити добровільне об'єднання й демократизм утворення союзних республік, особливо на Радянському Сході, прогресивний характер розвитку міжнаціональних державних відносин в СРСР²¹.

Однак реальна дійсність — соціалістичні перетворення і бурхливий розвиток Радянського Союзу — не залишає каменя на камені від цих брехливих вигадок антикомунізму. Радянська федерація — результат самовизначення народів СРСР, керованих робітничим класом і його партією. Саме тому вона має добровільний і рівноправний характер. Про це яскраво свідчить життя республік Середньої Азії й Казахстану.

Піввіковий досвід Країни Рад переконливо довів, що союз соціалістичних республік, створений за ленінськими принципами, є найжиттєздатнішою і найдосконалішою формою багатонаціональної держави. Саме такий союз гармонійно поєднує інтереси всього суспільства з інтересами кожної нації й народності.

Представники 18 комуністичних і робітничих партій, які здійснили напередодні 50-річчя утворення СРСР поїздку по республіках Радянського Сходу, в тому числі й Середньої Азії, викрили наклепи буржуазних ідеологів про те, що в СРСР нібито відсутня рівноправність народів і дружба між ними. В опублікованій у журналі «Проблемы мира и социализма» статті «Документальна розповідь про людей, нації і держави» вони писали: «Ми заявляємо, що в Радянському Союзі назавжди покінчено з колишньою ворожнечею між націями й народностями. Не на словах, а на ділі створено такий тип відносин, в основі якого лежать непорушна дружба, співробітництво, взаємодопомога, повага й рівноправність. Цей справді соціалістичний тип відносин між націями є характерною рисою нової історичної спільності людей»²².

Наша країна, втілюючи в життя ленінську національну політику,

²¹ «Правда», 14 липня 1972 р.

²² «Проблемы мира и социализма», 1972, № 8, стор. 41.

завоювала величезний авторитет і симпатії мільйонів трудящих земної кулі. Ще в роки громадянської війни В. І. Ленін говорив: «В усіх країнах світу... пробуджується свідомість і з кожним днем росте революційний рух. Всі вони дивляться на одну зорю, на зорю Радянської республіки, бо знають, що вона пішла на найбільші жертви заради боротьби з імперіалістами і встояла проти найтяжчих випробувань»²³.

Побудувавши суспільство, засноване на національній рівності й справедливості, перетворивши колишні колоніальні окраїни на квітучі республіки, а їх трудівників — на справжніх господарів своєї долі й творців щасливого життя, Радянська влада своїм прикладом надихає поневолені народи на рішучу боротьбу проти імперіалізму, за національну незалежність і соціальний прогрес.

Виступаючи на масовому мітингу в Делі 27 листопада 1973 р., Л. І. Брежнев зазначив: радянським людям приємно усвідомлювати, що наш досвід, наші знання, наша праця допомагають індійському народові, як і іншим народам молодих національних держав, розвивати свою економіку, викорінювати тяжку спадщину колоніального минулого.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 354.

3 історії міжнародної пролетарської солідарності

ДОПОМОГА РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ У ВРЯТУВАННІ УГОРСЬКИХ ПОЛІТВ'ЯЗНІВ У 20—30-х РОКАХ ХХ ст.

П. І. ХАЛУС

Потопивши в крові Угорську Радянську Республіку в 1919 р., уряд Хорті за всяку ціну намагався вбити прагнення угорських трудящих до диктатури пролетаріату, потяг до першої в світі Радянської держави. В результаті розгулу білого терору в країні 5 тис. чол. було по-звірячому знищено, 70 тис. — кинуті в тюрми, близько 100 тис. чол. змушені були емігрувати за кордон¹.

У другій половині 1920 р. хортістські душители Угорської Комуні розпочали ганебний судовий процес над 10 колишніми комунарами — Вантушем, Боканієм, Агоштоном, Ністором, Сабадом та іншими², яких звинувачували у «заклику до вбивства, фабрикації фальшивих грошей та інших кримінально-карних злочинах». За таких умов угорські комуністи звернулися з відозвою до всіх трудящих світу не дозволити реакції вчинити криваву розправу над пролетарями. З свого боку, у липні 1920 р. II конгрес Комінтерну кинув гасло до трудящих світу: «Піднімайтесь усі на боротьбу проти катів Угорщини! Ставайте всі в ряди борців! Рятуйте свою пролетарську честь! Рятуйте багато-страждальний угорський пролетаріат!»³.

Заклики Комінтерну, звернення патріотів Угорщини про допомогу знайшли повну підтримку серед народів світу. Трудящі Країни Рад першими затаврували ганьбою угорських душителей свободи.

¹ Язык и история венгерского народа, Будапешт, 1966, стор. 11.

² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, спр. 35, арк. 8.

³ Коммунистический Интернационал в документах 1919—1932, М., 1933, стор. 159.

В. І. Ленін, незважаючи на величезну зайнятість, особисто допомагав угорським революціонерам вирватися із хортістських катівень. Коли імперіалісти Заходу зажадали, щоб Радянська влада «виявила гуманність» до розгромлених денікінців, Володимир Ілліч заявив, що радянські органи «готові дарувати життя кримським білогвардійцям, якщо з свого боку Антанта проявить гуманність щодо переможених угорських комуністів, пропустивши їх в Радянську Росію»⁴. Свою солідарність з угорськими комуністами висловили також делегати VII Всеросійського з'їзду Рад, Петроградська Рада, трудящі Білорусії, Москви, Києва, Одеси, Полтави, Харкова, Самари, Уфи, Челябінська та інших міст Радянської країни⁵. У телеграмі Володимиру Іллічу Леніну, надісланій йому тосненськими комуністами, виголошувалися прокляття вбивцям, «на руках яких запеклася кров мільйонів трударів — жертв світової війни». Тосненська організація, говорилося у телеграмі, чекає сигналу центральної влади взяти заложниками вітчизняну та іноземну буржуазію і соціал-зрадницькі елементи як гарантію за Радянський уряд Угорщини і чекає могутнього заклику третього Інтернаціоналу до пролетарів всіх країн дружно, організовано, у світовому масштабі виступити за визволення Радянського уряду Угорщини і за недопущення над ним мерзотного зlodіяння з боку світової буржуазії та її лакеїв в Угорщині. Хай світова буржуазія знає, що крах її близько і за зlodіяння над урядом Радянської Угорщини її чекає жорстока розплата⁶.

За врятування жертв білого терору в Угорщині виступили пролетарі всього світу, які в один голос заявили: «Якщо уряди мовчать, то слово належить робітничому класові!» 8 червня 1920 р. Міжнародна федерація профспілок звернулася до світового пролетаріату всіма силами і засобами бойкотувати уряд Хорті. У відповідь на заклики Комінтерну і Профінтерну близько 28 млн. пролетарів світу з 20 червня 1920 р. оголосили фашистській Угорщині 50-денний бойкот, вимагаючи негайно припинити звірячі розправи над патріотами-угорцями⁷.

5 серпня 1920 р. хортістські власті організували суд над 10 колишніми комісарами і 167 комунарами⁸, а 6 серпня 1920 р. Радянський уряд надіслав правителям Угорщини ноту, в якій підкреслював, що заарештовані «колишні угорські комісари Агоштон, Боякі, Довчак, Гаубріх, Калмар, Келен, Ністор, Сабадош, Вантуш знаходяться під його найближчим і безпосереднім заступництвом. Через небезпеку, що загрожує їм і численним російським громадянам в Угорщині, російський уряд розпорядився ув'язнити в концентраційні табори тисячу угорських офіцерів із числа тих, що знаходяться в Росії. Десятеро з цих офіцерів... оголошені безпосередніми заложниками у відношенні до десяти колишніх народних комісарів... Російський уряд уважно стежить за будапештським процесом і не заважається вжити заходів, які виявляться необхідними»⁹. 25 грудня 1920 р. уряд Хорті дав згоду вести переговори про обмін заарештованих в Угорщині учасників революційного руху на інтернованих у Радянській Росії колишніх австро-угорських офіцерів. За вказівкою В. І. Леніна 30 грудня 1920 р. в Будапешт була надіслана телеграма, в якій угорському урядові пропону-

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 94.

⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 3, спр. 565, арк. 15; Документи внешней политики СССР, т. 2, М., 1958, стор. 305—306.

⁶ Там же, ф. 130, оп. 3, спр. 471, арк. 7—8.

⁷ І. М. Гранчак. Робітничий рух Угорщини 1919—1925, Львів, 1968, стор. 90.

⁸ A magyarországi munkásmozgalom 1919—1921, Budapest, 1958, стор. 23—24.

⁹ Документи внешней политики СССР, т. 3, М., 1959, стор. 326.

валося негайно розпочати переговори в Ревелі з радянським представником М. М. Литвиновим — послом від РСФРР в Естонії.

В результаті тривалої дипломатичної тяганини і вагань угорського уряду, 28 липня 1921 р. в Ризі була укладена угода між Радянською Росією і Угорщиною про обмін військовополоненими і цивільними інтернованими особами. Заслугове на увагу така деталь: уряд Радянської Росії ратифікував цей договір наступного ж дня, уряд Хорті узаконив його лише 12 серпня 1921 р.

У першому радянському списку значилося 415 прізвищ, а в березні 1922 р. за вказівкою В. І. Леніна було представлено додатковий список ще на 73 ув'язнених патріотів. Інтерновані в Австрії Б. Кун і 35 його соратників у серпні 1920 р. переїхали до Країни Рад. Близько 400 угорських патріотів знайшли в Росії свою другу батьківщину¹⁰.

Комуністи і всі трудящі Угорщини щиро дякували радянському народові, великому Леніну за величезну допомогу у врятуванні життя угорським патріотам, за створення умов для їх лікування, відпочинку, життя і праці у вільній Країні Рад. Разом з 15 тис. своїх угорських братів, які після громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції залишилися жити і працювати з радянським народом, політемігранти брали активну участь у соціалістичному будівництві та міжнародному робітничому русі¹¹.

Після придушення Угорської Радянської Республіки єдиним виразником інтересів угорських трудящих залишалася Комуністична партія Угорщини, якій доводилося працювати у надзвичайно тяжких умовах підпілля¹². Як свідчать документи, в 1925 р. кількість членів сімей, які постраждали за свої політичні переконання, лише в Болгарії та Угорщині становила 100 тис. чол.¹³ У самій Угорщині весною 1924 р. в тюрмах перебувало близько 800 комуністів¹⁴. В цих умовах великого значення набували матеріальна допомога всіх прогресивних сил світу сім'ям політ'язнів та боротьба за негайне звільнення заарештованих. Дане питання ще не було предметом спеціального дослідження ні в радянській, ні в угорській історичній літературі. Не претендуючи на його вичерпне висвітлення, автор ставить собі за мету на основі першоджерел показати роль і значення боротьби міжнародного пролетаріату за врятування жертв білого терору в Угорщині.

Всебічна допомога політ'язням та їх сім'ям радянським та іншими народами світу надходила через «Міжнародну організацію допомоги борцям революції» (МОДР) і «Міжнародну робітничу допомогу» (МРД)¹⁵.

Відповідно до рішення Виконкому МОДР в листопаді 1923 р. у Відні почало функціонувати угорське бюро МОДР, а в грудні 1924 р. було зроблено спробу створити секції МОДР в Угорщині та Болгарії.

Незважаючи на терор і репресії, угорська секція МОДР була створена в 1925 р. Її друкованим органом стала газета «Вереш шегей» («Червона допомога»), яка сприяла поширенню революційних ідей та мобілізації трудящих на боротьбу проти фашизму. В січні 1927 р. в Угорщині діяло 5 секцій МОДР із загальною кількістю членів близько 300 чол.¹⁶

¹⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 8, арк. 50.

¹¹ А. Кладт, В. Кондратьев. Братья по оружию, М., 1960, стор. 216.

¹² ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 23, арк. 239.

¹³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 60, спр. 749, арк. 284.

¹⁴ Два года борьбы и работы. Обзор деятельности Исполкома и секций Коминтерна за период с IV по V конгресс, М., 1924, стор. 42.

¹⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 60, спр. 749, арк. 118; спр. 840, арк. 1.

¹⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 15, арк. 128, 129.

Після того, як I з'їзд Комуністичної партії Угорщини (1925 р.) об'єднав авангард робітничого класу і активізував діяльність робітничого і профспілкового руху в країні, карателі Хорті організували розправу над керівниками Компартії, лівих соціалістів та профспілкової опозиції. Сфабрикувавши звинувачення у підготовці збройного повстання проти «законної влади», вони 24 вересня 1925 р. заарештували 64 комуністів, серед них З. Ваша (Вейнбергера), К. Ері, І. Гегеша, К. Хаман та інших, з яких 30 чол. стали перед військово-польовим судом¹⁷.

Все прогресивне людство і в першу чергу трудящі Радянського Союзу стали на захист життя жертв білого терору та врятування їх сімей від голодної смерті. З 1923 по 1 жовтня 1925 р. МОДР надіслала в Угорщину матеріальну допомогу ув'язненим революціонерам та їх сім'ям на загальну суму 53 322 крб.¹⁸ Згідно з іншими джерелами в 1925 р. СРСР подав матеріальну допомогу борцям революції у розмірі 40 552 крб., а в 1926 р. (по серпень включно) — 25 029 крб.¹⁹ Моральна підтримка і матеріальна допомога трудящих світу, в тому числі й радянських, була «світлим, відрадним явищем — на політв'язнів діяла запалююче», — вказували делегати III розширеного Пленуму ЦК МОДР СРСР, який відбувся 13 січня 1927 р.²⁰

Про те, що це дійсно було так, свідчать самі угорці-політв'язні. Так, З. Ваш у своєму щоденнику 25 жовтня 1925 р. записав: «У фашистській тюрмі в чеканні смерті я і мої друзі-комуністи не склали зброї. Ми вірили у перемогу солідарності. Могутня сила, що ламає кайдани і звалює шибениці, — ось що таке пролетарська солідарність»²¹.

Прогресивні сили світу, трудящі СРСР, в тому числі й Радянської України, організовували масові виступи за негайне звільнення угорських політв'язнів, за припинення кривавого судилища. Як відзначалося на засіданнях Виконкому Комінтерну, рішучі виступи угорських робітників, могутня міжнародна кампанія протесту змусили уряд Хорті відступити²². В листопаді 1925 р. судові справи угорських політв'язнів було передано на розгляд звичайного суду, що означало першу величезну перемогу трудящих Угорщини і солідарних з ними прогресивних сил світу.

Рух міжнародного пролетаріату на захист політв'язнів досяг особливої згуртованості і організованості у червні — серпні 1926 р., коли угорські патріоти чекали другого туру фашистського суду. Під керівництвом братніх комуністичних і робітничих партій, при активній участі секцій МОДР у найбільших країнах світу пройшли інтернаціональні кампанії за врятування життя жертвам фашистського терору в Угорщині. Комуністична, ліво-соціалістична, прогресивна профспілкова та молодіжна преса сприяла організації і проведенню близько 160 мітингів протестів проти безчинств хортістських карателів²³. У Будапешті одна за одною надходили телеграми з вимогою негайного звільнення заарештованих, припинення переслідування борців за волю і соціальний прогрес²⁴.

¹⁷ Отчет Исполкома Коминтерна (апрель 1925 г. — январь 1926 г.), М. — Л., 1926, стор. 212.

¹⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 60, спр. 840, арк. 33.

¹⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 10, арк. 42.

²⁰ Там же, спр. 12, арк. 124.

²¹ З. Ваш. Шестнадцать лет в тюрьме, М., 1951, стор. 57.

²² Отчет Исполкома Коминтерна (апрель 1925 года — январь 1926 года), стор. 213.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 15, арк. 134.

²⁴ История Венгрии, т. 3, М., 1972, стор. 235.

Пролетарський рух за врятування угорських політв'язнів очолив радянський народ. У 1926 р. в СРСР відбулися інтернаціональні вечори, а 18 березня — день Паризької Комуні (з 1924 р. став днем Червоної Допомоги), 1 травня — в день пролетарської солідарності трудящих усього світу і 14 липня по всій країні проводилася широка кампанія за врятування життя І. Гегеша, З. Ваша та інших ув'язнених товаришів. В СРСР для широкого ознайомлення трудящих з подіями в Угорщині різними мовами публікувалися відозви МОДР: у грудні 1925 р. — з приводу судового процесу над угорськими комуністами, 5 липня 1926 р. — з приводу нового судового процесу над ними, а в серпні 1926 р. — у зв'язку з винесенням вироку заарештованим²⁵. Особливо значна кількість мітингів протесту відбулася 18 березня та 1 травня 1926 р. В ці дні трудящі Києва, Одеси, Харкова, Донбасу, Поволжя, Уралу одноставно вимагали свободу угорським та іншим політв'язням, брали шефство над тюрмами, зараховували політв'язнів робітниками своїх підприємств, селянських товариств, обирали почесними членами Рад²⁶. «Ці методи, — вказувалося у звіті МОДР за 1924—1927 рр., — уперше застосовані в СРСР, дали найпозитивніші результати. Відмічені випадки понаднормових робіт на підприємствах з відрахуванням заробітку на користь підшефного політв'язня, заоранки селянами модрівських смуг, зарахування політв'язнів почесними ткачами, металістами, шахтарями, червоноармійцями»²⁷.

Жителі міст і сіл Радянського Союзу використовували найменшу можливість, аби зав'язати листування з політв'язнями. Хоч як важко було налагодити зв'язок з жертвами хортістських катівень м. Вац, проте трудящі Уралу та України зробили це з допомогою МОДР²⁸. З цього приводу З. Ваш 18 жовтня 1929 р. у своєму щоденнику записав: «Наші товариші, особливо радянські люди, своєю любов'ю і турботою пробрили стіни тюрми, щоб полегшити нам суворі дні»²⁹.

Угорські борці проти фашизму ні на хвилину не залишалися самотніми. Про їхнє становище, мужність і героїзм систематично писалося в радянській пресі, повідомлялося по радіо. Фашистське судилище політв'язні перетворили на трибуну для викриття угорських фашистів. «У нас в Угорщині, — заявив під час суду комуніст Ігнац Гегеш, — робітник ходить у лахмітті і часто голодує. Кілька мільйонів селян не мають і клаттика землі. В Радянській Росії робітник ситий, там земля належить тому, хто її обробляє. Хіба це злочин, якщо я хочу, щоб і в Угорщині було так?»³⁰ Від імені жінок-трудівниць комуністка Каталін Хаман сказала: «Панове судді! Чи можете ви уявити собі, що відчуває робітнича-мати, коли вона не може дати своїй дитині хліба? Та вона готова битися навіть голими руками!.. з лави підсудних я звертаюся до вас, жінки-трудівниці Угорщини: якщо не хочете, щоб ваших дітей знищило капіталістичне рабство, всі приходьте до нас і боріться в лавах Комуністичної партії»³¹.

Хоч як хортістські правителі хотіли фізично знищити революціонерів, вони не посміли зробити цього. Через відсутність складу злочини 4 серпня 1926 р. кілька членів СРПУ були випущені на волю, окремих засуджено на строк від 3 місяців до 1 року тюремного ув'язнення, а угорських комуністів З. Ваша, К. Ері, І. Гегеша, К. Хаман

²⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 15, арк. 121, 125, 126.

²⁶ Там же, спр. 8, арк. 77; спр. 132, арк. 20, 21.

²⁷ Там же, арк. 10.

²⁸ Там же, спр. 8, арк. 78.

²⁹ З. Ваш. Назв. праця, стор. 49—50.

³⁰ «Uj Március», 1926, № 7—8, стор. 410.

³¹ Там же, стор. 449.

та інших — від 2 до 8 років каторжної тюрми. Під час виголошення вироків кожний з комуністів вставав і мужньо заявляв: «Хай живе Компартія Угорщини!», «Хай живе Комінтерн!», «Хай живе Радянський Союз!».

В умовах дальшого розгортання Компартією агітаційно-організаторської роботи, спрямованої на виконання рішень V конгресу Комінтерну та I з'їзду Комуністичної партії Угорщини, угорські фашисти нанесли черговий удар по авангардові робітничого класу. З допомогою провокаторів у лютому 1927 р. вони заарештували 72 чол., серед них членів ЦК Компартії Угорщини З. Санто, Ш. Полла, Я. Кочіша, Ш. Серені, Ш. Леві, секретаря СРПУ І. Вагі та ін. 32 революціонерам загрожувала кривава розправа. Було оголошено, що «комуністичних заколотників, російських найманців» судитиме надзвичайний суд, який в разі доведення складу злочину винесе їм смертний вирок.

Звістка про трагічну долю угорських комуністів та підпільників викликала нову хвилю протестів у всьому світі. Особливе обурення трудящих викликала звістка про жахливі катування фашистами юнака Ш. Серені, заарештованого Нормана, дев'ятнадцятирічної Є. Брук та інших. «У інваліда Я. Кочіша сищики відірвали протез.., і протезом били його... Ш. Леві підвішували за зв'язані руки, а коли він втрачав свідомість, обливали холодною водою і припікали тіло розжареним залізом та сигарами»³².

Трудящі світу і насамперед Радянського Союзу розгорнули активну боротьбу за врятування життя та звільнення політв'язнів. Протягом 1927 р. масові кампанії протесту відбулися на Україні, в Білорусії, Ленінграді, Москві та інших містах. З усіх куточків великої Країни Рад, говорила О. Д. Стасова на V пленумі ЦК МОДР (14 липня 1927 р.), — надходили заяви: «Із угорської тюрми ми вимагаємо ...З. Санто, І. Вагі та інших політв'язнів»³³.

В обстановці внутрішніх класових боїв та руху міжнародної пролетарської солідарності, в присутності іноземних спостерігачів, представників місцевої та іноземної преси, 12 квітня 1927 р. в Будапешті відбулося перше засідання надзвичайного суду. В ході розгляду справи хортістські судді заявили про свою некомпетентність і переадресували її на розгляд звичайного суду, що було новою перемогою демократичних сил Угорщини та міжнародного робітничого класу.

Але попереду залишався призначений на жовтень 1927 р. повторний фашистський суд. В цих умовах, поряд з боротьбою за звільнення З. Санто та його друзів, радянські люди та МОДР вживали рішучих заходів до того, щоб на майбутньому судилищі «дотримувалася юридична чесність і справедливість»³⁴. З цією метою, як заявила О. Д. Стасова, у Будапешт «на 2-й цикл процесу послано нашого представника Алфеля (очевидно, від МОДР.— П. Х.), який є секретарем об'єднання юристів»³⁵.

Після тривалих допитів і страхітливих катувань 17 жовтня 1927 р. на лаві підсудних опинився 61 чол. Комуністи, представники СРПУ та революційної молоді і на цьому процесі показали свою політичну зрілість і мужність. На кожне запитання суддів Ш. Полл, А. Тиса та інші давали глибокі, ґрунтовні відповіді, засуджували фашизм і реакцію, чим перетворили приміщення суду на трибуну поширення правди про СРСР³⁶. Як згадує З. Санто, 5 листопада після виступів за-

³² ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 15, арк. 4.

³³ Там же, спр. 21, арк. 201.

³⁴ Там же, спр. 15, арк. 12.

³⁵ Там же, спр. 21, арк. 201.

³⁶ «Венгерские новости», 1967, № 10, стор. 12, 13.

хисників голова суду заявив, що наступне засідання відбудеться 7 листопада.

Вранці 7 листопада 1927 р. при переповненому народом залі 3. Санто було надано останнє слово. Спочатку він говорив про внутрішнє становище країни, жорстоку експлуатацію трудящих, безробіття, безземелля, підготовку війни проти СРСР тощо. Зробивши маленьку паузу у виступі, 3. Санто заявив: «Пан прокурор дозволив собі різко висловитися про Країну Рад, яка сьогодні святкує свою десяту річницю...» Всі підсудні встали. Голова суду закричав: «Сісти негайно!» Але патріоти продовжували стояти, а 3. Санто говорив далі: «Від імені угорських робітників і найбіднішого селянства, від імені угорських комуністів, які знемагають у в'язницях за свої переконання, я шлю з цього залу суду революційний привіт комуністам Країни Рад з приводу десятої роковини славної революції. Наші серця б'ються разом з серцями робітників усього світу, разом з серцями російських пролетарів. Думками ми з ними в тій країні, де спочиває великий Ленін. І на цю країну може зводити наклеп прокурор, проти цієї великої пролетарської країни уряд Бетлена хоче підняти на війну угорських робітників і селян, примусити їх проливати кров в інтересах іноземного капіталу!»³⁷

Під тиском прогресивних сил усередині країни, руху солідарності міжнародного пролетаріату фашистські карателі не посміли знищити цю групу угорських політв'язнів.

В умовах світової економічної кризи та в наступні роки хортістські власті вчинили новий злочин проти Компартії Угорщини. На початку липня 1932 р. було схоплено кількох керівників підпілля, зокрема І. Шаллаї, Ш. Фюршта, Ф. Карікаша та Д. Кіліана. Заарештованих піддали жорстоким катуванням і готували фізичну розправу над ними. В липні 1932 р. угорські комуністи звернулися до прогресивної світової громадськості, щоб «спільними зусиллями врятувати життя І. Шаллаї та його друзів»³⁸.

У відповідь на цей заклик і звернення секції Комінтерну робітничий клас Європи, трудящі Радянського Союзу застерегли правителів Угорщини, що за криваві злочини вони відповідатимуть перед судом народу. В листі від 24 липня 1932 р. ЦК Компартії Угорщини виробив конкретний план виступу на суді кожного комуніста. Особлива увага зверталася на тяжке становище трудящих, критику внутрішньої та зовнішньої політики уряду Хорті, успіхи соціалістичного будівництва в СРСР тощо³⁹.

Та, незважаючи на протести міжнародного пролетаріату, 29 липня 1932 р. угорські фашисти повісили секретарів ЦК Компартії Угорщини І. Шаллаї та Ш. Фюршта. Від смертної кари вдалося врятувати Ф. Карікаша та молодого комуніста Д. Кіліана. 30 липня 1932 р. комуністи заявили: «Два дорогі наші бійці мертві, але живе і переможе Комуністична партія Угорщини... На місце товаришів Шаллаї та Фюршта стануть тисячі нових, які продовжать боротьбу... за працю, хліб, визволення».

Наступною подією, яка викликала обурення трудящих світу, було засудження 20 червня 1934 р. у Мішкольці колишнього угорського червоноармійця, члена Шалгор'янської Ради 1919 року друкаря Бели Гадора до смертної кари «за вбивство».

³⁷ В. Ф. Нужний, Л. В. Ступницький. Угорська новина, К., 1969, стор. 52—53.

³⁸ Dokumentumák a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből 1929—1935, Budapest, 1964, стор. 196—197.

³⁹ Там же, стор. 203—207.

Річ у тому, що в 1919 р., коли Угорська Червона Армія вела бої з білоцехами, куркулі в одному з будинків подавали світлові сигнали масариківським легіонерам, щоб ті знали позиції червоної артилерії. Спіймані на гарячому, вороги в кінці липня 1919 р. були страчені. І тепер, через 15 років, правителі Угорщини засудили до страти ні в чому не винного інваліда Б. Гадора.

Радянський народ, в тому числі й трудящі України стали на захист угорського патріота. «Смертний вирок проти Гадора,— зазначалося в журналі «Червоний клич», — це — ланка цілого ланцюга посиленого білого терору, який особливо розперезався на Угорщині саме тепер. Цим присудом... угорський уряд хоче придушити ростучий революційний рух угорських трудящих...» Засудження Гадора та інших комуністів, зазначалося далі в журналі, має «пожвавити антирадянську кампанію... А втім, трудящі всіх країн не дозволять угорському урядові реалізувати свої злочинні плани»⁴⁰.

Сила внутрішнього та міжнародного пролетарського руху змусила хортістських карателів переглянути своє рішення. В результаті смертний вирок був замінений довічним тюремним ув'язненням⁴¹.

Під лозунгом «Волю угорським політв'язням!» трудящі маси світу рішуче засудили жахливу розправу реакції над угорськими патріотами, вимагали їх негайного звільнення. Особливо багатолюдними були мітинги протесту радянського народу. В пресі і по радіо трудящі Країни Рад заявляли про свою солідарність з угорськими комуністами, а в січні 1935 р. послали в Будапешт представника ТАРС. Угорська урядова преса змушена була визнати, що «червона солідарність не вмерла, вона доганяє нас, вона вривається в судовий зал»⁴².

Рятуючи життя угорських революціонерів, радянський народ в той же час не переставав турбуватися про політв'язнів. Виконуючи волю трудящих СРСР, Радянський уряд продовжував вести боротьбу за обмін товаришів, що перебували у тюрмах Угорщини та Румунії, їх остаточне визволення і влаштування на батьківщині великого Леніна⁴³.

В жовтні 1940 р. з цього питання між урядами СРСР та Угорщини була укладена відповідна угода.

Багато патріотів-угорців різними шляхами — через Прагу, Берлін, Париж — прибули до Радянського Союзу, де знайшли своє щастя і другу Батьківщину. Вони взяли активну участь у соціалістичному будівництві, до кінця свого життя залишались вірними принципам марксизму-ленінізму та пролетарського інтернаціоналізму.

⁴⁰ «Червоний клич», 1934, № 10, стор. 6.

⁴¹ Dokumentumák a magyar főrradalmi munkásmozgalom történetéből 1929—1935. стор. 390.

⁴² «Червоний клич», 1935, № 9, стор. 26.

⁴³ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 21, арк. 200, 201.

**КОМУНІСТИЧНА ПРЕСА ПРО ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ
ТРУДЯЩИХ СРСР І ЗАКАРПАТТЯ
(20—30-ті РОКИ)**

Г. І. КОХАН

Вожді світового пролетаріату К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін надавали величезного значення інтернаціональній єдності пролетарів усіх націй і країн. Вони вчили, що для перемоги над капіталізмом потрібний міжнародний союз і братерство трудящих усіх країн¹.

Більш ніж піввікова історія існування Країни Рад знає багато прикладів пролетарської солідарності з усіма народами, які боролися або борються за свою свободу, проти імперіалізму.

Для зміцнення інтернаціональної єдності трудящих багато зробили і комуністи Закарпаття, зокрема комуністичні часописи «Карпатська правда», «Працююча молодь», «Мункаш уйшаг» та ін.

У період, коли Закарпаття входило до складу буржуазної Чехословаччини, комуністична преса краю зазнавала найсуворішої цензури. У 1929—1933 рр. газета «Карпатська правда», наприклад, конфісковувалася 119 разів, 1929 р. вона не виходила півроку, а в 1933—1935 рр. — зовсім².

Висвітлення радянською пресою подій на Закарпатті мало надзвичайно велике значення. На сторінках газет «Правда», «Известия», «Вісті», «Комуніст», «Комсомолец України», «Радянське село», «Молодий більшовик», «Молодий пролетарій», «Робітнича газета», «Пролетарій», «Пролетарська правда», «Харківський пролетарій» та ін. друкувалися статті про життя трудящих Закарпаття та їх класову боротьбу. В матеріалах «Країна темноти, нужди, голоду й... чехізації», «Подкарпатская Русь под игом чешской демократии», «Життя робітників на Карпатській Україні», «Жорстокі поліцейські репресії за антиімперіалістичну пропаганду» розповідалося про тяжке соціально-економічне становище трудящих. Тільки в 1929—1933 рр. у газетах «Комуніст», «Пролетарій», «Вісті», «Комсомолец України», «Молодий пролетарій» та «Молодий більшовик» було опубліковано близько 240 статей, листів, інформацій про економічне і політичне становище трудящих Закарпаття, їхню революційну боротьбу³.

У вересні 1928 р. майже всі центральні газети Радянського Союзу повідомляли про події в с. Бороняві Хустського району (тут 8 вересня 1928 р. чеська поліція вчинила розправу над селянами за їх симпатії до крайової організації Комуністичної партії, які вони виявили під час виборів до крайових та окружних представництв). Газета «Правда» писала, що приводом до диких тортур каральної експедиції чеських жандармів над боронявськими селянами були комуністичні переконання останніх, але «ні жахливі бідування, ні гноблення не змогли зламати пролетаріат Карпатської Русі. Революційне ядро залишається вірним Компартії, чекає торжества того дня, коли він зможе революційним шляхом здійснити своє право...»⁴.

Трудящі Закарпаття виявляли симпатії до народів СРСР, і зокрема до Радянської України. М. О. Скрипник, виступаючи на зборах

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 263.

² Закарпатський обласний державний архів (далі — ЗОДА), ф. 2, оп. 2, спр. 16., арк. 36, 41, 54; ф. 29, оп. 3, спр. 66; ф. 14, арк. 7, 20, 41.

³ «Вісті», 27 вересня 1927 р.; «Правда», 11 серпня 1927 р.; «Известия», 16 червня 1925 р.; «Комуніст», 29 серпня 1929 р.

⁴ «Правда», 23 вересня 1928 р.

політемігрантів у Харкові 19 квітня 1925 р., підкреслював, що «розпо-рошений між різними державами український народ тягнеться до єди-ної великої Радянської України — рівноправної складової частини СРСР», а в резолюції зборів зазначалося, що «селянство Прикарпат-тя йде поруч з робітниками і селянами Радянської України під черво-ним прапором Комуністичної партії»⁵. «Сучасні політичні умови на Підкарпатті,— писала газета «Вісті» 17 квітня 1924 р.— це насмішка і глузування з усякої демократії та національної рівноправності! І ніде, здається, в Європі не виявилось таке цинічно і жорстоко прав-диве значення буржуазної «демократії» та «рівноправності», ніде не вилізла так брутально наверх рабівницька і шахрайська політика ан-тантської буржуазії». А 18 березня 1925 р. ця ж газета повідомляла, що чехословацька поліція вчинила обшук у секретаріаті крайової кому-ністичної організації в Ужгороді і конфіскувала без будь-якої підста-ви знайдену там іноземну «комуністичну літературу».

Чехословацький уряд намагався не допустити поширення серед трудящих Закарпаття правдивої інформації про життя робітників і се-лян Радянської України, забороняв комуністам розповідати народним масам про успіхи соціалістичного будівництва в СРСР, конфісковував видання КПЧ. За 9 місяців 1924 р. у Чехословаччині конфісковано 1743 номери газет, в основному комуністичних⁶.

Тяжка доля і героїчна боротьба трудящих Закарпатської Украї-ни, як і інших західноукраїнських земель, які перебували під гнітом чужоземних поневолювачів, завжди хвилювали серця радянських лю-дей. У 1922—1923 рр. економічне становище трудящих Закарпаття по-гіршилося внаслідок неврожаю, а також зростання прямих і непрямих податків. «На Верховині хронічний голод»,— писав журнал «Револю-ція п національність» (1932, № 4 стор. 117). У журналі «Хрестьян-ський Інтернаціонал» (1926, № 3—5, стор. 122) повідомлялось, що селяни пекли хліб із молотої кори дерев. Комуністи-депутати принесли цей хліб у пражський парламент, який не вжив ніяких заходів, а пере-дав на розгляд Червоного Хреста.

22 жовтня 1924 р. у газеті «Комуніст» була надрукована стаття «Пендриком і штиком», в якій аналізувалася діяльність буржуазного чехословацького уряду на Закарпатті за 5 років. Так, ще в грудні 1919 р. буржуазна газета «Людове новини» пропонувала уряду засто-сувати щодо Закарпатської України методи, які застосовуються в аф-риканських колоніях. А в 1922 р., коли населення Закарпаття голо-дувало, уряд замість хліба завіз спирт і ром.

Комуністична партія неодноразово привертала увагу європейської громадськості до становища на Закарпатті. Звістка про масовий го-лод у краї прокотилася по всьому світу. В Берліні при організації «Міжнародна робітничка допомога» було створено спеціальний «Комі-тет порятунку трудящих Закарпатської України», активну участь у роботі якого брали Клара Цеткін та Анрі Барбюс. Комітет зібрав кіль-ка вагонів продовольства для трудящих Закарпаття. Широку кампанію по збиранню коштів і продовольства розгорнуло чехословацьке відді-лення цього комітету, до складу якого входило 26 прогресивних діячів країни на чолі з Зденеком Неєдлім та Юліусом Фучіком⁷. Підтримка міжнародного пролетаріату дала змогу врятувати десятки тисяч лю-дей від голодної смерті.

⁵ «Селянська правда», 22, 23 квітня 1925 р.

⁶ «Комуніст», 13 грудня 1924 р.

⁷ Б. І. Співак. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930—1945 рр., Львів, 1963, стор. 97.

Коли в 1927 р. народні маси Закарпаття потерпіли від страшної повені, уряд Радянської України надіслав через Червоний Хрест 50 тис. крб. для подання їм допомоги. Республіканські газети «Вісті», «Комуніст» надрукували звернення М. О. Скрипника до трудящих Радянської України, в якому говорилося: «У нас нема інших почувань, інших бажань і домагань, крім стремління допомогти нашим потерпівшим братам. Розгорнімо ширше, якнайширше нашу братерську акцію зборів для потерпілих від стихійної повені західноукраїнських підгір'ян! Додаймо нашими зборами більше коштів до тих 50 тисяч карбованців, що Радянський уряд України увірвав од будівництва нашої країни для допомоги нашим прикарпатським братам»⁸.

У грудні 1925 р. в Харкові відбувся IX з'їзд Компартії України, на якому були присутні і представники КПЧ І. Мондок, Г. Грушка, А. Дьеза. Після з'їзду вони побували в Полтаві, на Донбасі. Трудящі Радянської України тепло зустрічали посланців Закарпаття, цікавилися життям і боротьбою трудящих краю, ділились досвідом роботи. Представників КПЧ прийняли Г. І. Петровський і В. Я. Чубар.

Братерську допомогу Підкарпатському крайкому КПЧ подавали видатні діячі партії і уряду Радянської України. М. О. Скрипник у радянській і закарпатській пресі друкував статті-поради, листувався з закарпатцями, критикував їх неправильні дії і помилки. Так, «Карпатська правда» 14 листопада 1926 р. надрукувала лист М. О. Скрипника до закарпатських робітників і селян. Він закликав до зміцнення єдності дій усіх пролетарів Чехословацької республіки, бо «у робітників, в усіх пригноблених трудящих, хоч якою мовою вони не говорили б, єдиний тягар, єдиний ворог — це капіталізм, а єдине гасло — це соціалізм, це соціально-визвольна боротьба. Той, хто гадає, що єдиний фронт лише в національному масштабі, той ще не комуніст, не більшовик, той ще стоїть на половині, на національному ґрунті. Шлях пролетарів — то єдиний шлях пролетарів усіх мов, усіх націй. На Харків через Прагу, вкупі і в союзі з Прагою. Пролетарі усіх країн, єднайтесь!».

Боротьбі проти асиміляції закарпатських українців, за перехід КПЧ на ленінські позиції в національному питанні, аналізові класової боротьби трудящих Закарпаття М. О. Скрипник присвятив статті «ІІК КПЧ і національне питання на Закарпатській Україні», «Перемога Комуністичної партії Закарпатської України» та ін.⁹

Перемога комуністів на виборах 1924 р., в чому велику роль відіграла прогресивна преса, мала інтернаціональне значення. У Празі відбувся великий мітинг робітників, присвячений наслідкам виборів на Прикарпатській Україні. Газета «Вісті» широко інформувала читачів про цю подію і щиро вітала перемогу трудящих¹⁰. Вказуючи на інтернаціональне значення перемоги комуністів Закарпаття на парламентських виборах 1924 р., Д. З. Мануїльський писав: «Урок прикарпатських виборів свого часу відмічався всією нашою пресою і його необхідно зареєструвати не тільки як наслідок правильної тактики Компартії, але й як прояв революційного процесу, через який проходять зараз селянські маси в пригноблених імперіалізмом країнах»¹¹.

На сторінках радянської преси виступали керівники комуністичної організації краю, кореспонденти ТАРС у Празі. У статті, присвя-

⁸ «Комуніст», 16 жовтня; «Вісті», 16 жовтня 1927 р.

⁹ А. А. Соловйова. Літературна спадщина М. О. Скрипника. — «УІЖ», 1965, № 7, стор. 112.

¹⁰ «Вісті», 21 березня 1924 р.

¹¹ Д. З. Мануїльський. Итоги V Всемирного конгресса Коминтерна, М. 1924, стор. 15.

ченій 10-річному ювілею Великої Жовтневої соціалістичної революції, надрукованій в газеті «Комуніст», І. Мондок вказував, що Жовтнева революція, яка була здійснена трудящими під керівництвом більшовиків, «придає нам сили в нашій важкій визвольній боротьбі і зміцнює нашу віру в недалеку перемогу»¹².

Радянська преса розповідала про масові збори, мітинги трудящих Чехословаччини, присвячені славному ювілею Жовтня. У цих матеріалах висловлена глибока симпатія їх до радянського народу¹³. Кореспондент ТАРС з Праги повідомляв з приводу цього, що в деяких газетах під заголовком «Проти реакції» надруковано протест 5 відомих представників чехословацької інтелігенції проти заборони комуністичних газет, в якому, зокрема, вказувалося, що «це не перший випадок реакції...»¹⁴.

Після поїздки чехословацьких журналістів до Радянського Союзу в чехословацькій і радянській пресі з'явилися змістовні матеріали про будівництво соціалізму в Країні Рад, про боротьбу трудящих Чехословаччини проти гніту капіталу. Після відвідання Чехословаччини радянськими письменниками і журналістами тиражем 125 тис. примірників видано спеціальний номер журналу «За рубезом» під редакцією М. Горького і М. Кольцова (керівник делегації), присвячений Чехословаччині. У ньому було вміщено статті про міжнародне становище Чехословаччини, її збройні сили, робітничий рух¹⁵.

Про інтернаціональні зв'язки трудящих Закарпаття і Радянського Союзу свідчать, зокрема, вітальні листи на честь 10-річного ювілею газет «Карпатська правда» і «Мункаш уйшаг», надіслані редакціям з США, Бразилії, Франції, Бельгії, Німеччини, Західної Європи, з Москви, Харкова, Києва, Ростова-на-Дону та інших міст СРСР і надруковані на сторінках цих газет. «Прийміть наш сердечний, товариський привіт з нагоди десятиріччя «Карпатської правди»,— писав український республіканський журнал «Червоний шлях».— Разом з усіма трудящими народ Радянської України з братерським співчуттям стежить за тою героїчною роботою, що її проводить на протязі цілих років ваша газета щодо класового усвідомлення та революційного виховання трудящих мас Закарпаття— цієї найбільш занедбаної частини західноукраїнських земель»¹⁶.

В одному з листів, вміщених у газеті «Вісті» 12 серпня 1926 р., зазначалося, що, «незважаючи на всі репресії й драконівські заходи чеської влади, на Підкарпаття долітають вістки з Радянської України і серед трудящих з кожним днем міцніє й шириться рух симпатії та прагнення до об'єднання з Радянською Україною. І чим сильніший національний та соціальний гніт, тим більше зростають лави Комуністичної партії та її прихильників...».

Закарпатська комуністична преса виступала проти місцевих буржуазних націоналістів, реакційних білогвардійських русофілів та їх газет, які перекручували успіхи соціалістичного будівництва в СРСР, особливо в галузі національних відносин.

Могутній рух солідарності радянських людей з трудящими Закарпатської України у досліджуваний період відіграв значну роль у політичному вихованні мас, у мобілізації їх на боротьбу за здійснення споконвічної мрії про возз'єднання з Радянською Україною.

¹² «Комуніст», 6 листопада 1927 р.

¹³ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 11, спр. 213, арк. 44—49, 59, 64.

¹⁴ Там же, оп. 2, спр. 280, арк. 32.

¹⁵ Там же, ф. 5283, оп. 6, спр. 656, арк. 305.

¹⁶ «Червоний шлях», 1930. № 4, стор. 169.

3 досліджень у галузі допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін

ДОПОМІЖНІ ДИСЦИПЛІНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

М. Ф. Котляр

«Є один розділ історичної науки, від стану якого багато в чому залежить її доля в цілому. Це — допоміжні історичні дисципліни. Рівень їх розвитку певною мірою визначає ступінь професійної майстерності в історичних дослідженнях. Нехтування допоміжними історичними дисциплінами завжди шкодить науці»¹. Ці слова належать видатному радянському вченому, відомому спеціалістові в галузі згаданих дисциплін, академікові Л. В. Черепніну — авторові праць з метрології, палеографії, епіграфіки та ін.

Справді, сьогодні жодний серйозний учений не заперечуватиме значення допоміжних галузей історії. Проте дослідження на ниві допоміжних історичних дисциплін ще не цілком здобули права громадянства. Лише одиниці з багатотисячної армії науковців використовують у своїх працях специфічні джерела й спеціальні методи дослідження, якими володіють сфрагісти, нумізмати, метрологи, текстологи та інші «допоміжники». Радянським фахівцям із згаданих дисциплін належить ще чимало зробити, щоб їх праці, принаймні наслідки цих праць, стали здобутком більшості істориків.

За останні десять років у Радянському Союзі, зокрема на Україні, помітно поживавилася дослідницька діяльність у галузі допоміжних історичних дисциплін. Систематично виходять спеціальні збірники Археографічної комісії, інститутів історії СРСР та археології АН СРСР — «Вспомогательные исторические дисциплины», «Археографический ежегодник», «Нумизматика и эпиграфика». Нещодавно почав виходити новий збірник Інституту історії СРСР АН СРСР «Источниковедение отечественной истории». В кількох містах нашої республіки діють постійні семінари з допоміжних історичних дисциплін, ведеться відповідна підготовка фахівців через аспірантуру.

У сповненій цікавих роздумів статті з проблематики сучасного джерелознавства голова Археографічної комісії АН СРСР С. О. Шмідт писав: «Здавалося б, успіхи джерелознавства очевидні. Проте, як це часто буває в історії науки, сам прогрес джерелознавства поставив перед дослідниками нові проблеми, вимагає глибшого осмислення методологічного аспекту науки». Адже з дальшим розвитком науки, продовжує свою думку С. О. Шмідт, змінюються і її первісна структура, і її функції. Виявляється, що окремі категорії джерелознавства, які вже стали традиційними, не відповідають рівневі сучасних наукових знань².

Усе це з повним правом можна сказати й про допоміжні історичні дисципліни, що, на думку певної частини вчених*, становлять загальноісторичне джерелознавство. Адже воно є наукою про історичні джерела, методику їх розшуку, вивчення й використання в дослідницькій праці. Існує взаємозалежність і навіть переплетення завдань і

¹ Л. В. Черепнин. Развитие вспомогательных исторических дисциплин за пятьдесят лет. — «Советские архивы», 1967, № 5, стор. 130.

² С. О. Шмідт. Современные проблемы источниковедения. — Источниковедение. Теоретические и методические проблемы, М., 1969, стор. 10.

* Цю думку поділяє й автор.

дослідницьких прийомів вивчення писемних джерел і класичних допоміжних дисциплін.

Доводиться констатувати, що нині з'явилася навіть своєрідна мода на допоміжні дисципліни. І в результаті без достатніх підстав до їх сфери відносять дослідження, які насправді не виходять за рамки «чистої» історії. Наприклад, складається хронологія подій, скажімо, громадянської війни на Україні, що є невід'ємною частиною суто історичного дослідження. І чомусь цю роботу оголошують студіями з «історичної хронології», хоч насправді відтворення хронологічної схеми подій не має нічого спільного з названою допоміжною дисципліною, головне і єдине завдання якої — встановлення раніше невідомих або нез'ясованих дат і систем літочислення. Адже в наведеному випадку для схеми беруться вже готові, визначені іншими дослідниками дати.

Ще приклад. Останніми роками в Інституті історії АН УРСР поживалася праця над складанням історичного атласу. Це — галузь історичної географії та картографії. Природно, у зв'язку з цим робляться спроби розробки історико-географічної тематики. Але до історичної географії часом прагнуть залучити теми, насправді від неї далекі, наприклад, розміщення промисловості, хоч це вже є темою історико-економічною.

Отже, з одного боку, справі шкодить «мода» на допоміжні дисципліни, з другого, — нечітке розуміння завдань цих специфічних галузей історичної науки.

Варто зупинитися на термінологічних суперечках і дискусіях, що ведуться фахівцями з допоміжних дисциплін. Суперечності спричинюються неоднаковим розумінням завдань і методики цих дисциплін, тому важливо чітко визначити сфери їх застосування та місце в системі історичних наук взагалі.

Не слід гадати, ніби термінологічні суперечки є марною тратою часу. Як справедливо зауважив С. О. Шмідт, «перегляд термінів і, відповідно, уточнення їх — потреба будь-якої науки, що розвивається, і чи не найпомітніший зовні показник... розвитку». Не випадково, твердить він, дискусії про зміст наукових термінів і спроби уніфікувати термінологію є характерною рисою новітньої наукової літератури³.

Старий, традиційний термін «допоміжні» стосовно згаданих дисциплін не раз зустрічав заперечення з боку ряду фахівців, які наполягають на терміні «спеціальні». До прибічників такої назви належать академік М. М. Тихомиров, член-кореспондент АН УРСР Ф. П. Шевченко, О. О. Зимін, С. О. Шмідт та деякі інші вчені. На другій міжнародній нараді з палеографії, що відбулася 1966 р. в Парижі, директор французького Інституту досліджень з історії текстів професор Гленісон вніс пропозицію називати ці дисципліни навіть «основними», «фундаментальними»⁴.

Річ у тім, що багато вчених заперечує проти вузько прикладного розуміння згаданих галузей історичної науки. Адже безсумнівні успіхи, здобуті фахівцями-«допоміжниками», розширили не лише коло вирішуваних ними проблем і джерельну базу, а й методику дослідження, головне ж — незрівнянно збільшили їх внесок у розв'язання загальноісторичних питань. Це добре показав на прикладі нумізматики І. Г. Спаський. Зокрема, він писав: «Зовсім не втративши своїх допоміжних властивостей при розробці багатьох локальних проблем істо-

³ С. О. Шмідт. Назв. праця, стор. 12—13.

⁴ Bulletin d'information de recherche et histoire des textes, № 14, 1966, стор. 110—111.

рії, вона (нумізматика.— М. К.) знайшла свій головний напрям як історико-економічна дисципліна»⁵.

Таким чином, нові терміни — «спеціальні» чи навіть «основні» — мають підкреслити самостійність окремих дисциплін. Та чи завжди вона корисна й потрібна? Чи кожна допоміжна дисципліна здатна вирішувати самостійні завдання? Можливо, сказане далі здасться декому парадоксом. Проте автор цих рядків переконаний, що абсолютна більшість згаданих дисциплін, а саме нумізматика, сфрагістика, історичні метрологія та хронологія, епіграфіка, генеалогія, геральдика, палеографія та ін., народилися як спеціальні історичні дисципліни, але з вузькими завданнями, і вже потім стали допоміжними. Покажемо це на прикладі сфрагістики. Поки фахівець досліджував печатку як конкретну матеріальну пам'ятку минулого, вивчаючи її написи, зображення, техніку виготовлення, датуючи її, він виконував суто спеціальні завдання. Коли ж згодом дослідники на основі сфрагістичного матеріалу почали порушувати загальноісторичні питання, сфрагістика стала допоміжною, бо вже сприяла вирішенню історичних проблем. Із вузько спеціальної дисципліни сфрагістика перетворилась на допоміжну (у високому розумінні!) завдяки працям академіка М. П. Лихачова та члена-кореспондента АН СРСР В. Л. Яніна.

Термін «допоміжний» не слід розуміти вузько. З цього приводу В. Л. Янін писав, що не можна зводити допоміжні функції сфрагістики лише до участі в дипломатичній критиці джерел, щоб не звужувати завдань цієї науки, не позбавляти сфрагістику можливостей визначати окремі й досить великі групи печаток, виявлених не при документах, а в землі⁶. Гадаємо, що саме одностороннім тлумаченням поняття «допоміжні» пояснюються протести багатьох фахівців проти його застосування для визначення ролі цих дисциплін.

Наведемо характерний приклад. Один з корифеїв вітчизняної палеографічної науки В. М. Щепкін визначав її як допоміжну дисципліну, що досліджує зовнішні характеристики письмових пам'яток з метою їх датування та локалізації. Проте його наступники розширили рамки цієї науки. Наприклад, відомий історик і дослідник давніх джерел М. Д. Присьолков включив до завдань палеографії й аналіз змісту рукопису, з чим погодився Л. В. Черепнін. Однак проти такого повороту справи виступили мовознавці, зокрема М. М. Розов. Відкинувши епітет «допоміжна» стосовно палеографії, він твердив, що ця галузь історії є «повноправною історико-філологічною дисципліною», але водночас обмежив її завдання вивченням лише зовнішніх якостей письма⁷.

Отже, деякі дослідники вважають, ніби фактор допоміжності тієї чи іншої дисципліни применшує її значення. Але, втративши свої допоміжні функції, чи не всі ці дисципліни на сучасному етапі розвитку історичної науки можуть взагалі втратити право на існування. Сьогодні, коли перед науковцями стоїть так багато важливих, невідкладних завдань, зокрема синтезу історичних процесів і явищ, недоцільно без постійних зв'язків з історією вивчати навіть нумізматику, сфрагістику, історичну метрологію чи палеографію, не кажучи вже про генеалогію, історичну географію, геральдику та інші, менш важливі дисципліни.

⁵ И. Г. Спасский. Нумизматические исследования (Россия, Украина, Белоруссия) в 1917—1967 гг.— Вспомогательные исторические дисциплины, т. II, Л., 1969, стор. 91.

⁶ В. Л. Янин. Изучение древнерусских вислых печатей.— Вспомогательные исторические дисциплины, т. I, Л., 1968, стор. 32.

⁷ Докладний аналіз предмету і завдань палеографії сьогодні див. у статті: М. В. Кукушкина. Советская палеография.— Вспомогательные исторические дисциплины, т. I, стор. 75—78.

Жодна з них у наш час не може існувати й розвиватися лише заради себе самої, так само, як не може бути так званої «чистої» науки.

З нашого погляду, кожна з названих вище дисциплін має як спеціальні, так і допоміжні завдання й методи. І саме фактор допоміжності визначає, головним чином, роль і місце кожної з них в історичній науці. Тому й доцільно називати їх «допоміжними».

За роки Радянської влади допоміжні дисципліни зробили великий крок уперед. Вони були перебудовані на базі марксистсько-ленінської методології, внаслідок чого пройнялися принципами й духом історизму. Саме у зв'язку з дальшим поглибленням методології допоміжних дисциплін і розширенням сфери їх дії на порядок денний невідворотно стало питання про перегляд предмету і завдань цих дисциплін.

Сказане можна продемонструвати на такому прикладі. Стара, так би мовити, класична нумізматика XIX — першої третини XX ст. зосереджувала свою увагу головним чином на вивченні монети як замкненого комплексу ознак. На кінець XIX ст. були введені до наукового обігу практично всі відомі на той час типи й варіанти монет. Спроби окремих передових учених перенести акцент дослідження на нумізматичні комплекси — скарби — не були підтримані основною масою дослідників. Становище різко змінилося наприкінці 20-х — на початку 30-х років, коли видатний радянський учений Р. Р. Фасмер поставив питання про першорядне значення дослідження монетних скарбів і продемонстрував їх можливості в ряді своїх праць⁸. Відтоді нумізматика орієнтується не на окремі монети, а на монетні комплекси — скарби.

Новий якісний стрибок ця наука здійснила після Великої Вітчизняної війни. Він пов'язаний з ім'ям учителя цілої плеяди радянських нумізматів Івана Георгійовича Спаського, який уперше став будувати свої дослідження на матеріалі не лише монет, а й письмових джерел⁹. Так ця допоміжна дисципліна стала водночас історико-економічною і здобула можливість розв'язувати загальноісторичні проблеми.

Змінився й характер застосування здобутків досліджень з допоміжних дисциплін в суто історичних дослідженнях. Якщо раніше нумізмат, сфрагіст чи інший «допоміжник» лише готував напівфабрикат для історика, котрий (часто — некваліфіковано й недоречно) використовував його у власних працях, то сьогодні той чи інший фахівець із зазначених дисциплін намагається йти разом зі своїм матеріалом від початку до кінця історичного дослідження. Прикладом можуть бути праці академіків М. М. Тихомирова, Б. О. Рибаківа, Л. В. Черепніна, а також І. Г. Спаського та В. Л. Яніна.

Сьогодні допоміжні дисципліни більше, ніж раніше, виявляють тенденцію до самостійності, прагнучи оригінально, на підставі власного, специфічного матеріалу й методів дослідження висвітлювати історичні та економічні процеси і явища. Можна назвати три основних напрями сучасного розвитку допоміжних дисциплін: розширення джерельної бази і пов'язане з цим поглиблення спеціальної методики; дальше теоретичне осмислення предмету і завдань власної науки; зростання їх «допоміжної» ролі в загальноісторичних дослідженнях.

⁸ Р. Р. Фасмер. Завалишинский клад куфических монет VIII—IX вв.— «Известия Государственной Академии истории материальной культуры», т. VII, вып. 2, 1931; його ж. Об издании новой топографии находок куфических монет в Восточной Европе.— «Известия АН СССР», вып. VII, Серия общественных наук, 1933, № 6—7.

⁹ И. Г. Спасский. Денежное обращение в Московском государстве с 1533 по 1617 г.— Материалы и исследования по археологии СССР, № 44, 1953; його ж. Денежное хозяйство Русского государства в середине XVII в. и реформы 1654—1663 гг.— Археологический ежегодник за 1959 г., М., 1960 та ін.

Варто докладніше спинитися на цьому останньому аспекті, тобто на конкретній участі згаданих дисциплін в історичних студіях. Основних сфер такої участі, на наш погляд, є дві: взаєднання до історичної науки нових видів джерел; розкриття змісту, тлумачення історичних джерел, як специфічних, властивих лише цим дисциплінам, так і звичайних, писемних, але зміст яких мало зрозумілий нефахівцеві. Зростаючий з кожним роком інтерес істориків до допоміжних дисциплін природний і закономірний. Ті розділи історичної науки, які досліджують давнє минуле, все більше терплять скруту через обмеженість кола писемних джерел. Для прикладу можна взяти добу раннього феодалізму, IX—XIII ст. Сьогодні не доводиться сподіватися на відкриття нового Київського чи Галицько-Волинського літописів. Досліджено й видано не тільки літописи чи інші великі пам'ятки, а й «житія святих», окремі акти і взагалі будь-які фрагменти тогочасних писемних джерел. Отже, коло такого роду пам'яток замкнулося і, здається, назавжди.

Водночас польові роботи археологів і випадкові знахідки дають науці кожного року сотні й тисячі нових, раніше невідомих матеріальних джерел: старовинних печаток, берестяних грамот, монетних скарбів оригінального змісту, написів на кераміці чи будівельних залишках тощо. Наслідки дослідження цих джерел дають змогу заповнювати прогалини у відтворенні давніх подій і навіть збагачувати відомості про факти і явища, відбиті в нечисленних писемних пам'ятках.

Наприклад, систематизація легенд арабських монет VIII—XI ст. лише із знахідок на давньоруських землях дозволила уточнити датування багатьох важливих подій не лише в арабському, а й у слов'янському світі. Тут ми маємо справу з інтеграцією наук: нумізматики попрацювала на історичну хронологію. Інший приклад. Здавалось би, інститут новгородського посадництва XIV—XV ст. досить повно відбитий у тогочасних літописах, актах та інших писемних пам'ятках. Але копітке дослідження комплексу новгородських посадницьких печаток, переважно з розкопок останнього двадцятиріччя, дало змогу В. Л. Яніну значно доповнити, виправити й оригінально витлумачити історію новгородського самоврядування XIV—XV ст.¹⁰

Нарешті, ще один конкретний приклад: недавня знахідка в Керчі (давньоруському місті Корчеві) надзвичайно рідкісної монети XI ст. карбування Олега-Михайла. Раніше факт поширення влади цього тмутараканського князя на західне узбережжя Керченської протоки вважався недоведеним; через неясність свідчень писемних джерел думки вчених з цього питання серйозно розходились. А. М. Насонов вважав, нібито Корчев потрапив під владу тмутараканського князя в першій чверті XI ст., а М. І. Артамонов дотримувався думки, що це сталося в 60-х роках XI ст.

Як пишуть автори статті про щойно знайдену монету Олега-Михайла (вона датується 1078 р.), «у ланцюгу логічних доказів, які зв'язують долі цих двох міст (Тмутаракані й Корчева.— М. К.), все ще замало міцних ланок. Монета Олега-Михайла, що була викарбувана в Тмутаракані й потрапила в поховання жителя Корчева XI ст., стала однією з таких зв'язуючих ланок». Отож, порівнюючи свідчення цієї нумізматичної пам'ятки з даними інших джерел, писемних та археологічних, учені дійшли висновку щодо залежності Корчева від Олега-Михайла в 1078 р. (В 1079 р. тмутараканського князя схопили його колишні спільники-хозари й ув'язнили «за морем», у Візантії)¹¹.

¹⁰ В. Л. Янін. Новгородские посадники, М., 1962.

¹¹ В. В. Кропоткин, Т. И. Макарова. Находка монеты Олега-Михайла в Корчеве.— «Советская археология», 1973. № 2.

Інша сфера прикладення методів допоміжних дисциплін — розкриття змісту й інтерпретація вже відомих науці джерел, зокрема писемних. Однією з найпоказовіших у цьому плані дисциплін є історична метрологія. Завдяки історико-метрологічним дослідженням можна зрозуміти справжній розмір селянських повинностей, обсяг торгівлі. Вміння метролога зібрати з розрізнених згадок у багатьох джерелах цілісну мозаїку систем одиниць виміру, показати, що навіть в період апогею феодальної роздробленості міри склалися в логічні й стрункі (на свій кшталт) системи, кидає світло й на загальні явища феодальної економіки в цілому. З цього погляду привертають увагу праці О. Ф. Сидоренко, здається, єдиного дослідника, що нині активно працює на ниві української історичної метрології¹². Для тлумачення джерел використовуються також генеалогія, берестологія, нумізматики, особливо такий її розділ, як нумізматична метрологія, епіграфіка тощо. Адже в кожному писемному джерелі міститься чимало інформації, яку важко помітити й зрозуміти без спеціальних знань. Величезну роль у розкритті цього прихованого, глибинного змісту джерел і відіграють допоміжні історичні дисципліни¹³.

Наведемо приклад з найближчої авторові допоміжної дисципліни — нумізматики. В актових джерелах Лівобережної України XVIII ст. не раз згадуються великі й малі суми грошей у якихось «гладких чехах». Так, у скарбі Прилуцького полку на початку другого десятиліття XVIII ст. було «гладких чехов 80 золотих»¹⁴. Для розшифровки загадкового епітету «гладкий» при «чехові» (польській монеті номіналом у 1,5 гроша) якраз і необхідні знання з нумізматики. Справа в тому, що в обігу на Лівобережжі у першій половині XVIII ст. залишалось дуже багато чехів-півторагрошовиків Сигізмунда III (1587—1632) — найпоширеніших монет українського ринку попереднього, XVII ст. Перебуваючи в обігу сто і більше років, півторагрошовики, природно, стиралися й перетворювалися, кінець-кінцем, на гладенькі кружечки. Такі кружечки не раз траплялися в українських скарбах XVIII ст. Ось ці зовсім стерті монети в народі й прозвали «гладкими».

Кілька слів про інтеграцію, вірніше, взаємопроникнення допоміжних дисциплін, як і взагалі різних галузей гуманітарних і навіть технічних наук. Наприклад, сьгоднішні успіхи в дослідженні давньоруського літописання були б неможливими без спільних зусиль не лише істориків, літературознавців і лінгвістів, а й палеографів, філігранологів, кодикологів, фахівців з історичної хронології, географії, нумізматики та ін. Ціла галузь історико-метрологічної науки, так звана вагова метрологія, не могла б народитися й розвиватися без археології та нумізматики. Епіграфіка немислима сьогодні без допомоги палеографії та історичної хронології. Злиття і взаємопроникнення допоміжних дисциплін є не тільки неминучим, а й прогресивним явищем. Лише синтез методів дасть змогу їм і надалі розвиватися правильним шляхом і на належному науковому рівні.

Окремої розмови заслуговує застосування методів допоміжних історичних дисциплін до вивчення проблем сучасності.

Фундатори збірника «Вспомогательные исторические дисциплины», який видається Археографічною комісією АН СРСР, у вступі до першо-

¹² Див., наприклад: О. Ф. Сидоренко. З давньої української метрології («Відродження» — «УІЖ», 1971, № 4).

¹³ Див. про це докладніше: О. П. Пронштейн. Про роль спеціальних (допоміжних) дисциплін у розкритті інформаційного значення історичних джерел. — «УІЖ», 1970, № 8.

¹⁴ Державна публічна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна. Відділ рукописів, ф. 159, спр. 1906 (2091), арк. 8.

го тому наголосили, що головну увагу буде звернуто на вивчення джерел нового й новітнього, переважно радянського часу¹⁵. Але перші п'ять томів цього видання, які вже вийшли друком, показали, що видавці змушені відійти від проголошеного принципу. І це не випадково. Досі спроби застосувати класичну методикку допоміжних дисциплін до джерел нового часу зазнавали невдач. Занепокоєність цим висловлював Ф. П. Шевченко, який зазначив, що більшість згаданих дисциплін «в даний момент у своєму діапазоні не виходить за рамки дорадянських часів. Це, безумовно, обмежує їх застосування до новітнього періоду історії, якому зараз приділяється велика увага. Таким чином, невідкладною проблемою є посиленна розробка цих дисциплін відповідно до вимог часу»¹⁶.

Однак самих тільки закликів застосовувати допоміжні дисципліни до вивчення питань сучасності недосить. Адже скромні успіхи в справі прикладення допоміжних дисциплін до нової й новітньої проблематики пояснюються, за нашим глибоким переконанням, недосконалістю методики, механічним перенесенням на новітні джерела методів і завдань згаданих дисциплін, вироблених на базі джерел феодальних часів. На початку цієї статті вже згадувалось про невдалі спроби залучити історичну хронологію до вирішення завдань новітньої історії. Ці спроби зводились тільки до складання хронологічного покажчика подій того чи іншого періоду з готових — підкреслюємо! — дат. Тимчасом історична хронологія, в справжньому розумінні її завдань, може знайти застосування й у питаннях, пов'язаних з пізнішим часом. Йдеться про встановлення дискусійних чи невідомих дат, яких ще чимало в історії XIX і навіть XX ст.

Те ж саме можна сказати й про вивчення печаток нових часів. Традиційні, необхідні класичній сфрагістиці вислих печаток, технічні прийоми й методи тут неприйнятні. Маємо на увазі розшифрування легенд, атрибуцію, датування печаток тощо. Перед дослідником печаток XIX і XX ст. стоять інші, але не менш важливі завдання: використати їх як історичне джерело, відбираючи для дослідження лише мало-відомі й неясні печатки. До речі, цю галузь науки слід називати не сфрагістикою, яка вивчає лише матеріальні — металеві, воскові, сургучні та інші печатки, а емблематикою.

Таким чином, використання методів допоміжних дисциплін у працях з нової чи навіть сучасної історії потребує вироблення принципово нової методики досліджень, переосмислення предмету і завдань кожної дисципліни стосовно умов часу. З нашого погляду, великі перспективи в наукових дослідженнях сучасної тематики мають археографія, демографія, емблематика. І все ж основною сферою застосування більшості допоміжних дисциплін залишається історія минулого. Так, історична метрологія та географія, нумізматики, сфрагістика, епіграфіка, палеографія цілком вичерпують себе у феодальних джерелах.

Не все гаразд і з методологією допоміжних історичних дисциплін. Не випадково у недавню опублікованій праці Л. В. Черепнін закликав до «поглиблення теоретичних основ допоміжних історичних дисциплін, зв'язаних з проникненням у них марксизму». Ці дисципліни, відзначає вчений, перестали бути носіями знань суто прикладного характеру. Не обмежуючись реєстрацією тих чи інших ознак історичних пам'яток, вони ставлять перед собою завдання пояснити виникнення, розвиток,

¹⁵ Вспомогательные исторические дисциплины, т. I, стор. 3.

¹⁶ Ф. П. Шевченко. Питання спеціальних історичних дисциплін у світлі лєнінського вчення. — «УІЖ», 1970, № 4.

зникнення, заміну цих ознак іншими¹⁷. Таким чином, у галузі допоміжних дисциплін має остаточно утверджуватись принцип історизму.

Пожвавлення, що спостерігається в останні роки в радянських дослідженнях з допоміжних дисциплін, не обминуло й Україну. Однак досі у вузах республіки майже не читаються курси з цих дисциплін, хіба що з архівознавства. Студенти не мають необхідних уявлень про допоміжні галузі історичної науки й конче потрібних для наукової роботи навичок читання старовинних текстів, розуміння термінології джерел, не одержують бодай мінімуму знань з усього комплексу допоміжних дисциплін, без чого годі й сподіватися підготувати кваліфікованого дослідника. В результаті утруднюється приплив цих кадрів до наукових установ. Дальші перспективи розвитку допоміжних історичних дисциплін великою мірою залежать від поліпшення підготовки фахівців.

Слід, проте, сказати, що в останні роки справа змінилася на краще. В Інституті історії АН УРСР підготовлені палеограф і метролог, у Львівському інституті суспільних наук — сфрагіст. На Україні налічується кілька фахівців-нумізматів. Продовжується підготовка кадрів через аспірантуру в системах АН УРСР та Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР.

Не можна забувати, що абсолютна більшість допоміжних дисциплін за своєю суттю є прикладними, тому потребують мало не щоденних занять ними. Недосить підготувати аспіранта, головне полягає в тому, щоб дати йому можливість постійно й систематично працювати в галузі своєї дисципліни. Інакше через два-три роки сьогоdnішній дипломований фахівець стане дилетантом, матиме лише загальні уявлення про предмет і методику власної науки. А дилетантство в допоміжних дисциплінах, так само, як і загально в історичній науці, слід рішуче викорінювати*. На жаль, більшість кваліфікованих фахівців з допоміжних дисциплін у республіці не має повної змоги працювати за спеціальністю.

Успішний розвиток допоміжних дисциплін є однією з умов дальшого розвитку історичної науки в цілому. Адже джерелознавство, до якого в комплексі належать допоміжні дисципліни, є підвалиною історії.

¹⁷ Л. В. Черепнин. К вопросу о методологии и методике источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин. — Источниковедение отечественной истории. Сборник статей. Вып. 1, М., 1973, стор. 41.

* Типовим прикладом дилетантства можна вважати публікацію археологом знайденої монети, печатки, граффіті тощо — звичайно, коли цей археолог не володіє необхідним мінімумом знань, відповідно, з нумізматики, сфрагістики чи епіграфіки. Однак подібні «публікації», від яких більше шкоди, ніж користі, трапляються і в наш час.

ДО ПИТАННЯ ПРО ТЕОРІЮ І МЕТОДИКУ ХРОНОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

С. З. Заремба

Хронологія відіграє важливу роль у розвитку історичної науки, створює основу для систематизації в часі історичних фактів і подій. Застосування марксистсько-ленінської методології до вивчення хронології ґрунтується на принципі партійності та історизму. Так, про книгу буржуазного історика-бісмаркіанця Готлоба Егеляфа В. І. Ленін писав: «...Ідіот автор, який з педантичною акуратністю дає дати та ін. про кожного царка, про рідню царків, про викидні нідерландської королеви... і т. п., — і звуком не згадав про повстання селян в Румунії у 1907

році!!»¹. Принцип історизму вимагає розглядати всі явища й події людського життя в їх внутрішньому зв'язку і взаємодії відповідно до епохи чи періоду, що їх породили.

В 1920 р. вийшов перший радянський підручник з вітчизняної історії в двох частинах «Русская история в самом сжатом очерке» М. М. Покровського. В. І. Ленін спеціальним листом поздоровив автора в той же час зауважив: «Щоб вона була підручником (а вона повинна ним стати), треба доповнити її хронологічним покажчиком»². У наступному виданні автор врахував зауваження В. І. Леніна. Значення хронології при вивченні історії підкреслено і в постанові Ради Народних Комісарів та ЦК ВКП(б) від 16 травня 1934 р. «Про викладання громадянської історії в школах СРСР» («Правда», 16 травня 1934 р.).

Розкриття хронологічно-послідовних зв'язків між досліджуваними фактами підтверджує закономірність історичного процесу. Завданням хронології є визначення суспільно-матеріальної діяльності людини відрізком часу в загальному суспільному бутті за існуючою системою літочислення. Оскільки ж кожна система літочислення є відносною категорією стосовно загального розвитку людства, то й дата є відносною, хоч у системі літочислення вона виступає конкретно як одиниця виміру часу.

Хронологія як спеціальна галузь історичної науки виникла в XVI ст. у зв'язку з розвитком історичних знань. Як у дожовтневій, так і в радянській історіографії хронологію поділяють на математичну (астрономічну) та історичну (технічну). Причому, одні називають такий поділ розділами, інші — частинами. Але для чого називати вивчення закономірностей руху небесних тіл, а звідси — й точного астрономічного часу, математичною, або астрономічною хронологією, коли це — одне із завдань астрономії в цілому, конкретніше — однієї з її галузей — астрометрії?³ Нам такий поділ здається довільним.

Про хронологію можна говорити як про спеціальну галузь історичної науки, що має своїми найважливішими досліджуваними джерелами загальну історію людства та астрономічні відрізки часу, за допомогою яких визначається місце, період суспільно-матеріальної діяльності людини. Термін «технічна», або «історична» хронологія по суті також позбавлений теоретичного обґрунтування, бо, власне, іншої хронології просто не існує. Цей поділ виник ще на першому, початковому етапі її розвитку і певною мірою відображає її тогочасний стан. Спочатку дослідники мислили хронологію як чисто механічну роботу — переведення дат при допомозі таблиць і математичних формул на діючу систему літочислення, тобто, редуцію дат. І в цьому розумінні вона справді стояла ближче до точних наук.

Дата — у ширшому розумінні — є об'єктом хронологічного дослідження, а у вузькому — його предметом. Об'єкт і предмет хронології в певному відношенні ідентичні, однак вони не збігаються за обсягом свого змісту, бо предмет хронології є частиною об'єкта, точніше — тією частиною, котра досліджується в даний момент. Наприклад, дослідникові треба визначити дату битви під Берестечком періоду національно-визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. В даному разі дата виступає як предмет хронології. Якщо ж треба визначити хронологію всього ходу цієї війни, дата виступає в ролі об'єкта хронологічного дослідження, оскільки вона відображає розміщення подій у певних хронологічних ножицях.

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 28, стор. 649.

² В. І. Ленін. Твори. т. 36, стор. 481.

³ Большая Советская Энциклопедия, т. 3, М., 1950, стор. 292--294; т. 39, изд. II, М., 1956, стор. 368—369.

За відправний момент у дослідженні точної дати битви під Берестечком 1651 р. візьмемо повідомлення українських козацьких літописів. Так, за літописом Самовидця, «гетьман Хмельницький першої неділі Петрова посту дали бой слущній войску королевскому», «а тоє зась войско zostалоє под Берестечком, през увесь пост петровицу, сами без орди маючи щоденну потребу, з войском коронним» і, бачачи, що нема від кого ждати допомоги, «просто поїшли через переправи Икву и Пляшову, zostавивши и гармати, на которых переправах много козачтва погинуло»⁴.

За церковним календарем «Петрів піст» у 1651 р. тривав з 26 травня до 29 червня*. Таким чином, за Самовидцем, перший бій під Берестечком був першого тижня Петрового посту (26 травня — 1 червня); протягом свят (до 29 червня включно) козаки билися, а потім відступили. Тобто, останнім днем битви під Берестечком, за Самовидцем, слід вважати 29 червня. В іншого літописця тих подій — Григорія Граб'янки — конкретного датування битви під Берестечком немає, але вказується, що «во утріє паки в день четверковій» битва тривала, а «на соборе Святих Апостол козаки разбегошася и обоз оставиша»⁵.

Дата церковного календаря «Собор святих Апостолів» або «день святих апостолів Петра і Павла» — 29 червня. 29 червня 1651 р. була неділя, а другим днем літописець називає четвер. У червні 1651 р. четвер був 5, 12, 19, 26, але 26 червня випадає, бо останній день битви був 29 червня; між 29 і 26 червня всього два дні. Тоді як між четвергом — другим днем битви — й 29 червня Григорій Граб'янка говорить про два дні, п'ять ночей, плюс кілька днів. Отже, 5 і 12 червня також відпадають. Якщо вважати 19 червня другим днем битви, то перший був 18 червня, в середу, другий — у четвер, 19, третій — у п'ятницю, а 20 червня — зрада татар і відхід їх разом з полоненим Б. Хмельницьким з-під Берестечка. Українські війська вели бій до 29 червня, отже, за Г. Граб'янкою, бій під Берестечком тривав протягом 18—29 червня 1651 р. включно.

Г. Граб'янка, як і Самовидець, вказує, що битва тривала всі свята, але конкретно вказує дату відходу українських військ з-під Берестечка — 29 червня (в день «святих апостолів»). Ряд польських документів, у тому числі й документи литовського канцлера Радзівіла, також підтверджують цю хронологію подій⁶. Певна річ, сучасники тих подій із польського шляхетсько-магнатського табору тенденційно висвітлюють битву під Берестечком. Відхід татар з полоненим українським гетьманом вони тлумачать як свою велику перемогу й твердять таке про українське військо: «Тим часом бунтівники просили пощади і король надав їм термін до дня 10 липня* для прийняття умов»⁷. Щоправда, у цих джерелах є свідчення про тривалу битву під Берестечком. Критично проаналізувавши їх, доводиться відкинути загальноприйняте в дореволюційній історіографії датування однієї з головних битв національно-визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. трьома днями.

⁴ Літопис Самовидця, К., 1971, стор. 60—61.

* Тут і далі всі дати подаються за юліанським календарем, а в разі відступу робиться застереження.

⁵ Літопис Г. Граб'янки, К., 1853, стор. 100—105.

⁶ Документи об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг., К., 1965, стор. 480—481; 526—534, 539—553; Pamiętniki Albruchta Stanisława X Radziwiłła kanclerza W. Litewskiego. t. II, W Poznaniu, 1839, стор. 442—450; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1230, оп. I, спр. 33, арк. 1, 32, 43, 49, 85, 100.

* Григоріанського календаря.

⁷ Документи об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг., стор. 553.

Радянський історик М. Н. Петровський початок облоги відносить до 21 червня⁸. В тексті найновішого підручника для вузів «Історія Української РСР» говориться про дводенну (19—20 червня) битву й десятиденну оборону, а в хронологічній таблиці битва датована 18—20 червня 1651 р.⁹ Як можна вважати день зради татар, які вивели з собою Б. Хмельницького з десятком козаків, останнім днем битви під Берестечком? Адже доля української армії вирішувалася саме в наступні дні. Після зради татар козаки лише замінили наступальну тактику оборонною. Це одна з великих битв українського народу, де найкращі його сини здійснили безприкладний подвиг — героїчну 13-денну боротьбу, 10 з цих днів вони оборонялися.

Цікаво, як би датували цю битву, якби 30 червня українська армія здобула перемогу (для чого, слід зауважити, були досить істотні передумови)? Вирішальним фактором поразки українських військ був моральний. Відсутність гетьмана, зрада татар, втеча яких до Криму супроводжувалась пограбуванням і насильствами над українським населенням, часта заміна ватажків (за 10 днів боями керували Ф. Джалалій, А. Хмелецький, І. Богун, М. Гладкий) — усе це вносило дезорганізацію, яка 30 червня переросла в паніку.

Таким чином, битва під Берестечком у 1651 р. між українськими та польськими військами тривала 13 днів, з 18 по 30 червня включно. Об'єктом хронологічного дослідження може бути комплекс тільки тих подій, хронологічні рамки яких об'єктивно відповідають певному історичному етапові. Національно-визвольна війна 1648—1654 рр., коли український народ боровся проти національного та соціального гноблення з боку іноземних держав і з'єднався для цього з єдинокровним братом — російським народом, є якісно важливим етапом історичного розвитку народу. Тому й комплекс подій, обмежений хронологічними рамками 1648—1654 рр., є об'єктом хронологічного дослідження. Предметом дослідження в даному разі була точна дата битви під Берестечком. Але в процесі дослідження виник ще один досить суттєвий момент, а саме: зрада татар 20 червня. Як бачимо, ця дата також стала предметом хронологічного дослідження. Але якщо дата 18—30 червня 1651 р. є загальним предметом хронологічного дослідження, то дата 20 червня — частковим, що виник у процесі самого дослідження.

Отже, метод хронологічного дослідження являє собою сукупність практичних дій, виконуваних за допомогою історичних джерел (писемних чи археологічних), і включає певні логічні та підрахункові процедури. Головним методом визначення й уточнення дати історичної події є порівняння хронологічних свідчень джерел про дану подію. Стабільність твердження про час події залежить від числа фактів, що підтверджують або заперечують його. Точна дата викристалізовується з суми хронологічних свідчень про подію в різних джерелах. Одним з основних принципів при цьому є використання максимального числа джерел, особливо, коли виникають суперечності в їх хронологічних свідченнях.

Метод порівняння різних хронологічних свідчень про подію можна назвати універсальним, або загальним, при наявності двох або більше джерел. Саме його було застосовано для визначення точної дати битви під Берестечком. Відправними пунктами в цьому аналізі стали кінцева дата, названа Г. Граб'янкою — 29 червня (Собор святих апостолів), — і другий день битви, вказаний літописцем, четвер. У даному разі дата в літопису Г. Граб'янки не була вказана точно, але за допомогою

⁸ М. Н. Петровський. Нариси з історії України. Вип. IV, К., 1940, стор. 262.

⁹ Історія Української РСР, т. 1, К., 1967, стор. 224, 740.

побічних хронологічних свідчень ми склали більш-менш чітку хронологічну сітку з досить вагомих даних. Метод цей народився в процесі самого дослідження й не може бути рекомендований як універсальний, бо в ньому переважають елементи часткового характеру. Його можна назвати частковим предметним методом.

На основі розглянутого прикладу хронологічного дослідження можна визначити його загальну структуру: об'єкт хронології; загальний предмет хронології; частковий предмет хронології; загальні предметні методи; часткові предметні методи.

Об'єкт хронології становить комплекс подій, хронологічні рамки яких об'єктивно відповідають певному етапові історичного розвитку. Загальний предмет хронології — це дата окремої події в даному комплексі; непередбачена дата, що виникає в процесі самого дослідження, є складовою частиною повної дати * загального предмета хронології, частковим предметом дослідження.

До загальних, універсальних, предметних методів належать: порівняння, редукція, або вироблення принципів переведення дат з однієї системи літочислення на іншу, загальноприйнятую; конкордація, тобто встановлення відповідності між різними системами літочислення (календарями, ерами). Другий з цих методів передбачає розробку прийомів визначення стилю датування. Досить суттєвим тут є встановлення опорних дат в історичному джерелі, отже, значну цінність мають астрономічні явища, зафіксовані в них.

Візьмемо, наприклад, літописи Самовидця та С. Величка. Під 1654 р. у Самовидця зустрічаємо повідомлення про затемнення Сонця: «Того ж року слонце барзо мінилось у середу у спасовку першої недели»¹⁰. Аналогічне повідомлення у С. Величка: «Того ж 1654-го року, в середу в пост Спасов, срашное было слонца затмене о полдне, так, иж цале светлость дневная мраком мощным бысть закрыта, и звезды по небеси видени бяху»¹¹. Дата церковного календаря «Спасів піст» (спасівка) перед «Успенієм пресвятої Богородиці» триває з 1-го по 15 серпня. 1 серпня 1654 р. був вівторок, а, як говорить Самовидець, затемнення було в середу першого тижня «спаса», тобто 2 серпня. За таблицями визначаємо, що затемнення Сонця на Україні 2 серпня 1654 р. можливе¹². Зафіксоване воно й у Польщі¹³.

Повідомлення літописців про затемнення Сонця дало нам можливість уточнити, що літописці користувалися юліанським календарем. Вказівка на день тижня (а Самовидцем — порядкового числа й тижня) церковної дати «Спаса» стала основним відправним пунктом при уточненні повної дати затемнення Сонця в 1654 р. Часом астрономічні свідчення допомагають визначити місце виникнення самого джерела. Таким чином, астрономічні явища, зафіксовані сучасниками, є важливим чинником у методі конкордації, стають опорними датами в хронологічному аналізі джерел, а це дає можливість перевірити правильність усієї хронологічної канви загалом.

Слід зазначити, що така методика є дещо умовною, але вона забезпечує чітку загальну структуру стилю хронологічного дослідження, яке в результаті стає конкретнішим і логічнішим.

Основним методом глибокого хронологічного аналізу є порівняння джерел, як кожного зокрема, так і в їх сукупності з іншими джерела-

* Повна дата — день тижня, місяць і рік тієї чи іншої події; якщо ж один із цих компонентів відсутній, то це — неповна дата.

¹⁰ Літопис Самовидця, стор. 69.

¹¹ Літопис С. Величка, т. I, К., 1848, стор. 191.

¹² Е. И. Каменцев а. Хронология, М., 1967, стор. 85—86.

¹³ Chronologia Polska, Warszawa, 1967, стор. 422.

ми. Робота такого типу, з одного боку, стає методом вивчення й критики, наприклад, літописів, з другого,— дає можливість вивчити систему літочислення періоду їх виникнення. Взагалі, хронологічний аналіз літописів можна охарактеризувати як процес підтвердження або заперечення часу події, змальованої літописцями. Так, радянському історикові М. Г. Бережкову на основі хронологічного аналізу літописів удалося вивчити літочислення в Давньоруській державі¹⁴. Актуальним є визначення літочислення на Україні в XIV—XVII ст.; хронології українського літописання, уточнення дат виникнення джерел історії і старожитностей тощо.

В процесі вивчення й критики джерел виникає потреба з'ясувати просторово-часові рамки джерела, а саме в цьому й полягає завдання хронології. Навіть якщо історичне дослідження є сучаснішим, воно все рівно стосується минулого, бо історик розуміє час як послідовність і безперервність подій. Тому постає досить суттєве питання про перспективи розвитку хронології та інших наук, близько поєднаних з історією.

Важливо вирішити, чи постійно матиме хронологія в своїй перспективі проблеми для дослідження, чи на певному етапі розвитку вона вичерпає свої можливості як спеціальна галузь історії. Саме це має вагу для визначення ролі хронології: допоміжна це галузь чи спеціальна. Якщо на певному етапі розвитку вона вичерпає свої можливості, значить її роль тільки допоміжна. Але навіть хронологічний аналіз джерел, а також визначення часу виникнення самих джерел пророкує й надалі великі перспективи розвитку хронології як спеціальної галузі історії. Навіть якщо на всій планеті людство перейде на єдину систему літочислення, що, мабуть, є справою майбутнього, то й тоді перед хронологією стоятимуть важливі завдання.

¹⁴ Н. Г. Бережков. Хронология русского летописания, М., 1963.

Записки

В. Г. Кулаєв

З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ МІСЦЕВИХ РАД УКРАЇНИ У ВІДБУДОВНИЙ ПЕРІОД (1921—1925 РР.)

У боротьбі за побудову соціалізму і комунізму велику роль відіграють місцеві Ради — представницькі органи, в діяльності яких поєднуються загальнонародні інтереси і запити виборців. «Рада — найвищий орган державної влади на своїй території,

господар міста або селища, і вона повинна бути добрим, дбайливим господарем. Її обов'язок — про все думати і дбати, все робити для того, щоб людям було краще жити, працювати, відпочивати»¹.

Особливе значення місцеві Ради мали у відбудовний період. З перших днів встановлення Радянської влади В. І. Ленін накреслив шлях їх перебудови і зміцнення, визначив завдання депутатів. У «Чорновому на черку проекту програми» він писав: «Дальший розвиток радянської організації держави повинен полягати в тому, щоб кожний член Ради обов'язково виконував постійну роботу по управлінню державою, поряд з участю в зборах Ради; — а далі в тому, щоб усе населення поголовно залучалося поступово як до участі в радянській організації (при умові підпорядкування організаціям трудящих), так і до виконання служби державного управління»².

Ленінські ідеї було покладено в основу діяльності партії щодо зміцнення Рад і залучення трудящих до державного будівництва. У 1921—1925 рр. Комуністична партія під керівництвом В. І. Леніна здійснювала перехід до нової економічної політики, суть якої полягала в зміцненні союзу робітничого класу з селянством, розширенні товарообороту між містом і селом, поданні господарської допомоги селу, поживленні діяльності Рад, залученні десятків тисяч селян до радянської роботи.

Особливо важливі завдання стояли перед Радянською владою на Україні. У написаній В. І. Леніном «Резолюції ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні» підкреслювалося, що тут необхідно завоювати довіря з боку не тільки селянської бідноти, але й широких верств середнього селянства, яке своїми інтересами тісно зв'язане з Радянською владою³.

Перехід до відбудови народного господарства вимагав активізації діяльності місцевих органів влади, поліпшення їх структури, встановлення тісних зв'язків з масами, створення сприятливих умов для всебічного розвитку радянської демократії. На IX Всеросійському з'їзді Рад у

¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 47.

² В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 126.

Львів: В. І. Ленін. ПСС, т. 39, стор. 336.

грудні 1921 р. В. І. Ленін зазначав: «Не перебудовувати, а навпаки, допомогти треба виправити ті численні хиби, які є в радянському ладі і в усій системі управління...»⁴.

Виконуючи вказівки В. І. Леніна, ЦК КП(б)У доклав великих зусиль для зміцнення місцевих Рад. Кращі комуністи промислових центрів виїжджали в села. Тільки у Волинську, Подільську, Кременчуцьку та Київську губернії в 1921 р. було направлено більше 1 200 членів партії, а у вересні 1922 р.— 140⁵. Таку ж роботу проводили і місцеві партійні органи. Наприклад, для зміцнення сільських і волосних Рад у липні—серпні 1922 р. Харківський губком КП(б)У направив 160 комуністів, Новоушицький повітовий комітет КП(б)У Подільської губернії в лютому 1922 р.— 19⁶.

Велике значення мало також залучення до радянської роботи безпартійних. В. І. Ленін указував на необхідність висування до органів Радянської влади здібних, чесних і відданих працівників з числа робітників, селян та інтелігенції. «Нові працівники є,—писав він,—чесні і віддані. Їх багато серед безпартійних. Ми їх не знаємо. Тільки місцеві звіти допоможуть узнати їх, випробувати на ширшій, поступово розширюваній роботі...»⁷.

Залучення безпартійних, зокрема селян, до роботи в місцевих Радах перебувало в центрі уваги партійних організацій, які всіляко допомагали новообраним депутатам. Завдяки цьому уже в 1922 р. до складу сільрад Харківської губернії входило 80% незаможників, Волинської — 76%⁸.

Внаслідок значної організаційної діяльності партійних організацій в сільських Радах зростав партійний прошарок. Якщо в 1922 р. з 3234 членів сільрад Коростенського округу Волинської губернії 72 були членами партії, то в 1923 р., відповідно, з 3992 — 180⁹.

Велике значення для організаційно-політичного зміцнення місцевих Рад мали заходи партійних організацій по боротьбі з хабарництвом, бюрократизмом, тяганиною в державному апараті. В. І. Ленін учив, що в боротьбі з бюрократизмом необхідно використовувати різні засоби¹⁰. На підприємствах, в установах, місцевих Радах під керівництвом партійних організацій створювалися групи і секції сприяння робітничо-селянській інспекції. Секції РСІ при місцевих Радах, здійснюючи контроль за ними, рішуче боролися з порушниками революційної законності.

В. І. Ленін пред'являв великі вимоги до Наркомату РСІ. Він писав: «Нарком Робсельінспекції... повинен буде встановлювати розподіл роботи її членів... з точки зору їх обов'язку практично брати участь у контролі і поліпшенні нашого держапарату, починаючи з вищих державних установ і кінчаючи нижчими місцевими і т. д.»¹¹. Органи НК РСІ разом з ЦКК обслідували діяльність деяких сільських Рад, окружних та губернських виконкомів, викривали недоліки в роботі різних установ та організацій, накреслювали шляхи їх виправлення.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 143.

⁵ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 297; «Комуніст». 29 січня 1923 р.

⁶ «Пролетарій» (орган Харківського губкому і губвиконкому), 19 вересня 1922 р.; Партійний архів Хмельницького обкому Компартії України, ф. 287, оп. 1, спр. 606, арк. 20.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 355.

⁸ М. Березовчук. Комнезами України в боротьбі за соціалізм, К., 1965, стор. 53; «Коммунист» (орган Волинського губкому КП(б)У), 1923, № 1, стор. 45.

⁹ Житомирський обласний державний архів, ф. Р-327, оп. 1, спр. 221, арк. 20.

¹⁰ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 419.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 427.

Борючись за зміцнення місцевих Рад, Комуністична партія дбала про дальший розвиток радянської демократії. Велике значення в цьому плані мало вдосконалення структури радянського апарату шляхом проведення адміністративно-територіальної реформи і переходу на триступеневу систему управління.

Питання про перехід на триступеневу систему управління обговорювалося на грудневому (1924 р.) Пленумі ЦК КП(б)У, в рішенні якого, зокрема, вказувалося, що цей процес має бути закінчений до 1 жовтня 1925 р.¹² 3 червня 1925 р. ВУЦВК і РНК УРСР прийняли постанову «Про ліквідацію губерній і про перехід на триступеневу систему управління (центр, округ, район)».

У ході реформи замість волостей створювалися райони, а замість псвітів — округи, що дало змогу зменшити кількість адміністративних одиниць і працівників державного апарату. Якщо в 1922 р. на Україні було 102 повіти, в 1924 р. — 50, то в 1925 р. стало 42 округи, замість 667 районів — 659¹³. До реформи в місцевих Радах республіки працювало 92 304 чол., а після неї — 49 811¹⁴. Внаслідок цього поліпшився якісний склад депутатів місцевих Рад.

Однак у районних Радах, особливо сільських, не вистачало досвідчених працівників. Тому в 1925 р., як і раніше, радянський апарат на селі зміцнювався за рахунок висування на керівну роботу кращих робітників і селян.

Поліпшенню діяльності місцевих органів влади сприяли й вибори до місцевих Рад. Так, у 1925 р. по Кременчуцькому округу до сільських Рад було обрано 4099 чол., з них: чоловіків — 3687, жінок — 412, членів РКП(б) — 136, кандидатів у члени партії — 122, комсомольців — 121, безпартійних — 3720. Депутатами сільських Рад стали 3909 селян, 157 робітників, 526 службовців і 178 червоноармійців¹⁵. Порівняно з попередніми виборами серед них значно зросла кількість службовців, учителів, лікарів, агрономів, зоотехніків тощо. Збільшився й партійний прошарок.

Перехід на триступеневу систему управління наблизив радянський державний апарат до населення, усунув посередницькі інстанції, сприяв зміцненню союзу робітничого класу і селянства.

Широкому ознайомленню трудящих з роботою радянських органів допомагало проведення відкритих засідань райвиконкомів і сільрад безпосередньо у селах. У 1925 р. тільки у Кам'янець-Подільській окрузі проведено 124 відкритих засідання райвиконкомів і 228 засідань сільрад. На них заслухано і обговорено більше 900 доповідей і звітів¹⁶. Завдяки цьому селяни мали змогу дедалі активніше брати участь у вирішенні різних місцевих питань.

У 1924—1925 рр. Комуністична партія здійснила ряд заходів, спрямованих на поживлення роботи Рад. Якщо в перші роки непу партія залучала до участі в діяльності Рад насамперед відданих Радянській владі бідняків, то тепер — і основну масу найактивніших селян-середняків. У зв'язку з цим партійним організаціям довелося розв'язувати нові завдання. 21—24 жовтня 1924 р. Постійна нарада при ЦК РКП(б) по роботі на селі з участю представників сільських партійних осередків обговорила питання «Про найближчі завдання сільських осередків». На ній, зокрема, зазначалося, що рівень партійної роботи серед селян ще низь-

¹² ПА ІП ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—13, спр. 132, арк. 36.

¹³ Адміністративно-територіальное деление УССР при 3-степенной системе управления, Харьков, 1925, стор. 360—370.

¹⁴ IX Всеукраїнський з'їзд Рад. Стенографічний звіт, Харків, 1925, стор. 360.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 4102, арк. 9 зв.

¹⁶ ПА ІП ЦК Компартії України, ф. 28, оп. 1, спр. 786, арк. 16.

кий, тому політична активність останніх іноді проявляється стихійно. Народа вказала на необхідність згуртування бідняків та середняків навколо партії і Рад, поліпшення роботи сільських первинних осередків, кооперації та культурно-освітніх установ.

Матеріали наради розглянув прудневий (1924 р.) Пленум ЦК РКП(б). В його резолюції «Про чергові завдання роботи на селі» вказувалося, що «...разом з економічним зміцненням зростає політична активність всієї селянської маси. Це зростання політичної активності селянства взагалі, і особливо маломісних селян, партія повинна прагнути спрямувати насамперед на *пожвавлення* Рад. Це завдання — *пожвавлення* Рад на селі, зв'язане з загальним питанням про *пожвавлення* роботи Рад, є одним з основних і найбільш гострих завдань моменту»¹⁷.

Залучення безпартійних до активної роботи в державному апараті не було короткочасною кампанією. Недаремно В. І. Ленін називав Ради владою, що робить все на очах у маси, доступною масі, що виходить безпосередньо від маси, прямим і безпосереднім органом народної маси та її волі¹⁸. Він писав: «Пожвавлювати Ради, залучати безпартійних, перевіряти *безпартійними* роботу партійних — ось це абсолютно вірно. Ось де роботи *безліч*. Непочатий край роботи»¹⁹. В. І. Ленін не тільки сформулював лозунг «*пожвавлення* діяльності Рад», але й підкреслював, що ця робота повинна вестися шляхом активізації безпартійних.

Для *пожвавлення* роботи Рад необхідно було поліпшити якісний склад місцевих працівників, розширити права місцевих органів влади, вести рішучу боротьбу проти порушників радянської законності. Але в першу чергу треба було докорінно перебудувати партійну роботу на селі, зміцнити місцеві Ради кадрами. З цією метою губкоми партії направляли на села кращих комуністів. Так, 26 жовтня 1924 р. розширений пленум Подільського губкому партії зазначив, що 20% райвиконкомів недостатньо укомплектовані кадрами і потребують допомоги. В села виїхали 95 комуністів, 35 з них стали головами райвиконкомів²⁰. Таку ж роботу проводили й інші губкоми партії.

Велике значення для поліпшення діяльності партійних організацій і місцевих Рад мали рішення січневого (1925 р.) Пленуму ЦК КП(б)У. Він засудив неправильний підхід деяких партійних і радянських органів до середняка, який проявлявся в адміністративному звужуванні його господарської діяльності, усуненні від активної участі у виборах і роботі сільських Рад. Пленум зобов'язав партійні і радянські органи обирати до сільських Рад не менше 25—30% середняків²¹.

Пожвавленню роботи Рад сприяли всесоюзна (5—7 січня 1925 р.) та всеукраїнська (10—13 лютого 1925 р.) наради з радянського будівництва. На них було вирішено створити в Радах президії та ревізійні комісії, вказувалося на необхідність встановлення більш тісного їх зв'язку з виборцями, зміцнення контактів окружних виконкомів з райвиконками і сільрадами.

IX Всеукраїнський з'їзд Рад (травень 1925 р.) і IX з'їзд КП(б)У (грудень 1925 р.) зобов'язали партійні організації і радянські органи боротися за поліпшення фінансово-бюджетної діяльності Рад, визначити їх права і обов'язки тощо.

Питання поліпшення діяльності місцевих Рад стояло на порядку денному і в наступні роки. Особливе значення мали рішення XXIII і XXIV

¹⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, вид. 7, К., 1954, стор. 98.

¹⁸ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 211.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 468.

²⁰ ПА ІІІ ЦК Компартії України, ф. 28, оп. 1, спр. 235, арк. 4.

²¹ Компартия и село, Харьков, 1925, стор. 19—20.

з'їздів КПРС. XXIII з'їзд КПРС вказав на необхідність надання більшої самостійності місцевим Радам при вирішенні господарських, фінансових, земельних питань, у керівництві підприємствами місцевої промисловості, побутового і соціально-культурного обслуговування населення. Виконуючи його рішення, ЦК КПРС прийняв ряд постанов, спрямованих на поліпшення роботи сільських, селищних, районних та міських Рад депутатів трудящих.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв підкреслив необхідність піднесення авторитету кожного депутата Ради, визначити його статус. IV сесія Верховної Ради СРСР восьмого скликання прийняла Закон «Про статус депутатів Рад депутатів трудящих в СРСР», в якому вперше викладено основні положення про діяльність і повноваження депутатів Рад усіх ступеней.

Комуністична партія завжди дбала і дбає про посилення ролі Рад у розв'язанні господарських, політичних і культурних завдань.

В. А. Смолій
ПОВСТАННЯ 1794 р.
ПІД КЕРІВНИЦТВОМ
Т. КОСТЮШКА

І ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА

Повстання 1794 р. під керівництвом Т. Костюшка знаменувало собою початок національно-визвольного руху кінця XVIII — першої половини XIX ст., який був однією з найяскравіших сторінок в історії польського народу. Саме воно надиха-

ло польських революційних діячів наступних поколінь на боротьбу за об'єднання і визволення країни від чужинців. З цього приводу В. І. Ленін писав: «Поки народні маси Росії і більшості слов'янських країн спали ще непробудним сном, поки в цих країнах *не було* самостійних, масових, демократичних рухів, *шляхетський* визвольний рух у Польщі набував гігантського, першорядного значення з точки зору демократії не тільки всеросійської, не тільки всеслов'янської, але і всеєвропейської»¹.

Проте окремі аспекти цієї важливої події, зокрема початковий період підготовки повстання, його поширення і вплив на сусідні території, досі майже не висвітлені. Навіть у найновіших синтетичних працях українських та білоруських істориків зовсім не згадується про повстання 1794 р. в Польщі та ставлення до нього українських і білоруських селян². Тому, на нашу думку, слід показати деякі етапи повстання, зв'язані з Правобережною Україною*.

Як відомо, підготовка до повстання розпочалася ще під час діяльності так званого «цотирирічного сейму» (1788—1792 рр.), але особливо активізувалася після Гродненського сейму 1793 р., на якому було оголошено про новий поділ Польщі.

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 25, стор. 283.

² Історія Української РСР, т. 1, К., 1967; Гісторыя Беларускай ССР, т. 1, Мінск, 1972.

* Внаслідок другого поділу Польщі Правобережна Україна була роз'єднана з українськими землями в складі Російської держави. Відповідно до законодавчих актів царського уряду тут проведено зміни в адміністративному управлінні, почали діяти закони Російської держави, здійснено генеральне розмежування всіх земель. Правда, на час повстання 1794 р. окремі закони виконувалися лише формально. Роз'єднання Правобережної України з українськими землями в складі Російської держави було прогресивним явищем, адже воно значною мірою сприяло економічному, політичному та культурному розвитку Правобережжя.

Ще на початку 1793 р. під час торгових контрактів в м. Дубно представники шляхетсько-буржуазного блоку обговорювали питання про збройний виступ. Вони доручили одному з активних діячів Я. Д. Охотському зустрітися з деякими шляхтичами Київського воєводства, щоб «розвідувати напрям їх думок, співчуття або неспівчуття конфедерації»³. В червні 1793 р. у м. Бердичеві на Онуфріївському ярмарку відбувся з'їзд організаторів повстання⁴. Вибір цього міста не був випадковим. Тогочасний Бердичів — важливий торговий центр Правобережної України. Сюди привозили товари і приїжджали комерсанти з різних кінців Росії, а також з Німеччини й Англії. Звичайно, за таких умов було легше проводити різні конспіративні зібрання і наради. З'їзд продовжувався 11 днів. На ньому було узгоджено питання про поширення повстання на Правобережну Україну. Тут же проводилося збирання коштів⁵.

На початку 1794 р. Я. Охотський знову побував на Волині, Подільі та Київщині, де проводив агітаційну роботу і збирав матеріальні цінності. Він передав для майбутніх повстанців 7 тис. червонців, 115 коней, полотно тощо⁶. У цей час обстановка на Правобережній Україні була напруженою. Серед населення розповсюджувалися листи і прокламації Т. Костюшка, поширювалися чутки, нібито повсталим допоможуть іноземні держави. Так, житомирський регент М. Бернацький розповсюджував серед шляхти «мятежные сочинения», агітував польських солдатів та офіцерів не виконувати розпоряджень російських воєначальників, проводив збір коштів для повстанців⁷. Становище ускладнювалося ще й тим, що польські війська, які присягнули на вірність Росії⁸, протягом багатьох місяців не одержували ні еमुніції, ні зарплати, тому вони «нікого не слухаються, грабують, не боячись покарання»⁸.

Як відомо, поштовхом до початку повстання послужив виступ кавалерійської бригади генерала Мадалинського — учасника таємної організації патріотів. 24 березня 1794 р. спалахнуло Краківське повстання, керівником якого став Т. Костюшко. А вже в листі до Катерини II від 27 березня генерал Ігельстром підкреслював, що Костюшко має намір залишити Краків і вирушити для «приєднання до себе у Волинському воєводстві перебуваючих польських військ або направитись у Варшаву для підняття власною присутністю тутешніх обивателів на революцію»⁹. Можливо, ці чутки були дещо перебільшені, але становище на Правобережжі залишалося напруженим, адже царських військ тут було небагато. Ще на початку березня розпочалися заворушення в дивізії під командуванням генерала Любомирського. В реляції від 18 березня генерал Дерфельден доповідав, що на новому кордоні війська перебувають у повній бойовій готовності, поблизу міст Могильова і Жванця встановлено особливі пости для «припинення шкідливої кореспонденції, яку провозили деякі неблагонадійні поляки»¹⁰.

³ Я. Д. Охотский. Рассказы о польской старине, т. I, Спб., 1874, стор. 291—293, 296.

⁴ М. Dubiecki. Obrazy i studia historyczne, seria III, Kijow, 1914, стор. 251.

⁵ Житомирський обласний державний архів (далі — ЖОДА), ф. 3409, оп. 1, спр. 4, арк. 547—549.

⁶ Я. Д. Охотский. Назв. праця, стор. 316.

⁷ ЦДАДА СРСР, ф. 7, оп. 2, спр. 2869, ч. 1, арк. 30—31; ч. 2, арк. 37—38.

⁸ У маніфесті Катерини II від 6 червня 1793 р. оголошувалося про добровільний перехід на російську службу бажуючих з польської армії, що перебувала на території, включеній до складу Росії.

⁹ ЦДАДА СРСР, ф. 7, оп. 2, спр. 2869, ч. 2, арк. 183: «Русский архив», 1878, кн. I, стор. 296.

¹⁰ ЦДАДА СРСР, ф. 12, оп. 1, спр. 217, ч. 2, арк. 316.

¹¹ Там же, арк. 298, 299, 318, 324.

Під впливом подій у Польщі легкокінні польські Житомирський і Костянтинівський полки, що перебували на Правобережжі, вирушили на захід, щоб з'єднатися з військами Т. Костюшка. Проте їх оточили і обеззброїли царські війська. Були обеззброєні також польські Волинська, Брацлавська і Пінська бригади, а 10 з 15 польських військових загонів ще раніше були оточені царськими військами. Частина з них згодом відправили в Крим¹¹.

Найвищим етапом боротьби було повстання у Варшаві 17—18 квітня 1794 р., яке перемогло завдяки підтримці міських низів. Генерал Дзялинський та інші керівники повстання активізували свою діяльність з метою його поширення на Правобережну Україну. Польський шамбелян Т. Павша розповідав, що керівництво прагнуло, щоб повстання охопило всю Україну, Білорусію і навіть Росію, щоб «генерал-майори або поліцейські комісари підібрали людей до висилки в Малоросію і Білорусію для підбурення раніше приєднаних до Росії жителів»¹². Правда, Т. Костюшко заперечував свою причетність до таких планів і заявляв, що «мені невідомі були ні засоби підбурення до повстання в російських областях, ні можливості зазіхнути на Чорноморський флот, тому я не міг нічого обіцяти і не мав потреби кого-небудь посилати з дорученням»¹³.

Але відомо, що Костюшко надавав великого значення участі у повстанні селян. Тому 2 травня 1794 р. він видав у Вияжах універсал, яким зобов'язував польських поміщиків, у тому числі й на Правобережній Україні, зменшити на один день панщину для тих селянських родин, які брали участь у повстанні¹⁴. Селяни мали право скажитися на протизаконні дії поміщиків у виконавчі комісії. Однак фактично шляхта не виконувала жодного з положень універсалу.

Проте розвиток подій змусив керівників повстання діяти швидше і радикальніше. 7 травня 1794 р. Т. Костюшко видав відомий Поланецький універсал. У 14 його параграфах оголошувались особиста свобода селян, їх спадкове право на оброблювану землю, зменшення під час повстання на третину панщини і т. п.¹⁵ Навіть біглий перелік окремих параграфів універсалу свідчить, що він не міг задовольнити вимог не лише українських, але й польських селян. У цьому особливо виявилася суперечливість позиції Т. Костюшка. До того ж, духовенство і шляхта рішуче виступили проти будь-якої участі селянства у подіях 1794 р.¹⁶ Навіть газети видрукували універсал лише через місяць після його написання¹⁷. Ті невеликі пільги, які обіцяв Т. Костюшко кріпакам, залишилися на папері.

Водночас Т. Костюшко розумів, що особливістю політичного стану вища на Правобережній Україні є те, що феодально-кріпосницький гніт тут доповнювався національно-релігійними утисками. Тому в своїх травневих універсалах (зокрема, в універсалі від 7 травня) він проголосив свободу релігійних віросповідань і обіцяв, що керівники повстання дбатимуть про свободу православ'я і матеріальне забезпечення його свя-

¹¹ «Журнал Министерства народного просвещения», 1914, травень, стор. 44 ЖОДА, ф. 3409, оп. 1, спр. 3, арк. 57.

¹² ЦДАДА СРСР, ф. 7, оп. 1, спр. 2869, ч. 1, арк. 83; «Чтения в императорском обществе истории и древностей российских», 1866, кн. 3, стор. 53.

¹³ ЦДАДА СРСР, ф. 7, оп. 2, спр. 2869, ч. 2, арк. 91.

¹⁴ История Польши, т. 1, М., 1956, стор. 349—350; В. Мякотин. Крестьянский вопрос в Польше в эпоху ее разделов, Спб., 1889, стор. 218.

¹⁵ Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей, т. 1, М., 1956, стор. 520—524.

¹⁶ «Вестник Европы», 1889, липень, стор. 615.

¹⁷ В. Мякотин. Назв. праця, стор. 224.

ценнослужителів¹⁸. Пізніше знову було видано укази про свободу православного вірсповідання, взяття православних на військову і цивільну служби. Невелика частина православного духовництва відгукнулася на заклики Костюшка, але зламати стіну недовір'я ці заходи, звичайно, не могли¹⁹. Серед селян-українців та в колах православного духовництва поширювалися чутки, нібито Костюшко — українець за походженням з родини священика²⁰. Цим самим населення Правобережної України виявляло свої симпатії до особи Т. Костюшка, але в цілому воно не підтримало повстання, в якому головну роль відігравала шляхта.

В усній народній творчості подібні настрої населення Правобережної України також знайшли свій вияв. У пісні «На широкому полі білий орел вбитий» висловлюється співчуття польським повстанцям, які були змушені залишити рідну країну і емігрувати до Франції²¹. Симпатизувала Т. Костюшку також прогресивна інтелігенція Правобережної України²².

Магнатсько-шляхетські кола на Правобережжі, навпаки, висловлювали побоювання, щоб ідеї свободи не були здійснені. Та й справді, примара грізного якобізму зникла, за царським законодавством на них поширювалася «Жалувана грамота дворянству» 1785 р., магнати і шляхта одержали нові чини, землі, вигідну державну службу. І. Я. Франко з цього приводу відзначав: «...Шляхта на розборі Польщі не то що не потерпіла ані соціально, ані матеріально, але, навпаки, під російським правлінням навіть виграла, бо могла в своїх відносинах до закріпаченої народної маси опертися на сильну російську адміністрацію, якої не було в старій Польщі»²³.

У матеріалах Смоленської слідчої комісії* немає ніяких документів про участь українського населення у повстанні. Правда, серед осіб, яких відповідно до указу Катерини II від 20 червня 1795 р. покарано за участь у польському «заколоті», були українці-міщани та православні священики Правобережної України²⁴.

І хоч селяни та міщани Правобережної України не брали активної участі у повстанні 1794 р., проте під його впливом селянство активізувало свою боротьбу проти гнобителів. Шляхтич А. Андрієвський писав, що на Волині становище в цілому було напружене, на шляхтя напали на шляхах, громили маєтки. «Велика тривога настала. Мешканці лишали майно і житло, рятуючи власне життя та дещо з найпотрібнішого. Власники сіл та містечок поблизу Галичини шукали там притулку»²⁵. Ф. Енгельс розцінював події 60—90-х років XVIII ст. на Правобережній Україні як «...чудовий зразок класової війни, коли російські солдати і малоруські кріпаки разом ішли й палили замки польських еристократів...»²⁶.

Російське командування було занепокоєне наростанням боротьби селян Правобережної України проти поміщиків, але оскільки вона но-

¹⁸ М. И. Костомаров. Сочинения, т. 18, Спб., 1886, стор. 538—539.

¹⁹ «Голос минувшего», 1915, № 4, стор. 74.

²⁰ Л. А. Коваленко. Велика Французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст., К., 1973, стор. 88; А. Петрушевич. Сводная галицко-русская летопись, ч. 1, Львов, 1890, доповнення, стор. 238, 373.

²¹ Історичні пісні, К., 1961, стор. 655.

²² «Киевская старина», 1885, лютий, стор. 387—388.

²³ Записки наукового товариства ім. Шевченка, т. 57, Львів, 1904, стор. 5—6.

* Для розгляду справ учасників повстання і проведення слідства указом Катерини II від 24 квітня 1794 р. у Смоленську було створено спеціальну комісію на чолі з генералом Осиповим (ЦДАДА СРСР, ф. 7, оп. 2, спр. 2869, ч. 2, арк. 22).

²⁴ ЦДАДА СРСР, ф. 7, оп. 2, спр. 2869, ч. 2, арк. 29.

²⁵ Ramoty starego Detuka o Woluntiu, Wilno, 1914, стор. 25.

²⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. т. 16, стор. 161.

сила антишляхетський характер, то навіть виник план використати народний рух в інтересах царизму. Князь Безбородько писав з цього приводу: «Цими днями спало на думку князю Репніну надіслати два дивних подання: перше, щоб створити військо запорізьке з колишніх уманських, білоцерківських і поберезьких козаків, а тоді направити їх у Польщу, де їх кількість збільшиться...» Проте Безбородько негативно поставився до такого плану, боячись «підбурити свій власний народ, що пам'ятав часи Хмельницького і прихильний до козацтва. Тут утворилася б військова нація і найнебезпечніше те, що Малоросія заразилася б одразу тим же духом, а за нею і його губернія. Від чого виникла б нова революція, в якій меншою мірсю будемо змушені поновити гетьманство, дозволити численні безглузді свободи і словом втрачати те, чим сумирно і тихо на віки б володіли»²⁷.

Царські урядові кола побоювалися, щоб антифеодальні виступи українського населення Правобережжя не підтримало селянство Лівобережної України та Росії²⁸. 18 квітня Безбородько писав С. Воронцову: «У них є одне лиш зерно неспокою, а саме: нехильність до поміщиків і деяка надія бути козаками, котрими багато хто з предків їх бували за Хмельницького»²⁹. Навіть Катерина II уважно стежила за розвитком подій на Правобережній Україні і в листах до генерал-губернатора Т. І. Тутолміна наказувала на помістя польських магнатів, які підозрюються в участі у повстанні, «негайно накласти секвестр... і взяти у казенне управління, а прибутки відсилати в губернське казначейство», а також роздавати їх «вірним синам вітчизни, тим самим будуть заслуги їх нагороджені», а прибічників повстання і конституції 3 травня 1791 р. вважати карними злочинцями, посилити за ними нагляд, заарештовувати і відправляти у Київ³⁰.

Повстання 1794 р. вплинуло й на ті складні соціально-політичні процеси, що проходили на Правобережній Україні в середині 90-х років XVIII ст. Зокрема, це проявилось у масовому переході населення у православну релігію.

Катерина II наказувала Т. І. Тутолміну, «щоб адміністрація слідувала, аби намір приєднання до православної церкви не став приводом ухилитися від покори своїм поміщикам»³¹.

У вересні — листопаді 1794 р. повстання під керівництвом Т. Костюшка було придушене, а самого Костюшка після битви поблизу м. Мацейовиці 10 жовтня 1794 р. взято у полон. Спроба підняти повстання на Правобережній Україні також закінчилася невдачею. Правда, є відомості про те, що після його розгрому в Ровенському та Дубенському повітах діяв загін селян з 300 чол. під керівництвом якогось Дениска³².

Ряд керівників повстання було заарештовано і відправлено у Смоленськ. За вироком суду від 5 червня 1794 р. вони заслані на різні строки у віддалені місця Сибіру³³.

Отже, повстання під керівництвом Костюшка не переросло в аграрну революцію, яка б знищила феодальний лад. Шляхетсько-буржуазний блок боявся кріпосного селянства і міських низів, тому всіляко

²⁷ Сборник Русского исторического общества, т. 29, Спб., 1881, стор. 260—261.

²⁸ Л. А. Коваленко. Про приєднання Правобережжя до Росії.— Наукові записки Житомирського державного педагогічного інституту ім. Франка, т. 1, Житомир, 1950, стор. 61.

²⁹ Сборник Русского исторического общества, т. 29, стор. 272.

³⁰ «Русский архив», 1873, № 12, стор. 2288—2289, 2292, 2295.

³¹ Там же, стор. 2293—2294.

³² «Київська старина», 1885, лютий, стор. 390.

³³ ЦДАДА СРСР, ф. 7, оп. 2, сир. 2869, ч. 1.

намагався обмежити їх боротьбу проти своїх гнобителів. Це було однією з причин того, що повстання не поширилося на Правобережну Україну. До того ж, вимоги його керівників про відновлення кордонів Польщі в межах 1772 р. суперечили прагненню українського населення возз'єднатися з своїми братами в складі Російської держави. Однак слід підкреслити, що часто польські повстанці діяли пліч-о-пліч з українськими селянами і цей факт спростовує концепцію буржуазно-націоналістичної історіографії про боротьбу «демократичного українського народу» проти «аристократичної Польщі».

Значення повстання 1794 р. в цілому величезне як для самої Польщі, так і для розвитку тогочасних подій у Європі. Повстала Польща певною мірою перешкодила Австрії, Пруссії і Росії здійснити інтервенцію проти революційної Франції. «...Гробіж Польщі,— зазначав Ф. Енгельс,— відтягував також сили коаліції 1792—1794 рр., ослабляючи її наступальну силу проти Франції, остання за цей час настільки зміцніла, що цілком самостійно здобула перемогу. Польща була розбита, але її опір врятував французьку революцію...»³⁴

Польський народ і все прогресивне людство свято шанують пам'ять Т. Костюшка — непохитного борця за незалежність Польщі, за свободу і демократію. Його ім'ям було названо першу дивізію Війська Польського, що разом з Радянською Армією брала участь у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників.

³⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 24.

* * *

Борці за щастя народу

Є. М. Артемов

В. І. ЧАПАЄВ НА УКРАЇНІ

Про життя та діяльність легендарного героя громадянської війни В. І. Чапаєва вже написано немало книжок, брошур, спогадів, опубліковано багато різних документів. Проте деякі періоди його життя вивчені погано. Наприклад, перебування Чапаєва на Україні ще мало досліджене.

Автор цієї документальної розповіді зробив спробу заповнити існуючі прогалини, простежити час і місце перебування легендарного героя на Україні. Вперше В. І. Чапаєв потрапив сюди в роки століпінської реакції. 9 листопада (22 за новим стилем) 1908 р. юнака призвали на службу в царську армію. На той час йому було вже майже 22 роки. У Київському військовому окрузі (куди потрапив для проходження військової служби) він пробув лише декілька місяців¹. З невідомих причин його перевели в ратники ополчення, а потім демобілізували начебто через «хворобу». Насправді ж все це було пов'язане з його політичною «неблагонадійністю».

Повернувся Чапаєв додому, в с. Балакове Ніколаєвського повіту Самарської губернії, збагачений враженнями від подій, що відбулися під час його служби в Київському військовому гарнізоні.

¹ Центральний музей Збройних Сил СРСР, інв. № 15, арк. 36, справа В. І. Чапаєва.

Минуло шість років, і доля знову привела Чапаєва на Україну. На початку першої імперіалістичної війни його вдруге призвали в армію². Після необхідної військової підготовки у жовтні 1914 р. Чапаєв був відправлений на Південно-Західний фронт, згодом, у грудні, — до Львова, а 4-го січня 1915 р. він прибув до міста-фортеці Перемишля у складі поповнення 326-го Білгорайського полку 82-ї піхотної дивізії, що входила в XI блокадну армію. Новоприбулого бійця зарахували рядовим 1-ї роти першого батальйону, що дислокувався на той час в районі с. Московиця³. Саме тут, у боях під Перемишлем, В. І. Чапаєв набував бойового досвіду і вивчав воєнне мистецтво.

Навесні 1915 р. Білгорайський полк перекинули на іншу ділянку фронту, в Галичину. Біля с. Княж-Двір (нині с. Верхнє) на початку травня розпочалися кровопролитні бої, у яких 5—8 травня рядовий В. І. Чапаєв виявив мужність і відвагу, за що дещо пізніше був нагороджений Георгіївською медаллю 4-го ступеня. Це була його перша бойова нагорода⁴.

Після операцій на Львівщині, в районі м. Стрий, сіл Дідушинце-Вальке, Березниця, Строжалків, Жидачів, Демидівка, Грушки, Криловка, Ходорів та інших Білгорайський полк опинився на Тернопільщині. Тут В. І. Чапаєв пройшов прискорений курс військового навчання, після чого йому було присвоєно звання молодшого унтер-офіцера⁵.

Прорив австрійськими військами ряду ділянок Південно-Західного фронту поставив російську армію у скрутне становище. 14—17 серпня білгорайцям довелося вступити у кровопролитні бої з ворогом. Тут молодший унтер-офіцер В. Чапаєв знову виявив мужність і відвагу, за що був нагороджений Георгіївським хрестом 3-го ступеня (за тодішніми правилами після Георгіївської медалі давали Георгіївський хрест лише 4-го ступеня). Очевидно, подвиг Чапаєва був вартий такої нагороди. А 16 вересня 1915 р. за участь у боях на Чортківських позиціях В. І. Чапаєв був нагороджений Георгіївським хрестом 4-го ступеня⁶. Така честь — нагорода у травні і два «Георгія» протягом місяця — випадала лише найхоробрішим.

У другій половині вересня 1915 р. Білгорайський полк було перекинуто на Волинь, де у боях між с. Цуманню і с. Карпилівкою В. І. Чапаєва було важко поранено і відправлено у госпіталь. І саме в цей час, після поранення, йому присвоїли звання старшого унтер-офіцера⁷.

В. І. Чапаєв після лікування повернувся 1 грудня 1915 р. в свій Білгорайський полк, який на той час знову знаходився на Тернопільщині. У другій половині грудня білгорайці розташувалися в районі сіл Єзержани, Казачизна, Россохач, де знаходилися до кінця лютого наступного року. Там же Василю Івановичу були вручені бойові нагороди.

У березні, після боїв за р. Дністер, Чапаєв одержав відпустку на три тижні і виїхав додому, де проживала його сім'я і батьки. Після побивки Василю Іванович повернувся у свій полк, який знаходився на Буковині і після тяжких боїв захопив села Калинкауці, Чернавка, Топорівці, взяв участь у прориві оборони ворога, вийшов на підступи до м. Чернівці, до р. Прут⁸. Перед самим початком відомого Брусиловського прориву*

² Пугачовський філіал Державного архіву Саратовської обл., ф. 200, оп. 1.

³ ЦДВІА СРСР, ф. 2935, оп. 1, спр. 3, арк. 462, 473, 488, 490.

⁴ Там же, арк. 29, 34.

⁵ Там же, спр. 90, арк. 1—42; спр. 193, арк. 22, 88.

⁶ Там же, арк. 21—25, 29.

⁷ Там же, арк. 35—36; спр. 194, арк. 1, 2.

⁸ Там же, спр. 200—202, 203, арк. 59, 61.

* Війська Південно-Західного фронту (командуючий генерал О. О. Брусилов) 4-го червня перейшли у наступ, прорвали оборону ворога і розгромили 4-ту австрійську армію.

В. І. Чапаєву було присвоєно звання фельдфебеля. Тут за участь у запеклих боях у червні — липні 1916 р. фельдфебель 1-ї роти В. І. Чапаєв за мужність і відвагу знову був нагороджений Георгіївським хрестом 2-го ступеня — найвищою солдатською нагородою⁹.

Воювати у Карпатських горах Чапаєву довелося недовго — 21 серпня 1916 р. він був поранений і відправлений на лікування у перев'язочний загін своєї дивізії. Підлікувавшись, 12 вересня повернувся у полк, але у той же день знову був поранений і на цей раз відправлений у Херсонський лазарет¹⁰. Після одужання Чапаєв був переведений у 153-ю Херсонську команду, де пробув, як свідчать документи, до січня 1917 р.¹¹

Служба у царській армії залишила у свідомості Василя Івановича глибокий слід, все те, що йому довелося бачити і пережити, викликало у нього ненависть до існуючого ладу, кріпило його революційну думку. Під час відпустки у січні 1917 р., яку Чапаєв провів у своєму рідному селі, він казав: «Навоювалися на буржуїв, досить! Час революцію робити!»

У лютому — березні 1917 р. В. І. Чапаєв знову опинився на Південно-Західному фронті. Тут, у Карпатських горах, на передовій, а пізніше і на Румунській ділянці фронту біля м. Ясси він пройшов школу «братання солдатів», «мітингування». «На одних полкових зборах підпрапорщик Чапаєв, — писав солдат Білгорайського полку Хаким Туктарев, — висловлюючи волю «нижчих чинів», крикнув: «Геть паличну дисципліну! Геть закони Тимчасового уряду!» Старші офіцери накинулися на нього. Вони кричали йому: «Кухарчин син! Личакар! Бийте його!» і хотіли його заарештувати, але ми, солдати його підрозділу, відстояли Чапаєва. Цей виступ Василя Івановича закінчився тим, що нашу роту все-таки роззброїли»¹². Чапаєв часто виступав на дивізійних і корпусних мітингах, зборах, знайомився з революційною літературою, яка після лютневих подій швидко проникала в окопи. Роки війни значно вплинули на формування його світогляду. Напередодні Жовтня Василь Іванович знаходився у військовому гарнізоні Заволзького повітового центру в м. Ніколаєвську. Тут 28 вересня 1917 р. Чапаєв став членом більшовицької партії, активним діячем Ніколаєвської партійної організації, брав безпосередню участь у Великій Жовтневій соціалістичній революції і встановленні Радянської влади¹³.

Опинившись під час Жовтневих подій у Києві, він разом з місцевими більшовиками брав участь у встановленні влади Рад. На жаль, ні в київських, ні в центральних архівах дослідникам поки що не вдалося знайти матеріалів, які б конкретно свідчили про це.

⁹ ЦДВІА СРСР, спр. 210, арк. 48, 58.

¹⁰ Там же, спр. 205, арк. 39, 40, 74—79.

¹¹ Там же, спр. 209, арк. 19, 20; спр. 210, арк. 7—9.

¹² Саратовський обласний краєзнавчий музей, спогади Х. Туктарева від 13. II. 1962 р.

¹³ І. С. Кутяков. Василий Иванович Чапаев, М., 1958; Боевой путь Чапаева, Куйбышев, 1958.

На допомогу викладачу історії

ТЕЛЕБАЧЕННЯ — ВЧИТЕЛЯМ ІСТОРІЇ ТА СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА

Телебачення в наші дні стало надійним помічником учителя в його складній роботі по навчанню та вихованню учнів. Учителі історії та суспільствознавства щосереди будують свої уроки із залученням засобів зорової й слухової конкретизації, що з допомогою телебачення зливається в єдиний потік емоційно насаженої інформації. Ряд питань використання телебачення на уроках історії та суспільствознавства вже було висвітлено¹. Завдання даної статті — подати вчителю конкретну допомогу в поточному навчальному році.

Для кращого сприймання та засвоєння учнями телевізійного матеріалу вчитель повинен використовувати початок уроку для пов'язання телепередачі з навчальним процесом в єдине ціле, підготувати учнів, спрямувати їхню увагу на телеекран. Передачу закінчено. Це найвідповідальніші для вчителя хвилини. Потрібно не зруйнувати той настрій, що створила вона в учнів, не розсіяти ті почуття та думки, що виникли у них.

Щоб краще поєднати телепередачу з уроком, щоб допомогти учням взяти з неї все необхідне і корисне, вчитель може використати ті методичні вказівки до навчальних телепередач з історії та суспільствознавства, що подаються нижче на березень — травень 1973/74 навчального року.

Науково-технічна революція та її соціальні наслідки

(10 клас, 6.III)

Передача стосується теми «Створення матеріально-технічної бази комунізму», в якій розкривається зв'язок між сучасним науково-технічним прогресом і вирішенням завдань підвищення ефективності виробництва, поліпшення якісних показників праці.

Щоб учні краще сприйняли передачу, потрібно у підготовчій бесіді поставити такі запитання: Чому створення матеріально-технічної бази комунізму є основною ланкою комуністичного будівництва? Які шляхи її створення?

Це — телепередача-екскурсія. В ній буде з'ясовано роль науково-технічного прогресу в розвитку соціалістичного суспільства, особливості сучасної науково-технічної революції. Її найважливішою рисою в країнах соціалістичної співдружності є прискорення темпів розвитку науки, зростаючий вплив її на матеріально-технічну базу виробництва.

Учні «побувають» на Виставці передового досвіду у народному господарстві, на заводі «Арсенал». На прикладах нашого життя вони побачать найважливіші соціальні зміни, викликані науково-технічною револю-

¹ Г. О. Цвікальська. Телебачення на уроках історії та суспільствознавства. — «УІЖ», 1970, № 9, стор. 94—101.

цією: в умовах і змісті праці, у співвідношеннях різних соціальних і професійних груп, в культурно-технічному рівні трудящих тощо.

В передачі будуть розкриті головні напрями та соціально-політичні наслідки науково-технічної революції в розвинутих капіталістичних країнах, де відбувається активна мілітаризація науки та економіки, що надає науково-технічному розвитку антигуманного характеру. Особливо зловісних форм набуває союз монополій, мілітаризму і науки.

Матеріал телепередачі висвітлить вплив науково-технічної революції на зміни в становищі робітничого класу капіталістичних країн, на посилення його боротьби проти монополій, на дальше зміцнення єдності робітничого руху з національно-визвольним та рухом прихильників миру.

Після передачі перед учнями можна поставити таке завдання: Порівняйте соціально-політичні наслідки науково-технічної революції в країнах соціалістичної співдружності та в розвинутих капіталістичних країнах.

Ідеологічна боротьба на сучасному етапі

(10 клас, 13.III)

В передачі увага учнів буде зосереджена на таких питаннях: Суть ідеологічної боротьби, основні напрями її та особливості.

Десятикласники побачать, що ідеологічна боротьба особливо розгорнулася з того часу, коли робітничий клас почав правильно усвідомлювати своє місце в суспільстві та став виступати проти буржуазії; що перехід людства від капіталізму до соціалізму неминуче супроводжується загостренням класової боротьби, в тому числі й ідеологічної. Глибокі корінні зміни, що сталися після другої світової війни, посилили ідеологічну підривну діяльність з боку ворогів соціалізму. В передачі будуть показані різні форми ідеологічної боротьби на сучасному етапі, наводитимуться факти ідеологічної диверсії США, Англії, ФРГ та інших держав проти країн соціалістичної співдружності.

В передачі підкреслюється необхідність класового підходу до оцінки подій, фактів, проблем, викриваються буржуазні теорії мирного співіснування ідеологій — соціалістичної та буржуазної, доводиться неможливість такого співіснування.

Передача супроводжується кінофрагментами, ілюструється документами, фотографіями та ін. У підсумковій бесіді учитель має звернути особливу увагу на зростання ролі суспільних наук в комуністичному будівництві, на завдання партії і комсомолу у вихованні в кожній радянської людини комуністичної переконаності, революційної пильності, почуття відданості Батьківщині, світовому соціалізму.

Прогресивні діячі зарубіжної культури в боротьбі за мир, демократію і соціальний прогрес

(10 клас, 20.III)

Мета передачі — розкрити основні положення ленінської програми миру, показати втілення її у життя, познайомити з найвидатнішими борцями за мир, демократію та соціальний прогрес. Зміст передачі є допоміжним матеріалом до вивчення теми курсу новітньої історії «Міжнародні відносини на сучасному етапі».

У передачі буде підкреслено, що боротьба трудящих за демократію тісно поєднана з боротьбою за мир, проти агресивної політики ім-

періалізму, що пролетарський інтернаціоналізм об'єднує в єдиний незламний моноліт сили миру та прогресу на землі.

Десятикласники ознайомляться з активною діяльністю невтомого борця за мир Леоніда Ілліча Брежнєва, побачать, що присудження йому міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами» — визнання його великих особистих заслуг, величезних успіхів КПРС та Радянського уряду в боротьбі за мир.

В передачі буде висвітлено також діяльність зарубіжних політичних діячів, борців за мир та демократію: Енріко Пасторіно, члена Комуністичної партії Уругваю, голови Всесвітньої федерації профспілок; мужнього Сальвадора Альєнде, все життя якого було присвячено служінню народу і невтомній боротьбі за незалежність своєї батьківщини.

Поруч з політичними діячами у боротьбі за мир і демократію беруть участь представники літератури та мистецтва. Десятикласники почувуть про видатного прогресивного письменника сучасності, лауреата Ленінської премії «За зміцнення миру між народами» Джеймса Олдріджа, про полум'яного чілійського поета-борця Пабло Неруду, познайомляться з полотнами італійського художника Ренато Гуттузо та фресками мексиканського митця Давида Сікейроса. У передачі прозвучить «Воєнний реквієм» англійського композитора Бенджаміна Бріттена, музика якого закликає назавжди покінчити з війнами.

Світовий комуністичний рух — найвпливовіша і найактивніша політична сила нашого часу

(10 клас, 10.IV)

Телепередача стосується теми курсу новітньої історії «Міжнародний комуністичний і робітничий рух». Робітничий клас і його головне дітище — світова система соціалізму — стали в центрі сучасної епохи великою силою революційного перетворення світу. Дедалі зростає авторитет бойового авангарду робітників — комуністичних партій.

Учнів познайомлять з основними завданнями, які стоять перед комуністичними партіями країн соціалістичної співдружності, капіталістичних країн, а також тих країн, що недавно скинули ярмо колоніалізму. Викриватиметься підступна політика керівників КПК на міжнародній арені, роз'яснюватиметься їх вороже ставлення до соціалістичних країн, до КПРС та радянського народу. Така політика китайських керівників спрямована на внесення розколу в міжнародний комуністичний рух.

Широко будуть використані в передачі матеріали XXIV з'їзду КПРС, матеріали до 50-річчя утворення СРСР, документи міжнародної Народи комуністичних і робітничих партій 1969 р. та Всесвітнього конгресу миролюбних сил 1973 р., які розкривають завдання комуністів світу на сучасному етапі.

Виховання в сім'ї Ульянових

(10 клас, 17.IV)

Телепередача є допоміжним ілюстрованим матеріалом до теми курсу суспільствознавства «Духовна культура соціалізму та комуністичне виховання трудящих». Важливо викликати інтерес десятикласників до досвіду виховання в сім'ї Ульянових, збудити в них захоплення гармонійною єдністю поглядів і громадянською спрямованістю, якими позначалося виховання дітей у цій родині, і разом з тим з'ясувати принципові основи родинних відносин та сімейного виховання, що визнані зразковими і заслуговують наслідування в нашому радянському суспільстві.

В передачі будуть використані спогади Д. І. Ульянова, М. І. Ульянової, А. І. Єлізарової, Н. К. Крупської та людей, які близько знали сім'ю Ульянових, епістолярні матеріали, зокрема «Листи до рідних» В. І. Леніна. Необхідний емоційний фон буде створено демонструванням родинних фотографій, малюнків про дитячі і шкільні роки В. І. Леніна, читанням уривків із спогадів рідних і знайомих про Леніна, виконанням улюблених музичних творів Володі Ульянова. Провідними рисами виховання молодих членів сім'ї Ульянових були демократичність і революційна переконаність. Глядачам буде показано тісну дружбу та єдність поглядів усіх членів родини, їх взаємну повагу і підтримку, теплоту і щирість взаємин. Учні побачать, як батьки турбувалися про виховання дітей на основі строгої моральної вимогливості і якою любов'ю та глибокою повагою відповідали їм діти. Буде відображено у телепередачі, яку роль у виховній системі Ульянових відігравало прищеплення дітям любові до природи.

Використовуючи матеріал телепередачі, вчитель з'ясовує, як виховні традиції сім'ї Ульянових розвиваються в радянській теорії і практиці комуністичного виховання.

Початок революційної діяльності В. І. Леніна

(8 клас, 24.IV)

Передачу слід використовувати під час вивчення теми з історії СРСР і УРСР «Початок пролетарського етапу визвольного руху в Росії».

Перед передачею доцільно з'ясувати з учнями такі питання: Що вони знають про перші кроки революційної діяльності В. І. Леніна? Чому необхідно було вести на цьому етапі розвитку революційного руху в Росії рішучу боротьбу з народниками? Які завдання в той час були першочерговими для російського визвольного руху?

На екрані учні побачать перші кроки революційної діяльності В. І. Леніна, формування марксистського світогляду молодого Леніна, його рішучу боротьбу з народниками та велику діяльність, спрямовану на створення марксистської партії в Росії.

Здобуті на попередніх уроках знання про життя та діяльність К. Маркса і Ф. Енгельса, їх вчення про роль пролетаріату в створенні комуністичного суспільства допоможуть учням глибше усвідомити історичну роль В. І. Леніна, великого мислителя і революціонера, вождя міжнародного комуністичного руху.

В телепередачі розкривається образ молодого Леніна, сміливого, непримиренного до будь-якої несправедливості й насильства, обдарованого ясністю думки, проїнятого гарячою любов'ю до трудящих. Використано ілюстративний матеріал, пов'язаний з життям і революційною діяльністю В. І. Леніна в Казані і в Самарі (1887—1893 рр.), спогади Н. К. Крупської, А. І. Єлізарової, М. І. Ульянової, Д. І. Ульянова та інших революційних діячів.

Для закріплення поданого матеріалу бажано провести бесіду про В. І. Леніна, використовуючи листи вождя до матері, зібрані в книжці «Любящий тебя В. Ульянов» (М., 1967).

Механізація сільськогосподарського виробництва

(4 клас, 8.V)

У дохідливій формі четвертокласникам буде роз'яснено визначене Л. І. Брежнєвим положення про комплексну механізацію сільського господарства на сучасному етапі.

Ця передача — екскурсія до передового колгоспу, де використо-

вується найновіша техніка, застосовується сучасна культура виробництва. Збирання врожаю проводиться різними комбайнами. На ланах працюють трактори. Вантажні автомашини везуть державі хліб, овочі, фрукти. З передачі діти довідуються про наявність в колгоспі й іншої техніки: бульдозерів, автокранів, самосвалів, скреперів, автоматичних водокачок і т. п.

Учні побувають на колгоспних фермах, де водопостачання, приготування кормів та їх роздача, регулювання мікроклімату — все механізовано. Корів доять електродоїлками, автоматичні ножиці стрижуть овець, гній прибирають електричними машинами. Скрізь світло і чисто.

Телепередача допоможе учням зрозуміти, що механізація сільськогосподарського виробництва поступово приведе до ліквідації різниці між розумовою і фізичною працею, між працею колгоспника і робітника, між містом і селом. Побачать учні, що при соціалізмі праця селян стає дедалі продуктивнішою, поліпшується побут колгоспників та змінюється зовнішній вигляд села.

Передачу вчитель може завершити бесідою, з'ясувавши такі питання: Техніка сучасного колгоспу. Вплив техніки на умови праці трудівників села. Поліпшення життя сільських жителів за роки Радянської влади.

Боротьба науки проти релігії

(М. Коперник, Г. Галілей, Джордано Бруно),
(6 клас, 15.IV)

Телепередача ставить своєю метою показати, що боротьба прогресивних діячів людства проти релігії, за торжество науки велася на різних етапах розвитку класового суспільства. Церква вороже зустрічала кожне наукове відкриття. Вона не спинялася ні перед чим (спалення, відлучення та прокляття, довічне ув'язнення тощо), аби тільки перешкодити людям пізнати навколишній світ і його закони.

Учні довідуються про великого польського вченого Миколая Коперника, про те, як на захист науки і освіти, проти релігійних догматів рішуче виступив геніальний італійський мислитель Джордано Бруно, як протягом багатьох років переслідували церковники великого вченого фізика і астронома Галілео Галілея. Але, незважаючи на все це, наукова думка успішно прокладає собі шлях, відкидаючи релігійні вигадки.

В передачі використовуються історичні документи, репродукції картин, фрагменти навчальних та художніх кінофільмів тощо. На закінчення передачі вчитель може запропонувати учням з'ясувати, які факти з життя вчених (Джордано Бруно, Галілео Галілея) свідчать про те, що церква затримувала розвиток науки, намагаючись підкорити її своєму впливу.

Консультація до екзаменів

(22.V)

Заздалегідь вчитель радить учням під час передачі робити потрібні їм записи.

Мета передачі — з'ясувати старшокласникам основні вимоги до екзаменів з історії та суспільствознавства. Увага учнів зосереджуватиметься на вузлових моментах курсів історії СРСР, УРСР, новітньої історії та суспільствознавства, подаватимуться необхідні поради, зокрема щодо раціонального повторення.

Учителю рекомендується перевірити, як учні сприйняли матеріал телепередачі.

І. Ф. ШИМАНСЬКА

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ І ЗАВДАННЯ КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ *

Останній пленум Київської міської організації Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури обговорив, що зроблено в справі виконання рішень XXIV з'їзду КПРС, основних положень доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» з питань дальшого піднесення ідейно-політичної роботи та інтернаціонального виховання трудящих.

Теоретичні положення і висновки доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» уважно вивчаються радянськими людьми, прогресивною громадськістю всього світу.

Нам, членам Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури, слід повсякденно керуватися рішеннями квітневого (1973 р.) Пленуму ЦК Компартії України, постановами уряду республіки, рішенням бюро Київського міськкому партії про діяльність міської організації Товариства. Головне в цих документах — вимога постійно дбати про ідейну спрямованість пропагандистської і наукової роботи, дієвість її впливу на трудящих. Члени Товариства — активні помічники партійних організацій у вихованні трудящих у дусі радянського патріотизму, дружби народів і соціалістичного інтернаціоналізму. Для цього вони використовують пам'ятки історії та культури — неоціненне багатство нашої країни, чудовий сплав розуму і таланту всіх поколінь, усіх націй і народностей, насамперед пригноблених народних мас. Але, оскільки пам'ятки історії та культури створювалися в різні епохи і представниками різних класів, необхідно виявляти серед них саме справжні шедеври безпосередніх творців культурних цінностей — народних мас і відкидати все реакційне. Коли ми говоримо, що не потрібно ідеалізувати патріархальщину, церковно-феодальні традиції, відсталі, архаїчні обряди, — це не означає, що все старе має бути відкинуто тільки тому, що воно створено за феодалізму та капіталізму. Ми зберігали, зберігаємо і зберігатимемо Києво-Печерську Лавру, Софійський собор, Золоті ворота та інші пам'ятки, виконуючи заповіді В. І. Леніна, який багато зробив для охорони культурних цінностей нашого народу.

Було б несправедливо, якби ми не робили наголос на пам'ятниках великих звершень радянського народу — законного спадкоємця і подвигів ратних, і мирних будов минулого, який довів своє право на це

* Скорочений виклад доповіді голови правління Київської міської організації Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури В. І. Стрельського на IV пленумі Київської міської організації Товариства.

велетенськими будовами і кров'ю, пролитою в боях із загарбниками. Таким чином, в арсеналі ідеологічної боротьби слід широко використовувати пам'ятки минулого. Але не потрібно бездумно захоплюватися минулим та ідеалізувати його.

Необхідно показувати, що за феодалізму та капіталізму експлуаторські класи використовували самотутнє народне мистецтво в своїх інтересах, що, незважаючи на жорстоке класове і національне гноблення, народні маси створили чудові пам'ятки з каменю і дерева, неперевершені художні шедеври тощо.

Отже, пропагуючи пам'ятки історії та культури, слід завжди дотримуватися принципу класового аналізу і партійної оцінки. Захоплення старовиною — це порушення ленінських принципів класово партійного, конкретно історичного підходу до оцінки пам'ятників історії та культури. Необхідно враховувати також, що деякі люди ще ідеалізують минуле, протиставляють його сучасності. Такі погляди всіляко підтримують буржуазні ідеологи. Викриваючи хибність цих думок, ми повинні показувати, як трудящі різних націй і національностей пліч-о-пліч боролися за перемогу соціалістичної революції, будували і будують соціалізм та комунізм.

Члени Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури повинні, як підкреслювалося в постанові III пленуму Товариства, пропагувати пам'ятники, які увічнюють видатних діячів Великої Жовтневої соціалістичної революції, легендарні подвиги героїв громадянської та Великої Вітчизняної воєн, трудові подвиги ударників перших п'ятирічок і післявоєнної відбудови народного господарства, творців соціалістичного суспільства.

Київська міська організація Товариства проводить велику роботу по увічненню пам'яті членів екіпажу бронепоезда «Тарашанець», який в 1919 р. здійснював сміливі рейси, знищуючи білогвардійські загони, і героїчно загинув, не скорившись ворогу. За участю міської організації споруджено пам'ятник військовополоненим, які загинули в Дарницькому концентраційному таборі, реставрується пам'ятник комсомольцям 20-х років. У квітні 1973 р. її активісти організували рейд по перевірці стану пам'ятників історії та культури міста, внаслідок чого було розроблено заходи щодо їх упорядкування. Адже не може бути дійовою та ефективною пропаганда, якщо пам'ятники перебуватимуть у незадовільному стані, а організації Товариства не виконуватимуть основних вимог свого Статуту. Щонайменше упущення в цій справі завдає неправної шкоди ідеологічній роботі.

Для розробки плану детального планування столиці України міська організація Товариства провела комплексну інвентаризацію пам'ятників найдавнішої частини Києва — Подолу, наземних і підземних споруд Володимирської гірки, почала брати на облік і описувати пам'ятки історії та культури всіх центральних вулиць міста. У березні 1973 р. Київська міська Рада депутатів трудящих прийняла рішення «Про створення в Києві археологічних заповідних зон та археологічних заповідників, зон регулювання і зон охоронного ландшафту». Ці зони визначили активісти організації — члени архітектурної, археологічної та історичної секцій.

На жаль, деякі архітектори-містобудівники¹ серед факторів, які характеризують неповторність і своєрідність нашого міста, навіть не згадують величні ансамблі, а також окремі пам'ятки історії та культу-

¹ «Правда Украины», 14 липня 1971 р.; «Архитектура и строительство», 1973, № 8.

ри. Очевидно, в цьому деякою мірою винна й Київська міська організація Товариства.

Нещодавно наша партія, радянський народ, усе прогресивне людство відзначили 70-річчя II з'їзду РСДРП, на якому було створено партію нозого типу на програмних та організаційних засадах, розроблених ленінською «Искрой». У Києві працювали активні агенти «Искры» М. Е. Бауман, П. А. Красиков, Ф. В. Ленгнік, О. Г. Шліхтер. Тут був організаційний комітет, який під керівництвом редакції газети здійснив велику роботу в справі підготовки II з'їзду РСДРП. Після з'їзду його делегати Р. С. Землячка і Л. М. Кніпович виїхали до Києва, де перебували Г. М. Кржижановський, Ф. В. Ленгнік та ін. У вересні 1903 р. сюди ж прибув Д. І. Ульянов, а в жовтні — сестри В. І. Леніна Анна Іллінічна і Марія Іллінічна, а також його мати Марія Олександрівна. Тому потрібно вирішити питання про створення в столиці нашої республіки музею-квартири Ульянових.

Останнім часом за участю членів Товариства відкрито багато нових меморіальних дошок і пам'ятних знаків. Однак ще слід замінити цілий ряд меморіальних дошок-«ветеранів» і вжити заходів щодо організації шефства первинних організацій Товариства над ними.

У рішеннях Компартії України вказується на недоліки в організації пропагандистської діяльності Товариства, зокрема на те, що її масштаби, рівень та політична спрямованість не завжди відповідають зростим вимогам часу. Республіканські та обласні правління ще не на належному рівні проводять лекційну пропаганду: недостатньо роз'яснюють марксистсько-ленінське вчення про культурну спадщину, слабо висвітлюють діяльність Комуністичної партії і Радянського уряду в справі збереження і використання пам'яток історії та культури для патріотичного виховання трудящих. Мало проводиться лекцій про пам'ятники, що символізують дружбу радянських народів, їх інтернаціональні зв'язки, а також про пам'ятники революційної, бойової та трудової слави. Провідні вчені, художники, літератори, висококваліфіковані спеціалісти різних галузей культури рідко розповідають працівникам промислових підприємств, будов, колгоспникам і робітникам радгоспів про наші величні пам'ятники.

Правління Київської міської організації вжило ряд заходів для поліпшення лекційної пропаганди. Якщо в 1971 р. у місті прочитано 507 лекцій, а в 1972 р. — близько 1500, то лише за три квартали 1973 р. — понад 1300. Значно змінилася їх тематика. У 1972—1973 рр. більшість лекцій була присвячена пам'ятникам, що символізували непорушну дружбу радянських народів, їх бойові та трудові подвиги тощо. Серед них слід виділити такі: «Класики марксизму-ленізму про культурну спадщину», «Ленінські декрети про монументальну пропаганду і пам'ятники Києва», «Пам'ятники дружби народів та інтернаціональної солідарності», «Соціалістична культура сьогодення — інтернаціоналізм у дії», «Київ у роки Великої Вітчизняної війни», «Бійці невидимого фронту», «Перспективи розвитку Києва» та ін.

У 1973 р. бюро пропаганди правління Київської міської організації Товариства розробило тематику лекцій, лекторіїв, кінолекторіїв, екскурсій. Її надіслано всім первинним організаціям.

Нині в місті працюють 18 лекторіїв: на заводах «Радіоприлад», авіаційному, у Центральному парку культури і відпочинку, парку ім. Пушкіна та ін. На них читаються лекції про 70-річчя II з'їзду РСДРП, 30-річчя визволення Києва від німецько-фашистських загарбників, а також на теми: «Місто, в якому ти живеш», «Київ вчора, сьогодні і завтра». Для лекторів виготовлено 100 примірників діапозитивів про пам'ятники міста-героя Києва.

Значну роботу в справі пропаганди пам'ятників стали проводити районні організації. Кращі серед них працюють у Дніпровському і Шевченківському районах м. Києва. У 1973 р. створено постійну лекторську групу, склад якої затверджено президією правління Товариства.

Однак в організації лекційної пропаганди є ще серйозні недоліки. Так, не всі лектори передали тексти або тези своїх лекцій, а на деякі тексти немає рецензій і т. д. Науково-методичній раді по пропаганді і науково-методичному кабінету необхідно вжити заходів для усунення цих недоліків.

Київська міська організація проводить автобусні екскурсії для ознайомлення активістів первинних організацій з пам'ятками Києва, Чернігова, Переяслава-Хмельницького, Львова, Ужгорода, Івано-Франківська та інших міст України. Основні теми екскурсій у столиці республіки: «Пам'ятники бойової і трудової слави міста-героя Києва», «Київ у дев'ятій п'ятирічці», «Оборона міста в 1941 р.», «Битва за Дніпро», «Стародавній Київ», «Архітектурне обличчя Києва» та ін.

До Києва приїжджали активісти Товариства з Харкова, Полтави, Ужгорода, Одеси. Слід і надалі практикувати обмін групами активістів первинних організацій. У столиці України побували й гості з інших братніх республік — Москви, Кишинєва, Риги, Курська, Орла та ін. Тому необхідно поліпшити якість екскурсій, щоб вони були не стільки розважальними, а несли велике емоційне та ідейно-політичне навантаження.

Значну увагу Київська міська організація приділяє такій формі пропаганди пам'яток історії та культури, як народні університети. Свого часу наші активісти розробили примірний навчальний план для народних університетів — «Пам'ятники України», який використало багато обласних організацій. Раніше народний університет, що працював у Києві, був трирічним. Вживаються заходи щодо створення його факультетів у всіх районах столиці. Навчальний план та організацію роботи університету справедливо критикували на II і III республіканських пленумах Товариства та на засіданні бюро Київського міського комітету партії. В зв'язку з цим розширено склад Ради університету. В квітні 1973 р. створено комісію для розробки нового навчального плану під керівництвом доктора історичних наук, професора І. С. Дзюбка і доктора історичних наук, проректора народного університету Г. М. Шевчука. За новим навчальним планом, затвердженим на засіданні президії, передбачається скорочення терміну навчання до двох років. До нього включено лекції, присвячені важливим питанням соціалістичного будівництва і пропаганді пам'ятників цього періоду, взаємозв'язкам братніх культур народів СРСР на сучасному етапі, діяльності Комуністичної партії України і уряду республіки в справі увічнення пам'ятних історичних місць і видатних діячів міжнародного комуністичного руху. Для слухачів будуть проводитися семінарські і практичні заняття та екскурсії. Лекції читатимуть висококваліфіковані спеціалісти Ю. С. Асєєв, К. І. Стецюк, І. О. Ігнаткін, С. К. Кілессо, Ю. А. Нельговський, І. С. Дзюбка та ін., а також представники братніх республік.

В ідейно-політичній роботі значне місце займає така форма пропаганди, як науково-теоретичні та науково-практичні конференції. На високому організаційному та ідейно-теоретичному рівні було проведено в 1972 р. три конференції — в Ленінському, Шевченківському і Дарницькому районах, присвячені 50-річчю утворення СРСР. Вони викликали великий інтерес громадськості міста. На них було заслухано 25 доповідей і 66 повідомлень. У роботі загальноміської науково-теоретичної конференції, присвяченої 30-річчю визволення Києва від німецько-фашистських загарбників, взяли участь представники різних

союзних республік. Тільки з Узбекистану прибули 3 чол.—учасники визволення столиці України. Найближчим часом у всіх районах міста пройдуть конференції по пропаганді пам'яток історії та культури в дусі радянського патріотизму, дружби народів і соціалістичного інтернаціоналізму.

Київська міська організація широко використовує різні засоби для популяризації пам'яток історії та культури. Добре зарекомендувала себе така форма, як кінолекторії. В червні — липні 1973 р. разом з міським управлінням кінофікації в кінотеатрах Києва проведено тематичний показ фільмів про пам'ятки історії та культури, а трохи пізніше — фільмів про подвиги радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни. На республіканському конкурсі кіноаматорів, присвяченому 50-річчю утворення СРСР, другу премію одержав фільм «Шевченко в Петербурзі», створений членами первинної організації Товариства з Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР. Останні 2—3 роки непогано організовано заняття в кінолекторіях первинних організацій Ленінського, Подільського, Дарницького і Жовтневого районів. Однак відповідальним секретарям районних правлінь ще необхідно багато зробити для налагодження регулярної діяльності всіх кінолекторіїв.

Шкода, що в місті дуже рідко проводяться тематичні вечори та усні журнали. В 1972—1973 рр. бюро пропаганди разом з дирекцією Жовтневого палацу культури організувало кілька усних журналів «За круглим столом». Надалі слід ширше практикувати цю важливу форму ідейно-політичної роботи і залучати до неї активістів районних організацій Товариства.

Ефективною формою пропаганди пам'ятників є виставки образотворчого мистецтва і фотовиставки. У квітні 1973 р. в Будинку архітектора було організовано виставку робіт художника-архітектора Г. К. Ткаченка «Мальовнича Україна», яка користувалася великим успіхом. Бюро пропаганди підготувало дві пересувні фотовиставки в кількох примірниках на теми: «Пам'ятники Великої Вітчизняної війни в Києві» і «Пам'ятники революційної, бойової та трудової слави», які експонуватимуться на підприємствах, в установах і кінотеатрах. Видано афіші, присвячені 70-річчю II з'їзду РСДРП і 30-річчю визволення Києва від німецько-фашистських загарбників, готуються до видання плакати «Ульянови в Києві», «Юні партизани Київщини», «Декабристи в Києві».

У пропагандистській роботі Київська міська організація використовує засоби масової пропаганди: пресу, радіо, телебачення. В газетах «Київська правда», «Молодь України», «Літературна Україна», «Молода гвардія», «Вечірній Київ» друкуються рубрики, присвячені історико-культурним пам'яткам. Найактивнішу участь у публікації матеріалів у пресі беруть Ю. М. Щербак, О. П. Силін, С. О. Висоцький, К. І. Стецюк, П. П. Толочко, О. М. Шевчук, А. І. Піскорський, А. М. Галайчук, А. І. Яковенко та ін. На жаль, через брак матеріалів ці рубрики з'являються в газетах епізодично. Тому членам правління міської організації слід розробити тематику виступів у пресі, яка має включати найважливіші історико-революційні дати, ювілеї видатних діячів партії та держави, повідомлення про відкриття пам'ятників, меморіальних дошок, встановлення пам'ятних знаків, звіти про діяльність міської, районних і первинних організацій тощо. Необхідно також, щоб секції районних організацій готували матеріали для рубрики «Все про Київ», яку періодично вміщує «Вечірній Київ», і статті та замітки для заводських багатотиражок.

Матеріали про пам'ятники часто вміщують багатотиражки деяких підприємств. Так, у газеті «Гумовик» (завод «Червоний гумовик») дру-

кується рубрика «Пам'ятники і пам'ятні місця Києва», у газеті «Комуністична вахта» (завод «Ленінська кузня») — «Знай свій район».

На честь 50-річчя утворення СРСР в газетах «Вечірній Київ» і «Молода гвардія» було оголошено конкурси на кращу статтю про пам'ятники і пам'ятні місця, що символізують дружбу радянських народів.

Давно працює радіожурнал «Золоті ворота» (обласне радіо), який готують Київська обласна і Київська міська організації Товариства. Лише в 1972—1973 рр. було передано матеріали «По ленінських місцях» О. Салія, «Уклін великій перемозі» А. Погорелова, «Площа героїв «Арсеналу» А. Пономаренка. За постановою президії правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури і президії правління Спілки журналістів України від 25 травня 1973 р. «Про підсумки республіканського огляду матеріалів газет, журналів, телебачення і радіо, які висвітлюють питання пропаганди і популяризації пам'яток історії та культури Української РСР, присвяченого 50-річчю утворення СРСР», радіожурнал «Золоті ворота» за постійну увагу до пам'яток міста-героя Києва, до діяльності обласної та міської організацій Товариства нагороджено дипломом III ступеня.

При тележурналі «Скарби народу» (республіканське телебачення) було створено раду його київського філіалу. Проведено передачі про пам'ятні місця, зв'язані з життям і діяльністю Г. С. Сковороди, про пам'ятники видатному полководцю Великої Вітчизняної війни І. Д. Черняховському на Україні і в Прибалтиці, передачу «Герої громадянської війни в Києві — росіяни, українці, молдаване, литовці, вірмени». Активісти Товариства О. П. Силін і Ю. М. Щербак розповіли телеглядачам про творчий вклад журналу «Вітчизна» в охорону і популяризацію пам'яток історії та культури. В плані роботи тележурналу передбачено передачі про видатного радянського архітектора В. Г. Заболотного та про пам'ятники героям громадянської війни в Києві. Однак і в цій справі не завжди все гаразд. Так, бюро пропаганди разом з районними організаціями необхідно заздалегідь визначати теми й авторів виступів у пресі та по телебаченню.

Активісти Київської міської організації беруть участь у роботі міського оргкомітету по проведенню огляду діяльності народних музеїв. На засіданнях цього комітету було заслухано повідомлення про хід огляду в Подільському, Шевченківському, Дарницькому, Московському, Залізничному, Жовтневому та інших районах, у літературно-меморіальних музеях Максима Рильського та Лесі Українки, про подання науково-методичної допомоги музеям і музейним кімнатам. В огляді брало участь 19 державних і 300 народних музеїв і музейних кімнат. Переможцями визнано музеї заводів «Арсенал» ім. В. І. Леніна, «Ленінська кузня», авіаційного та ін.

Один з кращих музеїв Московського району — музей Української сільськогосподарської академії. За ініціативою його співробітників відновлено другу лінію оборони, де влітку 1941 р. бійці Червоної Армії і народного ополчення відбивали шалені атаки німецько-фашистських загарбників, частину окопу і встановлено пам'ятник на місці, де було зупинено ворога. В народному музеї Печерського району створено нові експозиції «Делегати XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України», «Печерськ у дев'ятій п'ятиріччі», «Герої Радянського Союзу і Герої Соціалістичної Праці Печерська».

Особливо треба відзначити роботу шкільних музеїв і музейних кімнат, навколо яких концентрується юнацький актив нашої організації. У зв'язку з відзначенням 50-річчя утворення СРСР вони приділяли велику увагу питанням дружби народів і соціалістичного інтерна-

ціоналізму. Так, у музеї клубу інтернаціональної дружби «Супутник» (школа № 39 Московського району) зібрано копії документів про перебування В. І. Леніна в еміграції, унікальні листи і книги з автографом Моріса Тореза, подарунки відомих діячів міжнародного комуністичного руху Вальдека Роше і Жака Дюкло. На стенді «Рух Опору у Франції» показано участь у цьому русі радянських людей. Учні встановили зв'язки з трудящими 26 країн. Клуб-музей «Супутник» є колективним членом Товариства «СРСР — Франція».

Учні шкіл № 105 і 146 — члени первинних організацій нашого Товариства — листуються з школярами Польщі та Чехословаччини. Вони — колективні члени товариств радянсько-польської та радянсько-чехословацької дружби. Юних слідопитів цих шкіл уряди ПНР і ЧССР нагородили почесними грамотами і цінними подарунками. Шкільні музеї та музейні кімнати допомагають виховувати у підростаючого покоління любов до рідної Батьківщини, зміцнювати контакти з юнаками та дівчатами інших країн. Важливим завданням міської організації Товариства є подання дійової допомоги первинним організаціям установ, заводів, фабрик у створенні музеїв і музейних кімнат.

Ми зробили немало, але в майбутньому треба зробити ще більше. Використання пам'ятників історії та культури для дальшого піднесення ідейно-політичної роботи та інтернаціонального виховання трудящих у світлі важливого теоретичного і політичного документа сучасності — доповіді Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» — це не короткочасна кампанія, а складова частина багатогранної діяльності всіх організацій Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури.

В. І. СТРЕЛЬСЬКИЙ

ПОДВИГ КРЕЙСЕРА «ЧЕРВОНА УКРАИНА»

Увагу відвідувачів Графської пристані, що в Севастополі, привертає встановлена тут меморіальна дошка, на червоному граніті якої висічено силует корабля і напис: «Тут, ведучи бій з противником, 12 листопада 1941 року загинув крейсер «Червона Україна». Особовий склад корабля зі своїми гарматами перейшов на сухопутний фронт і героїчно захищав Севастополь до останнього дня оборони на батареях №№ 112 і 113 — Максимова дача, № 114 — хутір Дергачі, № 115 — ст. Мекензіїв Гори».

Цікавий бойовий шлях цього героїчного корабля. Його (під назвою «Нахимов») було закладено у жовтні 1913 р. і через два роки спущено на воду. В 1917 р. крейсер був майже готовий, але революція і розв'язана буржуазією громадянська війна затримали добудову. Наприкінці 1919 р. білогвардійці перевезли його до Одеси, маючи намір забрати з собою за кордон, і тільки стрімкий наступ частин Червоної Армії перешкодив їм це зробити. До середини 1920 р. крейсер було відбуксировано, однак розорена громадянською війною та інтервенцією молода Країна Рад не мала змоги відразу ж розпочати відновлення свого флоту.

До вирішення цього питання радянські люди змогли приступити лише після X з'їзду РКП(б), який постановив вжити заходів до відродження і зміцнення Червоного військового Флоту¹. Діяльну участь у долі крейсера взяв В. І. Ленін. В кінці листопада 1922 р. у своїх листах до членів Політбюро ЦК РКП(б) з приводу скорочення програми ремонту і будівництва військово-морських суден Володимир Ілліч писав, що крейсер «Нахимов» необхідно добудувати, що він повинен бути в числі нашого флоту².

У грудні 1922 р. VII Всеукраїнський з'їзд Рад постановив: «...Звернути особливу увагу уряду на справу відродження і піднесення бойової моці Червоного Чорноморського флоту. Щоб закріпити братерський зв'язок між Радянською Україною і Червоним Чорноморським флотом, який стоїть на варті її південних кордонів, VII з'їзд доручає майбутньому ВУЦВК взяти шефство над крейсером «Нахимов» ...і вжити рішучих заходів до закінчення його добудування в найкоротший термін»³. Делегація моряків Чорноморського флоту піднесла в подарунок з'їздові модель цього крейсера. 7 грудня 1922 р. Реввійськрада республіки постановила перейменувати крейсер «Нахимов» у «Червону Україну».

8 травня 1923 р. Раднарком України асигнував на добудову крейсера 200 тис. крб. золотом. Крім цього, було організовано збір коштів для підшефного корабля серед трудящих республіки. Вся країна допомагала будувати крейсер: ленинградські й харківські підприємства поставляли радіо- та електроустаткування. Добудовою корабля керував інженер-суднобудівельник Л. І. Попандопуло. Постійну увагу їй приділяли ЦК КП(б)У та уряд Радянської України.

Записи в історичному формулярі корабля свідчать, що на літо 1926 р. його було добудовано і з 1 червня розпочались випробування. Наприкінці лютого 1927 р. на кораблі замайорів військово-морський прапор, а 21 березня того ж року в наказі по Військово-Морських Силах РСЧА повідомлялося, що крейсер «Червона Україна» став до ладу. Для його екіпажу 1927 р. був також першим роком бойового навчання. На початку 30-х років «Червона Україна» кілька разів завойовувала першість у бойовій підготовці, була флатманським кораблем Чорноморського флоту.

Ці успіхи дістали високу оцінку керівників партії і уряду. Побувавши на кораблі під час його походів і бойових навчань, К. Є. Ворошилов, В. В. Куйбишев, Г. К. Орджонікідзе, Й. В. Сталін лишили свої записи в книзі почесних відвідувачів. Так, Й. В. Сталін, який відвідав крейсер 26 липня 1929 р., записав: «Побував на крейсері «Червона Україна». Був присутнім на вечорі самодіяльності. Загальне вра-

¹ Див.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 2, М., 1970, стор. 265.

² Див.: В. І. Ленін. ПСС, т. 45, стор. 311—312.

³ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад, Харків, 1932, стор. 170.

ження: чудові люди, сміливі, культурні товариші, готові на все заради нашої спільної справи»⁴. Неодноразово бували на кораблі керівники Комуністичної партії та уряду УРСР Г. І. Петровський, В. Я. Чубар, обраний почесним червонофлотцем крейсера, та ін. Тісний зв'язок з екіпажем корабля підтримували трудящі Української РСР, особливо його шефи — робітники Харкова.

Окрему сторінку в історії крейсера становлять його закордонні походи, під час яких екіпаж «Червоної України» демонстрував високу морську культуру і вичуку.

В 1928 р. під командуванням М. М. Несвіцького і в 1934 р. під командуванням М. Г. Кузнецова (згодом наркома ВМФ) крейсер відвідав Туреччину, був у Стамбулі. У жовтні 1930 р. під командуванням П. А. Євдокимова «Червона Україна» у складі загону кораблів, куди входили також есмінці «Незаможник» і «Петровский», здійснила похід у Середземне море з заходом у порти Мессіна та Пірей. В останньому наші кораблі зустрілися з англійською ескадрою. Англіїці були вражені зовнішнім виглядом «Червоної України» та військовою виправкою червонофлотців.

У жовтні 1933 р. минуло одинадцять років шефства Ленінського комсомолу над Військово-Морськими Силами РСЧА. У зв'язку з цим ЦК ВЛКСМ преміював частини ВМС РСЧА, які «виявили більшовицьку наполегливість і добилися високих показників у виконанні рішень ЦК ВЛКСМ про посилення бойової і політичної підготовки». Найкращий крейсер РСЧФ «Червона Україна» (командир О. Ф. Леєр) завоював перехідний Червоний прапор і грамоту Центрального Комітету комсомолу. Командування крейсера і 15 червонофлотців, які добилися найкращих успіхів, одержали цінні подарунки. Крім цього, на потреби партійно-політичної роботи і для поліпшення культурного обслуговування особового складу корабля було відпущено 30 тис. крб.⁵ В 1935 р. екіпаж «Червоної України» зайняв перше місце на Чорноморському флоті з бойової підготовки, за що командира крейсера — М. Г. Кузнецова нагородили орденом Червоної Зірки.

Напередодні Великої Вітчизняної війни корабель пройшов капітально-відновлювальний ремонт. Першого травня 1941 р. на його флагштоку, замість заводського, було знову піднято військово-морський прапор, а в середині червня крейсер увійшов до групи кораблів, що складали бойове ядро Чорноморського флоту. Після ремонту «Червона Україна» могла виконувати всі бойові функції, властиві кораблям її класу.

У перші дні Великої Вітчизняної війни крейсер під командуванням капітана 1-го рангу М. Є. Басистого ставив мініні загородження в районі Головної бази флоту, брав участь в обороні Одеси і Севастополя, забезпечував морські комунікації. Наприкінці серпня 1941 р. перед екіпажем корабля було поставлене завдання підтримувати артилерійським вогнем війська Одеського оборонного району. Протягом кількох днів в умовах протидії берегових батарей і авіації ворога «Червона Україна», разом з іншими кораблями Чорноморського флоту, вогнем артилерії головного калібру успішно громилла фашистські війська, що рвалися до Одеси, подавила кілька берегових батарей. Під час обстрілу ворожих позицій особливо відзначились гарматні обслуги старшини 2-ї статті С. Деревенця, а також С. Бурлаки, К. Камишева, О. Євдокимова та І. Ткаченка, які під керівництвом командира артилерійської бойової частини старшого лейтенанта В. Федюшка влучно поражали ворога.

В середині вересня 1941 р. разом з іншими кораблями крейсер супроводжував морський транспорт, що перевозив з Новоросійська до Одеси 157-му дивізію, брав участь в евакуації частин Тендрівської бойової ділянки. Евакуація тривала протягом усього жовтня, здійснювалася таємно на швидкохідних бойових кораблях, які підходили до Тендри вночі, приймали на борт сухопутні частини і вивозили їх до Севастополя. Останній рейс крейсера на Тендру відбувся 30 жовтня, коли із захопленої ворогом Тендрівської коси було знято 3-й батальйон 2-го полку морської піхоти.

В середині жовтня, коли Одеса знаходилася в глибокому тилу ворога й не могла більше використовуватись як плацдарм для сковування противника, Ставка Верховного Головнокомандування прийняла рішення про евакуацію військ Одеського оборонного району до Криму. Для участі в цьому було виділено крейсери «Червона Україна» і «Красный Кавказ», есмінці «Бодрий», «Смышленный», «Незаможник» і «Шаумян», а також швидкохідні тральщики «Искатель» і «Якорь». Кораблі одержали наказ підтримувати вогнем війська Одеського оборонного району, прикривати і супроводжувати транспортні судна, перевозити ар'єргардні частини прикриття.

14 жовтня крейсер «Червона Україна» під прапором командуючого ескадрою контр-адмірала Л. А. Владимировського у супроводі і під охороною інших кораблів прибув до Одеси. 14 і 15 жовтня з порту в супроводі бойових кораблів відпливали транспортні з військами. «Червона Україна» мала відходити серед останніх. 15 жовтня на крейсер прибули командуючий Одеським оборонним районом контр-адмірал Г. В. Жуков, члени Військової Ради, дивізійні комісари І. І. Азаров, Ф. М. Воронін та офіцери штабу. З борту «Червоної України» забезпечувалося керівництво планомірним відходом з фронту бійців і посадкою їх на кораблі.

⁴ «Морской сборник», 1932, № 11, стор. 11.

⁵ «Морской сборник», 1933, № 10, стор. 17.

Пізно вночі на крейсер почали прибувати частини прикриття. На борт були прийняті 2-га кавалерійська і частково 25-та Чапаєвська дивізії, всього 1164 чол. Рано вранці 16 жовтня «Червона Україна» та інші кораблі прикриття залишили Одесу.

Ворог рвався до Севастополя, і багато моряків зверталися до командування корабля з проханням направити їх на сухопутний фронт у складі морської піхоти. Перший загін добровольців було відправлено з крейсера ще в серпні, а в 20 числах жовтня екіпаж «Червоної України» проводжав на сухопутний фронт другу групу бійців, куди входили старшина 2-ї статті Шишков, торпедист Сусленков, червонофлотець Розгон та ін.

Наприкінці жовтня 1941 р. «Червона Україна», яку було включено в групу тих кораблів і частин Севастопольського оборонного району, що згідно з наказом Ставки повинні були всіма силами боронити Севастополь, стала на якорі в Південній бухті міста, де зайняла свою вогневу артилерійську позицію. Звідси ранком 8 листопада крейсер першим з кораблів, що знаходилися в Севастополі, обстріляв німецько-фашистські війська. 9 листопада він вів вогонь по району Уппа—Айтадор, де противник скупчував сили для наступу. Протягом 10 листопада артилерія корабля кілька разів обстріляла позиції фашистів у районі Черкез-Кермен, Шулі, Уппа. Особливо тяжким видався день 11 листопада, коли артилеристи крейсера обрушили на ворожі голови близько 600 снарядів 130 мм калібру. Дванадцять днів разом з іншими кораблями флоту крейсер відбивав нальоти німецької авіації на базу, вів вогонь по противнику, який намагався з ходу оволодіти містом.

Про бойові діла героїчного екіпажу не раз розповідала флотська газета «Красный черноморец». В ті дні газета повідомляла: «8 листопада під Севастополем гриміли залпи головного калібру крейсера «Червона Україна». Крейсер бив по невидимій цілі і трощив живу силу ворога і його техніку. Командування артилерії висловило задоволення результатами канонади. Були розбиті скупчення фашистської мотопіхоти. Гарматні обслуги крейсера працювали з великою точністю. Особливо злагодженими і швидкими були дії обслуг старшин 2-ї статті Перепетченка і Тульчина».

Могутні удари артилерії, героїзм і мужність екіпажу крейсера викликали у гітлерівців шалену лють. 12 листопада вони кинули проти корабля декілька авіаескадрилей бомбардувальників. Бойові обслуги зенітних гармат і кулеметів зустріли ворога потужним вогнем і протягом тривалого часу відбивали безперервні атаки ворожої авіації. Проте двом літакам вдалося прорватися крізь загороджувальний вогонь і нанести «Червоної Україні» тяжкі ушкодження. Дві бомби великого калібру впали у воду біля лівого й правого бортів і, розірвавшись під днищем корабля, утворили великі пробоїни. У внутрішні приміщення ринула вода, виникли пожежі.

Відбиваючи нальоти ворожих літаків, екіпаж крейсера 15 годин самовіддано борювався за те, щоб врятувати корабель. У боротьбі з водою зразки героїзму виявили матроси і старшини електромеханічної бойової частини під командуванням інженера-механіка О. Х. Трифонова. І тільки в ніч на 13 листопада, коли крен на лівий борт досяг 40 градусів, командир крейсера капітан 2-го рангу І. А. Заруба, який 8-го листопада змінив на цьому посту капітана 1-го рангу М. Є. Басистого, віддав наказ особовому складові залишити корабель. Через кілька хвилин крейсер перевернувся і ліг на ґрунт Севастопольської бухти.

Але на цьому не припинилися бойові діла екіпажу «Червоної України». Більш як 600 чоловік, що зійшли на берег, продовжували залишатися в рядах захисників Севастополя. Незабаром після загибелі крейсера з нього, за наказом командування флоту, були зняті гармати, з яких сформували чотири стаціонарні батареї, повністю укомплектувавши їх матросами та офіцерами з «Червоної України». На початок грудня гармати крейсера знову відкрили вогонь по ворогу. І на берегових батареях червоноукраїнці захищали радянську землю так же самовіддано, як і на кораблі. «Відомостимо за «Червону Україну!» — писали комендори на брустверах своїх гармат і влучно вражали гітлерівців.

Батареї з «Червоної України», встановлені на важливих рубежах оборони Севастополя — біля хутора Дергачі, Максимової дачі та на станції Мекензієві Горі, відіграли важливу роль у відбиванні ворожих атак. За доблесть і мужність, виявлені в боях з німецько-фашистськими загарбниками в період другого наступу на Севастополь, були нагороджені: орденом Червоного Прапора — командир 115-ї батареї лейтенант В. І. Дуриков; орденом Червоної Зірки — командир 114-ї батареї П. С. Рабінович, воєнком цієї ж батареї політрук М. К. Воронін та воєнком 115-ї батареї політрук Я. Ф. Симоненко; медаллю «За відвагу» — старшина 1-ї статті М. П. Алейников, комендор Ф. С. Коробка, помічник командира батареї молодший лейтенант Чернявський; медаллю «За бойові заслуги» — старшина 2-ї статті І. С. Ткаченко і комендори П. В. Мелія та А. С. Чоба.

У документах штабу берегової оборони Головної бази, що зберігаються в Центральному військово-морському архіві, містяться записи, які свідчать про героїчні дії батарей «Червоної України» в період третього штурму Севастополя.

Воюючи на суші, моряки загиблого крейсера з честю виконали свій військовий обов'язок. Вони билися до останнього дня оборони Севастополя, показували безмеж-

ний героїзм. Багато з них полягли смертю хоробрих, а ті, які лишилися живими, відважно воювали на багатьох фронтах та в партизанських загонах Криму.

Головний старшина з «Червоної України» В. П. Талишев, наприклад, служив у розвідувальному загоні Чорноморського флоту. Разом з групою моряків його закинули до ворожого тилу на допомогу кримським партизанам, які діяли під командуванням Г. Л. Северського. Більше двох років воював він у тилу ворога, був начальником розвідки у різних партизанських загонах, брав участь у багатьох сміливих операціях, нагороджений кількома орденами та медалями.

У Південному з'єднанні кримських партизанських загонів воював колишній моторист крейсера І. А. Бондаренко, який одним з перших пішов добровольцем у морську піхоту. Після боїв під Одесою і на півночі Криму частина, де він служив розвідником, потрапила в оточення і пробилася до кримських партизанів. Два з половиною роки Іван Бондаренко воював з ворогом на кримській землі спочатку рядовим партизаном, а потім командиром взводу.

Славний бойовий шлях пройшов у роки війни червонофлотець-далекомірник Олександр Громов. Після важкого поранення на крейсері він був евакуйований до Тбілісі, де пролежав у госпіталі майже півроку. Повернувшись на флот, Громов став розвідником, брав участь в ряді операцій на Таманському півострові й на Кавказі, неодноразово пробурався у тил до німців, безстрашно вступав у бій з ворогом. Восени 1943 р. його було призначено далекомірником на есминець «Способный», який громив фашистських загарбників поблизу берегів Криму і Кавказу. Коли корабель загинув, Громов, разом з групою моряків-чорноморців, перевели служити на Північний флот далекомірником на есминець «Карл Лібкнехт». Тут, в одному з бойових походів, він виявив у морі німецький підводний човен, який і був потоплений есминцем.

На всю країну прославив екіпаж крейсера «Червона Україна» старшина 1-ї статті Павло Христофорович Дубинда. Багато довелося пережити йому: загибель крейсера, залишення Севастополя, полон. Та ніщо не зламало волі безстрашного чорноморця. Він утік з полону і приєднався до діючих частин Червоної Армії. Командуючи взводом розвідки, Дубинда майже щоночі здійснював сміливі рейди в тил ворога, приводив «язиків», доставляв захоплені документи. За сміливі дії у ворожому тилу відважного розвідника було нагороджено орденом Слави всіх трьох ступенів. Велику відвагу й мужність показав П. Дубинда під час форсування Західного Бугу і взяття Кенігсберга (нині Калінінград). Як свідчить нагородний лист, у жорстоких боях, зв'язаних з ліквідацією Східно-Пруського угруповання противника на південний захід від м. Кенігсберга, Дубинда підняв свій взвод на штурм ворожих укріплень і, ведучи за собою бійців, першим увірвався в траншеї ворога, де в рукопашному бою особисто знищив 12 фашистів і разом із своїм взводом захопив у полон більше 30 солдат і одного офіцера. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 29 червня 1945 р. Павлу Христофоровичу було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Подвиг екіпажу крейсера «Червона Україна» служить прикладом для нових поколінь. Молоді моряки вчаться у героїв Великої Вітчизняної війни мужності, стійкості, героїзму. «Все, що створено народом, треба надійно захищати», — говорив на XXIV з'їзді КПРС Л. І. Брежнев. Ці слова стали бойовим девізом особового складу Військово-Морського Флоту Союзу РСР.

М. Ф. МИНАЄВ

⁶ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 93.

Наш календар

ОТОЧЕННЯ І ЛІКВІДАЦІЯ ВОРОЖИХ ВІЙСЬК У РАЙОНІ КОРСУНЯ-ШЕВЧЕНКІВСЬКОГО

(До 30-річчя
Корсунь-Шевченківської битви)

Внаслідок бойових дій 1-го та 2-го Українських фронтів у січні 1944 р. в районі Києва і Кременчука, на захід від Черкас, між ними утворився виступ в обороні противника глибиною 110 км, шириною біля основи 140 км і загальною довжиною дуги 250 км. Вершина виступу в районі Канева впира-

ся в правий берег Дніпра. Війська лівого крила 1-го (командуючий — генерал армії І. С. Конев) і 2-го (командуючий — генерал армії М. Ф. Ватутін) Українських фронтів оточили угруповання противника зі сходу й заходу.

Корсунь-Шевченківський виступ обороняли дев'ять піхотних дивізій, танкова дивізія СС «Вікінг» та моторизована бригада СС «Валлонія»¹.

Виходячи з планів своєї оборонної стратегії, гітлерівське командування наказало групі армій «Південь» будь-якою ціною утримувати плацдарми на обох берегах Дніпра, а згодом відновити стратегічну оборону на Дніпрі. Воно розраховувало завдати флангового удару з району Корсуня-Шевченківського з метою ліквідації Київського стратегічного плацдарму і з району Вінниці та Умані в напрямі на Київ. Для цього в середині січня 1944 р. в районі Вінниці та Умані було зосереджено велике танкове угруповання противника.

Перш ніж розпочати великі наступальні операції на Правобережній Україні, необхідно було ліквідувати ворожі війська, що діяли в районі цього виступу.

За своїм розмахом і значенням Корсунь-Шевченківська битва була найбільшою складовою частиною Дніпровсько-Карпатської стратегічної операції Червоної Армії.

12 січня 1944 р. Ставка Верховного головнокомандування поставила перед 1-м і 2-м Українськими фронтами завдання — прорвати оборону противника на південний схід від Білої Церкви і на північ від Кіровограда, а потім вийти в район Шполи, де з'єднатися і замкнути кільце оточення.

Щоб успішно розв'язати це завдання, необхідно було мобілізувати всі сили і засоби для нанесення потужних ударів по сильно укріпленій обороні ворога, а також забезпечити високий наступальний порив військ.

В січні 1944 р. у військах обох Українських фронтів перебували сотні тисяч комуністів і комсомольців. Тільки в складі армій, виділених для здійснення операції, було близько 98 тис. членів партії². У ході підготовки наступу вони провели велику роз'яснювальну роботу. Значна увага в цей же час приділялася зміцненню партійних і комсомольських організацій. В усіх частинах і підрозділах пройшли партійні та комсомольські збори, на яких обговорювалися питання про авангардну роль комуністів і комсомольців, особливості наступних боїв тощо. Все це сприяло успіхові майбутнього наступу.

Початок операції планувався на ранок 25 січня 1944 р. За два дні до наступу всі дивізії 2-го Українського фронту провели розвідку з метою захоплення полонених, поліпшення своїх позицій та уточнення системи вогню противника. Протягом ночі 24 січня передові батальйони 31-ї, 69-ї гвардійських стрілецьких дивізій 4-ї гвардійської армії, проробивши по 6—8 проходів у дротяхних загородах, увірвалися в траншеї на західній околиці населеного пункту Баландине.

1-й стрілецький батальйон 204-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії при підтримці артилерії після напруженого бою в траншеях ворога захопив важливу висоту 190,1 і почав розвивати наступ на Коханівку. У цей же час командуючий 4-ю гвардійською армією генерал О. І. Рижов наказав перейти в наступ 5-й повітряно-десантній і 62-й гвардійській стрілецькій дивізіям. Протягом дня після

¹ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 — 1945 гг., т. 4, М., 1962, стор. 63.

² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 — 1945 рр., т. 3, К., 1969, стор. 13.

запеклих боїв радянські війська прорвали сильно укріплену оборону противника на 8 км по фронту і на 2—3 км у глибину, захопивши опорні пункти ворога: Баландине, Коханівку, висоти 184,1, 193,1, 167,5, 190,1³.

Щоб зупинити наступ Червоної Армії, німецько-фашистське командування змушене було терміново перекинути з кіровоградського напрямку 14-ту танкову дивізію і розпочало сильні контратаки. Однак його зусилля виявилися марними. 24 січня з'єднання 4-ї гвардійської армії просунулися на 3—5 км.

Наступного дня, долаючи впертий опір противника, війська 4-ї гвардійської армії розширили прорив на 5 км по фронту і на 7 км у глибину й оволоділи східною частиною сіл Телепине і Оляніне. З'єднання 53-ї армії вийшли на рубіж — західна околиця сіл Оситняжка, Писарівка і Рейментарівка⁴. На стику 4-ї гвардійської і 53-ї армії з рубежу Коханівка—Бурейка було введено в прорив 5-ту гвардійську танкову армію, яка мала швидко вийти в тил ворога і відрізати шляхи його відступу⁵. У районі Звенигородки танкові частини 1-го і 2-го Українських фронтів повинні були з'єднатися і замкнути кільце оточення курсунь-шевченківського угруповання противника.

Взаємодіючи з частинами 53-ї армії, танкові корпуси першого ешелону 5-ї гвардійської танкової армії за 5—6 годин просунулися на 18—20 км⁶. На кінець дня 25 січня 29-й танковий корпус генерала І. Г. Лазарева увірвався у с. Тишківка, а 20-й танковий корпус генерала І. Ф. Кириченка — у с. Капітонівка, а згодом вони продовжували наступ у напрямі Лебедин — Шпола — Кримки, щоб відрізати шляхи відступу загарбників. Однак піхота 53-ї армії і 18-й танковий корпус не змогли використати успіхи першого ешелону 5-ї гвардійської танкової армії, чим скористався противник.

26 січня гітлерівське командування визначило напрям головного удару військ 2-го Українського фронту, спішно перекинуло з кіровоградського напрямку свої танкові дивізії і вже до вечора 26 січня створило сильне угруповання, а 27 січня завдало контрудару трьома танковими дивізіями (3-ю, 11-ю і 14-ю) з Новомиргорода на Оситняжку. Одночасно з півночі на Оситняжку наступали танкова і дві піхотні дивізії. Внаслідок цього ворогу вдалося закрити горловину прориву, і 20-й та 29-й танкові корпуси Червоної Армії були відрізані від головних сил ударного угруповання фронту⁷. Створилася дуже складна обстановка, однак радянські воїни продовжували діяти сміливо і рішуче. 20-й корпус 27 січня визволив Шполу, а 28 січня — Звенигородку, 29-й корпус вийшов у район Лип'янки⁸. Тим часом другий ешелон 5-ї гвардійської танкової армії і виділений з резерву фронту 5-й гвардійський кавалерійський корпус генерала А. Г. Селіванова розгромили німецькі дивізії, що прорвалися, і розвивали наступ слідом за 20-м і 29-м танковими корпусами. Під час прориву оборони противника особливо успішно діяли з'єднання 27-ї і 6-ї танкової армії 1-го Українського фронту.

На кінець дня 27 січня війська ударного угруповання 1-го Українського фронту визволили села Червона Зірка, Виноград, Рідкодуб, Медвин. Гітлерівське командування ввело в бій 16-ту танкову дивізію. Долаючи впертий опір противника, частини 6-ї танкової армії під командуванням генерала М. І. Савельєва, 233-ї танкової бригади, 1228-го самохідно-артилерійського полку 28 січня о 13.00 досягли Звенигородки, де з'єдналися з танкістами 8-ї бригади полковника Орлова і 155-ї бригади підполковника І. І. Прошина з 20-го танкового корпусу⁹. Таким чином було завершено оперативне оточення курсунь-шевченківського угруповання противника.

Радянське командування вжило термінових заходів для створення навколо оточених німецько-фашистських військ надійних внутрішнього і зовнішнього фронтів, оскільки гітлерівці стягували в цей район великі танкові сили, щоб вивести оточене угруповання з котла.

Для цього противник завдавав концентричних ударів з півночі і з півдня в напрямі на Капітонівку і Тишківку з метою знищення 5-ї гвардійської танкової, 53-ї армії і 5-го гвардійського кавалерійського корпусу і деблокування своїх оточених дивізій¹⁰.

Відбивши шалені атаки ворога, до 3 лютого війська 27-ї, 52-ї і 4-ї гвардійської армій, а також 5-го кавалерійського корпусу утворили внутрішній фронт. 6-та і 5-та гвардійська танкові армії утворили зовнішній фронт¹¹. Кожну танкову армію було посилено стрілецьким корпусом. Фланги цих армій прикривали 40-а і 53-я армії.

³ Архів Міністерства оборони СРСР (далі — Архів МО СРСР), ф. 240, оп. 2779, спр. 1328, арк. 171.

⁴ Там же. ф. 320, оп. 4522, спр. 35, арк. 81; ф. 236, оп. 2675, спр. 1328, арк. 227.

⁵ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 4, стор. 63.

⁶ «Военно-исторический журнал», 1961, № 1, стор. 13.

⁷ Архів МО СРСР, ф. 332, оп. 4948, спр. 251, арк. 69 — 70.

⁸ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 — 1945 гг., т. 4, стор. 65.

⁹ К. В. Крайнюков. От Днепра до Вислы, М., 1971, стор. 136 — 137.

¹⁰ Архів МО СРСР, ф. 320, оп. 4522, спр. 35, арк. 86.

¹¹ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 — 1945 гг., т. 4, стор. 65.

Почався другий етап операції, який тривав з 4 по 17 лютого 1944 р. У цей час необхідно було ліквідувати оточене угруповання ворога і відбити сильні контрудари противника на зовнішньому фронті.

Намагаючись врятувати своє угруповання, гітлерівське командування, крім танкових дивізій, виділило йому на допомогу транспортну авіацію, яка мала доставляти оточеним військам продовольство і боєприпаси. Але радянські льотчики паралізували дії транспортної авіації противника. За час Корсунь-Шевченківської операції вони збили в повітрі 257 літаків, з них — 37 транспортних, а 200, в основному транспортних, було знищено на аеродромах¹². У зв'язку з бездоріжжям наша авіація доставляла військам різні вантажі, боєприпаси і пальне.

4 лютого перейшли в наступ проти оточеного угруповання ворога війська 52-ї армії, а 4-та гвардійська, 27-ма армії і 5-й гвардійський кавалерійський корпус при підтримці авіації 5-ї повітряної армії продовжували стискати кільце оточення. 4 лютого було визволено Малий Ржавець, Хмільну, Михайлівку, Мошни, Воронівку, Гамарню, 5 лютого — Ольшану, Семигори, Мартинівку, Копновате, Дар'ївку, Хрещатик, Березняки та інші населені пункти¹³. Війська 52-ї армії, діючи проти танкової дивізії СС «Вікінг» і 72-ї піхотної дивізії противника, 6 лютого увірвалися в Бор, Старосілля і Орловець, вели бої за Мліїв, а згодом продовжували наступ у напрямі Городища.

З 4 до 10 лютого 1944 р. через лівий фланг 40-ї армії, де оборонявся 104-й стрілецький корпус, ворог намагався прорватися до корсунь-шевченківського угруповання. Ціною великих втрат йому вдалося захопити Павлівку і Тинівку. Велику роль у ліквідації загрози прориву фашистів у цьому районі відіграли частини 2-ї танкової армії генерала С. І. Богданова, передані з резерву Ставки ВГК, які в ніч з 5 на 6 лютого зробили 100-кілометровий марш-кидок у Павлівку і Тинівку, вранці 6 лютого атакували противника, що прорвався, і разом з 40-ю і 6-ю танковими арміями відновили становище.

8 лютого 1944 р. радянське командування, щоб уникнути непотрібного кровопролиття, запропонувало гітлерівським військам, що перебували в оточенні, капітулювати. Однак останні продовжували відчайдушний опір. Вранці 10 лютого Червона Армія розпочала генеральний наступ з метою цілковитого знищення оточеного угруповання. Шляхом одночасних концентрованих ударів у напрямку на Корсунь-Шевченківський при підтримці авіації та артилерії наші наземні війська громили опорні пункти німців.

Зазнавши значних втрат і не добившись успіху, противник поповнив свої танкові дивізії — 16-ту, 17-ту і СС «Адольф Гітлер», підтягнув 1-шу танкову дивізію, кілька піхотних дивізій й інші частини і 11 лютого знову завдав сильного контрудару на вузькій ділянці зовнішнього фронту проти військ 6-ї танкової армії в напрямі на Лисянку. Генерал Штеммерман зосередив у районі Стеблева значну частину оточених військ і 12 лютого завдав зустрічного удару в напрямі через Шендерівку на Лисянку. Ціною величезних втрат противнику вдалося прорватися з Ризіне на західну околицю Лисянки. Відстань між оточеним угрупованням і танковими дивізіями, які наступали з зовнішнього фронту, скоротилася до 10—12 км¹⁴. Однак радянські воїни перешкодили з'єднанню фашистських армій.

Для чіткішої координації дій наших військ 12 лютого 1944 р. за розпорядженням Ставки ліквідацію угруповання противника керувало командування 2-го Українського фронту, якому підпорядковувалася й 27-ма армія 1-го Українського фронту¹⁵.

Кільце оточення безперервно стискалося: становище фашистських військ ставало дедалі безнадійнішим. З 10 лютого вся територія оточеного угруповання прострілювалася радянськими артилеристами¹⁶.

Зазнавши невдач при спробі деблокувати оточені війська, Гітлер видав директиву, в якій вимагав до останньої краплі крові чинити опір російським дивізіям. Німецьке командування віддало таємний наказ пристрілювати всіх тяжкопоранених на полі бою.

14 лютого, здійснивши вмілий обхідний маневр, війська 52-ї армії під командуванням генерала К. А. Коротєєва оволоділи Корсунем-Шевченківським¹⁷. Наприкінці дня 16 лютого в руках ворога залишалося кілька населених пунктів. Навіть колишні гітлерівські генерали змушені були визнати успіх радянських військ у цій операції. «Коли на 15 лютого наступальна сила деблокованих військ виснажилася,— писав К. Тіпельсірх,— оточені корпуси одержали наказ пробиватися в південному напрямку,

¹² «Военно-исторический журнал», 1964, № 2, стор. 125.

¹³ Архів МО СРСР, ф. 320, оп. 4522, спр. 35, арк. 90.

¹⁴ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 4, стор. 67.

¹⁵ Г. К. Жуков. Воспоминания и размышления, М., 1969, стор. 554.

¹⁶ Важнейшие операции Великой Отечественной войны, М., 1956, стор. 290.

¹⁷ Г. К. Жуков. Назв. праця, стор. 555.

звідки назустріч їм мав наступати танковий корпус 1-ї танкової армії. Блискуче підготовлений прорив у ніч з 16 на 17 лютого не привів, однак, до з'єднання з корпусом, який наступав назустріч...»¹⁸.

Розв'язка настала 17 лютого. У ніч з 16 на 17 лютого знялася сильна заметіль. Німецьке командування вирішило скористатися негодою і вивратись з оточення. Війська противника мали раптово розсікти фронт радянських армій і вивести з оточення рештки оточених дивізій. Велику допомогу при знищенні противника нашим військам подала легкомоторна нічна авіація 5-ї повітряної армії. Пілоти 392-го полку 312-ї нічної легкобомбардувальної авіадивізії на літаках По-2 виявили переміщення ворожих танкових колон і передали координати артилеристам і танкістам, які сильним вогнем розбили німецьке угруповання.

Остання спроба гітлерівців вийти з оточення закінчилася невдало. Тільки кільком ворожим танкам і бронетранспортерам з генералами й старшими офіцерами, які, рятуючи своє життя, кинули війська напризволяще, вдалося під покровом хуртовини втекти в напрямі Лисянки. Крім того, противник літаками вивіз з оточення приблизно 2—3 тис. солдатів і офіцерів¹⁹.

17 лютого 1944 р. оточене німецько-фашистське угруповання припинило своє існування. Противник втратив 55 тис. убитими і пораненими, а більше 18 тис. потрапили в полон. До 21 лютого було розгромлено танкові дивізії на зовнішньому фронті оточення. При спробі деблокувати свої війська тільки з 5 до 21 лютого противник втратив убитими близько 27 тис. чол., 446 гармат і мінометів, 827 танків і штурмових гармат, 329 літаків, 1638 автомашин²⁰. Такі величезні втрати негативно вплинули на моральний стан гітлерівських військ. Серед них поширювалися поразенські настрої.

У боях під час ліквідації оточеного угруповання в районі Корсунь-Шевченківського радянські війська відкрили себе невмирущою славою. За героїзм, виявлений у Корсунь-Шевченківській битві, десятки воїнів було удостоєно звання Героя Радянського Союзу. Серед них — генерал С. Г. Трофименко, офіцери і солдати О. О. Євстигнєєв, О. І. Іринін, П. Я. Калашников, М. М. Коняшкін, О. М. Лисенков, М. Г. Матюнін, В. І. Несвітайлов, В. К. Новиков, В. М. Пермяков, С. І. Постевої, В. О. Рижков, Н. Є. Сергієнко, М. Г. Тарасов, С. В. Тартіков, А. Є. Харитонов, Н. Д. Чевола, В. В. Чиковані, Г. Ф. Шайхутдінов та інші.

Так, у ніч на 17 лютого в районі хутора Жовтень артилеристи 438-го винищувально-протитанкового полку під командуванням підполковника В. К. Новикова знищили два ворожих танки, гармату, більше тисячі гітлерівців і 200 взяли в полон. У цьому бою відзначилася служба гармати старшого сержанта А. Є. Харитонова.

Яскраву сторінку в свою бойову історію вписала 25-та гвардійська дивізія ім. В. І. Чапаєва. Після успішного наступу з 3 лютого вона відбивала контратаки противника на зовнішньому кільці оточення. Гвардійці-чапайці міцно утримували свої позиції, виявляючи при цьому неабияку мужність і героїзм. Наприклад, 15 бійців під командуванням гвардії лейтенанта Боброва у нерівному бою загинули, але не пропустили 19 ворожих танків. За мужність і героїзм воїнів у Корсунь-Шевченківській операції дивізія нагороджена орденом Богдана Хмельницького II ступеня²¹.

Під час боїв по ліквідації оточеного угруповання ворога велику допомогу регулярним частинам подали місцеві жителі та народні месники. Наприклад, партизанське з'єднання під командуванням В. К. Щедрова на початку січня 1944 р. регулярно виводило з ладу комунікації німецько-фашистських військ, знищуючи їх живу силу і техніку²². З лютого, встановивши тісний контакт з командиром 206-ї стрілецької дивізії 27-ї армії, загони «Винищувач» та ім. Боженка прикривали наступ цієї дивізії. Загін народних месників ім. Шевченка діяв разом з 748-м стрілецьким полком 206-ї дивізії до повного знищення оточеного ворога.

25 днів тривала Корсунь-Шевченківська битва, яка увійшла в історію Великої Вітчизняної війни як видатна операція по оточенню і цілковитому знищенню великого німецького угруповання. Війська 1-го і 2-го Українських фронтів за цей час звільнили від окупантів 4500 км² радянської території, 6 міст і більше 400 населених пунктів.

З ліквідацією Корсунь-Шевченківського виступу було усунуто загрозу флангам 1-го і 2-го Українських фронтів. Гітлерівське командування вже не могло навіть мріяти про відновлення оборони по Дніпру.

О. В. Мойсєєв

¹⁸ К. Типпельскірх. История второй мировой войны, М., 1956, стор. 354 — 355.

¹⁹ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 — 1945 гг., т. 4, стор. 68.

²⁰ Сообщения Совинформбюро, ч. 6, М., 1944, стор. 86, 93.

²¹ Киевский Краснознаменный. Краткий очерк истории Краснознаменного Киевского военного округа, К., 1969, стор. 345.

²² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 19—20.

70-РІЧЧЯ З ЧАСУ СТВОРЕННЯ ПІВДЕННОГО БЮРО ЦК РСДРП

У лютому минуло 70 років з дня заснування за дорученням В. І. Леніна і при його безпосередній участі Південного бюро ЦК. Діяльність цього опорного пункту

більшовиків на півдні Росії висвітлено в працях В. І. Леніна і його соратників, у спогадах активних учасників революційної боротьби того часу, в партійних матеріалах, збірниках¹.

Південне бюро керувало роботою Одеського, Катеринославського, Миколаївського комітетів РСДРП, більшовицьких груп Кременчука, Луганська, Ростова-на-Дону, Херсона та інших міст і встановило зв'язки з Північним, Східним бюро ЦК. Об'єднавши навколо себе більшовицькі організації Півдня, бюро розгорнуло активну агітацію за скликання III з'їзду.

Володимир Ілліч уважно стежив за діяльністю партійних організацій на півдні Росії. Так, у травні 1904 р. він писав Південному бюро ЦК про необхідність зміцнити Миколаївський комітет РСДРП, у вересні — лист учасникам конференції південних комітетів, а пізніше — Одеському комітету про вибори делегатів на III з'їзд партії².

Н. К. Крупська з середини березня 1904 р. по травень 1905 р. написала за дорученням Володимира Ілліча 9 листів Південному бюро ЦК й близько 40 — Одеському комітету та його керівникам. На адресу В. І. Леніна, Н. К. Крупської і закордонних партійних органів надійшло близько 60 кореспонденцій з Одеси, багато з Катеринослава, Миколаєва та інших міст. В них відбито діяльність бюро і комітетів РСДРП півдня Росії, їх боротьбу проти меншовиків-розкольників, за якнайшвидше скликання III з'їзду партії³. Від Південного бюро ЦК на ім'я Володимира Ілліча щомісяця надходило близько 100 листів⁴. Одеський комітет широко розповсюдив резолюцію, в якій гостро засуджувались «як самий характер боротьби меншості, так і ті прийоми, що їх вона використовує в цій боротьбі...»⁵. Одеський комітет РСДРП фактично став основною базою Південного бюро ЦК РСДРП. Члени Одеського комітету були одночасно і членами Південного бюро ЦК РСДРП. Члени І. Х. Лалаянц (з листопада 1903 р.), В. В. Воровський (з січня 1904 р.), К. Й. Левицький, П. І. Кулябко, В. П. Ногін, Р. С. Землячка, Ф. А. Сергєєв (Артем), О. М. Ярославський та ін.

Південне бюро ЦК проводило значну роботу щодо ідейного й організаційного зміцнення первинних парторганізацій, боротьбу за їх більшовизацію, по вихованню партійних кадрів у дусі нетерпимості до опортунізму, вело широку пропагандистську роботу по роз'ясненню суті внутріпартійної боротьби, здійснювало розстановку партійних кадрів. Головне завдання бюро вбачало в активній агітації за скликання III з'їзду партії. Під керівництвом Південного бюро розширилась діяльність комітетів РСДРП, зміцніли зв'язки між ними, активізувались їх видавничі справи.

Весною 1904 р., наприклад, в Одесі за один день друкувалось більше листівок, ніж за останні місяці 1903 р. Листівки Південного бюро ЦК і комітетів РСДРП півдня Росії розповсюджувались в Єлисаветграді, Кишиневі, Луганську, Херсоні. Через Одеський комітет партійні організації одержували літературу з-за кордону⁶. Серед активістів Південного бюро на той час були такі талановиті більшовики-підпільники з Одеського комітету РСДРП, як М. О. Скрипник, Л. М. Кніпович, І. А. Авдєєв, Н. Д. Овчаренко, А. В. Трофімов, Г. К. Бланкштейн, а в Миколаєві — робітники І. А. Чигрин, П. П. Сафонов та ін. Весною Південне бюро видало в друкарні одеських більшовиків брошуру «Доклад о II очередном съезде и положении дел в партии», а також листівки і звернення. Одеський комітет РСДРП видав резолюцію і лист в редакцію меншовицької «Искры», а Катеринославський — звернення до всіх орга-

¹ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.). Сборник документов, К., 1964; КПРС в резолюциях и решениях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954; Н. Шахов. Борьба за съезд. Сборник документов, Женева, 1904; М. С. Ольминский. Борьба за партию после II съезда РСДРП, М., 1933; Листовки революционных социал-демократических организаций Украины 1896—1904, К., 1963; Доклад о II очередном съезде и положении дел в партии, Одесса, 1904; Н. К. Крупская. Воспоминания о В. И. Ленине, М., 1970; Г. М. Кржижановский. Великий Ленин, М., 1968; И. Лалаянц. У истоков большевизма, М., 1934; А. С. Зашильняк. Борьба большевиков за укрепление местных партийных организаций, Львов, 1963; И. Багмут, П. Шморгул. Твори В. І. Леніна на Україні, К., 1970.

² Переписка В. И. Ленина..., стор. 30—32, 38.

³ Там же, стор. 402—638; КПРС в резолюциях..., ч. I, стор. 59—66; Листовки резолюционных социал-демократических организаций Украины, стор. 750—752.

⁴ А. С. Зашильняк. Назв. праця, стор. 7.

⁵ Третий съезд РСДРП. Сборник документов и материалов, М., 1955, стор. 188.

⁶ Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. I, К., 1955, стор. 629.

нізацій РСДРП «Сучасні партійні течії і завдання революційної соціал-демократії», інші комітети РСДРП видали багато листівок. Ці документи викривали опортунізм меншовиків, антипартійну позицію нової «Искры» і примиренську позицію окремих членів ЦК, які у липні на засіданні Центрального Комітету партії голосували за постанову, відому під назвою «липневої декларації». Ця декларація визнала «незаперечну законність» нового складу редакції «Искры». Примиренці позбавили Леніна прав закордонного представника ЦК і оголосили цензуру його творів, заборонили агітацію за III з'їзд і розпустили Південне бюро ЦК за таку агітацію, порушивши тим самим не тільки свій партійний обов'язок, а й законні права партійних комітетів⁷.

Більшість партії засудила липнєву декларацію. Московський комітет РСДРП оголосив її незаконною, Петербурзький комітет назвав фракційною. За Леніним пішли також Одеський, Миколаївський, Катеринославський комітети. Вони зажадали негайного скликання з'їзду партії⁸.

Важливим кроком на шляху скликання III з'їзду РСДРП була нарада більшовиків, що відбулася в кінці липня — на початку серпня 1904 р. в околицях Женеві, скликана з ініціативи В. І. Леніна. Нарада обговорила питання про партійну кризу і прийняла написане Леніним звернення «До партії». Більшість комітетів схвалили рішення Женевської наради.

У вересні 1904 р. в Одесі зібрались представники Одеського, Катеринославського, Миколаївського комітетів. Південна конференція підтримала звернення 22-х і запропонувала створити Організаційний комітет для підготовки з'їзду партії і керівництва діяльністю більшовицьких організацій в Росії. Такі конференції пройшли в Тифлісі кавказьких комітетів, у Колпині — північна обласна конференція.

На трьох обласних конференціях, що виявили волю 13 найбільших партійних комітетів Росії, було закріплено створення загальноросійського організаційного центру — Бюро комітетів більшості (БКБ). До складу Бюро ввійшли В. І. Ленін, Р. С. Землячка, О. О. Богданов, М. М. Лядов, С. І. Гусев, М. М. Литвинов, П. П. Румянцев.

В. І. Ленін почав підготовку періодичного органу більшовиків. На зборах більшовиків у Женеві 29 листопада (12 грудня) 1904 р. було розв'язано питання про видання газети «Вперед», перший номер якої вийшов 22 грудня (5 січня 1905 р.). До редакції ввійшли В. І. Ленін, В. В. Воровський, М. С. Ольмінський, А. В. Луначарський та ін.

Південне бюро керувало підготовкою до з'їзду на півдні Росії. У лютому 1905 р. за дорученням В. І. Леніна в Одесу приїжджав М. М. Лядов для погодження з Південним бюро ЦК питання про вибори делегатів на з'їзд. Делегатом на III з'їзд РСДРП від Одеської партійної організації з ухвальним голосом було обрано В. І. Леніна, з дорадчим М. О. Скрипника, а від Миколаївського — В. В. Воровського⁹.

Під керівництвом В. І. Леніна Південне бюро ЦК, як і Північне, Східне і Кавказьке бюро, виконало поставлене перед ним завдання в справі боротьби проти опортунізму меншовиків, за партію нового типу.

С. К. Мельник

⁷ Третий съезд РСДРП..., стор. 179, 183, 203, 211.

⁸ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, том перший, К., 1965, стор. 485.

⁹ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1964, стор. 38, 516, 587, 589, 609; С. Мельник. Делегат більшовиків Одеси, Одеса, 1970, стор. 63—69.

80-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Ф. І. ЗАЙЦЕВА

Син партії, він завжди був на передньому краї боротьби, із зброєю в руках захищав Радянську владу, відстоював її на фронтах громадянської і Великої Вітчизняної воєн. І в мирні, і в воєнні часи — завжди Ф. І. Зайцев був незламним бійцем партії.

Народився Федір Іванович Зайцев 23 лютого 1894 р. у с. Колпнах Орловської губернії в родині робітника-шорника. У 1896 р. його батьки в пошуках роботи переїхали на Україну, в Юзівку. Після закінчення дворічної школи 14-річний Зайцев почав працювати робітником у доменному цеху місцевого металургійного заводу, потім — доменщиком на металургійному заводі в Єнакієвому, на залізничній шахті с. Калачевське Катеринославської губернії, а згодом — знову Юзівка.

У лютому минуло 80 років з дня народження Федора Івановича Зайцева — радянського партійного діяча, учасника становлення Радянської влади на Україні.

У горнилі робітничих цехів міцніла його політична свідомість, гартувалися воля і характер. Юнак брав участь у підпільному революційному русі, 1915 р. вступив до лав більшовицької партії. Про цей період життя він писав у своїх спогадах: «Велику увагу парторганізація приділяла в цей час роз'ясненню зрадницької ролі соціалістів-оборонців усіх мастей, боротьбі з шовінізмом. На зборах гуртків і робітничих масовках ми роз'яснювали робітникам класову суть капіталістичного суспільства та імперіалістичної війни, викривали політику оборонців-меншовиків і есерів»¹. За антивоєнну пропаганду у 1916 р. молодого революціонера заарештували. Через кілька місяців йому вдалося втекти. Зайцев знову поринув у вир революційних подій.

Після Лютневої революції Федір Іванович працював секретарем Юзівської Ради робітничих і солдатських депутатів, а з листопада 1917 р. — заступником голови Ради.

Активний боєць партії мужньо захищав молоду Країну Рад від внутрішніх і зовнішніх ворогів, брав участь у створенні червоногвардійських загонів, організації боротьби з білокозаками, німецькими окупантами та гетьманськими військами. У квітні 1918 р. Федора Івановича призначили політкомом Юзівського загону Червоної гвардії. У період окупації України німецькими загарбниками Зайцева направили на підпільну роботу в Донбас. У липні того ж року в містечку Бахмут його знову заарештували і кинули за ґрати. Але вже в жовтні йому вдалося втекти з тюрми, і він знову ще з більшою енергією продовжував боротися за встановлення Радянської влади у Донбасі. 1919 р. Федора Івановича обрали головою Юзівського повітового ревкому. Під час наступу денікінської армії Комуністична партія направила Зайцева інструктором політвідділу 13-ї армії. Після демобілізації у травні 1920 р. був секретарем Юзівського повітового комітету КП(б)У. З властивою йому більшовицькою пристрасністю він боровся за зміцнення партійних організацій Донбасу, за відбудову народного господарства. З квітня 1921 р. Федір Іванович очолював спочатку губернську контрольну комісію КП(б)У у м. Бахмуті, потім Юзівську Раду профспілок. З вересня 1923 р. по квітень 1924 р. Ф. І. Зайцев навчався на курсах марксизму при ЦК КП(б)У у Харкові, після закінчення яких з травня 1924 р. по червень 1929 р. працював секретарем партколегії ЦК КП(б)У.

Федір Іванович Зайцев був делегатом XIV—XVII з'їздів ВКП(б), у 1927—1934 рр. — членом ЦКК ВКП(б), у 1930—1934 рр. — членом ЦКК КП(б)У, на XVII з'їзді ВКП(б) його було обрано членом ЦКК при ЦК ВКП(б), а з червня 1930 по червень 1933 р. він кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У. У 1929—1932 рр. Зайцев працював секретарем Луганського окружного комітету КП(б)У, секретарем Луганського міськкому КП(б)У, секретарем Дніпропетровського міськкому КП(б)У. У лютому 1932 р. його було обрано секретарем ЦК КП(б)У.

У квітні 1933 р. партія направила Федора Івановича у Смоленськ, де він був секретарем Західного обкому ВКП(б), а у березні 1934 р. Зайцев переїхав до Москви і працював членом ЦКК при ЦК ВКП(б), з 1936 р. — уповноважений Комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б) по Татарії.

З 1939 р. він перебував на господарській роботі. У роки Великої Вітчизняної війни Федір Іванович мужньо боровся за честь і незалежність соціалістичної Батьківщини. Після повернення з фронту він був на відподівальній господарській роботі. 1 вересня 1960 р. Ф. І. Зайцев помер.

Життя Федора Івановича Зайцева — зразок вірного служіння великій справі Комуністичної партії, її безсмертним ідеалам, беззавітної відданості своєму народові, Радянській Батьківщині.

Л. М. Супруненко

¹ Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції, К., 1957, стор. 325.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

А. С. ЗАШКІЛЬНЯК, Г. С. ДАВИДОВА,
Г. М. КИПАРЕНКО.
ГЕНІЄМ ЛЕНІНА НАРОДЖЕНА
(ДО 70-РІЧЧЯ ІІ З'ІЗДУ РСДРП).

*Вид-во Львівського університету,
Львів, 1973, 227 с.*

Минуло 70 років з того часу, як під керівництвом В. І. Леніна російські марксисты на ІІ з'їзді РСДРП здобули вирішальну перемогу над опортуністичним напрямком. З'їзд завершив справу об'єднання революційних соціал-демократичних організацій в партію робітничого класу на основі тих ідейно-політичних і організаційних принципів, які розробив В. І. Ленін. «Більшовизм, — писав В. І. Ленін, — існує, як течія політичної думки і як політична партія, з 1903 року»¹.

Радянські історики виявляють великий інтерес до питань боротьби В. І. Леніна за створення і зміцнення марксистської партії в Росії, вироблення ним стрункого вчення про партію нового типу, викриття російських «економістів» і меншовиків, опортуністів ІІ Інтернаціоналу у корінних питаннях побудови і діяльності партії робітничого класу. Інтерес до цих питань, до їх глибокого вивчення і висвітлення посилюється ще і тим, що сучасні ідеологи імперіалізму, буржуазні фальсифікатори історії КПРС всупереч історичній правді намагаються перекрутити факти, опорочити ленінську ідею про об'єктивну необхідність партії нового типу, її тактичні і організаційні принципи, очорнити великий подвиг В. І. Леніна, його титанічну діяльність по створенню і зміцненню марксистської партії в Росії.

Монографія складається з вступу, чотирьох розділів — «Ленінський план створення революційної партії», «Другий з'їзд РСДРП. Виникнення більшовизму», «Згуртування партійних організацій на позиціях більшовизму», «Більшовики і міжнародна соціал-демократія». Вступ, ІІІ і ІV розділи написані професором А. С. Зашкільняком, І розділ — доцентом Г. С. Давидовою, ІІ — кандидатом історичних наук Г. М. Кипаренком.

Книга відзначається популярністю викладу у поєднанні з глибокою науковістю.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 8.

Автори не залишили поза увагою все раніше написане в галузі досліджуваного питання, ґрунтовно вивчили праці В. І. Леніна, матеріали ІІ і ІІІ з'їздів РСДРП, мемуарну літературу. Ними залучені ряд нових джерел і документів, показано значення постанови ЦК КПРС «Про 70-річчя ІІ з'їзду РСДРП», в якій підсумовано героїчний шлях КПРС після ІІ з'їзду.

Передусім автори з'ясовують історичні передумови виникнення марксистської партії в Росії. На основі праць В. І. Леніна, документальних матеріалів та історичних праць у книзі показуються особливості формування і висока революційність російського пролетаріату, його активна класова боротьба проти самодержавства і буржуазії. Автори не лише розкривають величезні заслуги В. І. Леніна в теоретичній розробці ідейно-політичних і організаційних принципів партії робітничого класу, а й докладно висвітлюють його величезну практичну, організаційську роботу по створенню партії.

Значне місце в монографії відведено з'ясуванню ролі В. І. Леніна в розробці, зокрема, організаційних принципів будівництва партії, у неухильному проведенні в життя загальноросійською газетою «Искра» ленінського організаційного плану, згуртуванні російських соціал-демократичних організацій навколо «Искры».

На основі ретельного вивчення праць В. І. Леніна, протоколів ІІ з'їзду РСДРП, мемуарної та різної дослідницької літератури автори простежили крок за кроком весь хід його роботи, показали гостру принципиову боротьбу послідовних іскрівців, очолюваних В. І. Леніним, з опортуністичним крилом всередині російської соціал-демократії. У книзі докладно розповідається, як у гострій боротьбі проти «економістів», бундівців та інших антиіскрівців В. І. Ленін і його прихильники домоглися прийняття іскрівського проекту програми, збереження його основних положень — про диктатуру пролетаріату, про гегемонію робітничого класу у визвольному русі, вимог в аграрному і національному питаннях, проти чого особливо завзято виступали опортуністи, як проходила боротьба під час обговорення Статуту і виборів центральних установ партії.

В монографії докладно аналізується принципова боротьба В. І. Леніна, більшовиків після ІІ з'їзду за викриття меншо-

виків, які тягнули партію знову до організації роздробленості і кустарництва. В. І. Ленін розгорнув величезну теоретичну і практичну роботу по викриттю опортунізму меншовиків в організаційних питаннях, по роз'ясненню партійним комітетам і всім членам партії причин і характеру внутріпартійної боротьби. За підрахунками авторів, на березень 1904 р. з 27 комітетів, що діяли в Росії, 22 засудили опортунізм нової «Искры» і висловилися за підтримку позиції В. І. Леніна (стор. 153).

За ініціативою В. І. Леніна більшовики розгорнули підготовчу роботу по скликанню III з'їзду РСДРП, який би поклав край кризі всередині партії. Під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна утворилися і розгорнули діяльність обласні організації більшовиків — Північне, Південне і Східне бюро ЦК РСДРП. У книзі розповідається про їх практичну роботу по поширенню і закріпленню ленінських ідейних та організаційних принципів, по підготовці до створення організаційного центру більшовиків.

Вирішальну роль у викритті опортунізму меншовиків у організаційних питаннях, роз'ясненні історичних рішень II з'їзду РСДРП, дальшому розвитку марксистського вчення про партію відіграла книга В. І. Леніна «Крок вперед, два кроки назад», що вийшла у травні 1904 р. Автори розкривають основні положення ленінської праці, організаційні принципи більшовизму, дають оцінку ленінському вченню про партію, виходячи з постанови ЦК КПРС «Про 70-річчя II з'їзду РСДРП». В ній відзначається, що ленінське вчення про партію — найвидатніший вклад у скарбницю революційного марксизму.

Багато уваги приділили автори розкриттю значення більшовизму для міжнародної соціал-демократії. Виникнення на з'їзді РСДРП партії нового типу, підкреслюється у праці, боротьба Леніна, більшовиків за її зміцнення мали принципове значення для всього міжнародного робітничого руху. Читач знайде цікавий фактичний матеріал, що розкриває титанічні зусилля В. І. Леніна, його соратників, які вели боротьбу проти опортунізму та угодовства в партіях II Інтернаціоналу. До-

кладно висвітлено боротьбу більшовиків проти опортунізму меншовиків і їх прихильників на міжнародних конгресах II Інтернаціоналу, всю складність внутріпартійної боротьби між більшовиками і меншовиками, причому останні одержували велику підтримку з боку міжнародного опортунізму. Велич ленінського генія проявилася якраз у тому, зазначають автори, що він у тяжкій боротьбі за створення і зміцнення більшовицької партії відкинув і розбив антимарксистські настанови меншовиків і лідерів II Інтернаціоналу, сприяв посиленню впливу більшовизму на міжнародній арені.

Рецензована монографія—вагомий вклад у висвітлення однієї з найважливіших проблем виникнення і зміцнення більшовизму та його принципової боротьби проти опортунізму. В той же час праця не позбавлена і деяких недоліків. Авторам слід було б дати історіографічний огляд літератури, чіткіше показати боротьбу проти опортунізму у місцевих організаціях РСДРП. Аспект дослідження вимагав від авторів розкриття впливу більшовицьких ідей на розгортання революційної боротьби трудящих західноукраїнських земель.

У книзі нечітко висвітлюється хід обговорення національного питання на II з'їзді РСДРП, яке автори звели до § 7, 8 і 9 (стор. 99—101), зустрічаються неточності у цитатах і назвах праць В. І. Леніна (стор. 5, 32, 33, 60, 188, 221), є повторення цитат (стор. 5 і 129, 28 і 204), безпідставні посилання на архівні джерела, окремі перебільшення щодо розмаху масових демонстрацій з нагоди 1 Травня 1900 р. (стор. 19). Трапляються і редакційні помилки, зокрема, в написанні прізвищ та ініціалів діячів (стор. 34, 52, 79, 187).

Проте це не може вплинути на високу позитивну оцінку рецензованої монографії. Написана на основі ленінських праць, рішень партійних з'їздів, великого фактичного матеріалу, найновішої літератури з даної проблеми, книга, видана в переддень славного 70-річчя II з'їзду РСДРП, стане хорошим посібником для тих, хто вивчає бойовий шлях КПРС.

В. М. Чуприна, Г. Ф. Марискевич

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР. ТОМ ПЕРШИЙ.

Вид-во «Наукова думка», К., 1973, 317 с.*

Трудящі України у братерському єднанні з усіма народами СРСР пройшли славний шлях від перемоги Великої Жовтне-

* Редакційна колегія: академік АН УРСР А. Д. Скаба (відп. редактор), доктори історичних наук А. В. Лихолат,

вої соціалістичної революції до побудови розвинутого соціалістичного суспільства. За останні роки і, особливо, до 50-річчя утворення Союзу РСР радянські історики ствердили чимало глибоко наукових праць з історії радянського суспільства, в яких певною мірою висвітлюється й суспільно-

О. А. Макаренко, В. С. Петренко, кандидат історичних наук Ю. О. Курносів. Авторський колектив: А. В. Лихолат, П. К. Стоян, П. М. Балковий, С. М. Сирцова, М. В. Коваль.

політичне життя трудящих України після перемоги соціалістичної революції. Проте до останнього часу не було узагальнюючих праць, котрі всебічно розкривали б історію суспільно-політичного життя робітників, колгоспників і трудової інтелігенції УРСР.

У рецензованій книжці, підготовленій колективом авторів Інституту історії АН УРСР, вперше узагальнюється й науково висвітлюється суспільно-політичне життя трудящих республіки в період від підготовки та здійснення Великої Жовтневої соціалістичної революції до історичної перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. Праця ґрунтується на глибокому вивченні й широкому залученні творів В. І. Леніна, документів КПРС, Компартії України, з'їздів Рад, професійних спілок тощо. Використані також доповіді й виступи керівників Комуністичної партії та Радянської держави. Все це забезпечило достатню науково-теоретичну основу праці. Автори враховують досягнення радянських істориків у висвітленні даної проблеми, значно розширюють і поглиблюють її наукове дослідження.

В історичній послідовності висвітлюється роль трудящих Української РСР, керівних Комуністичною партією, в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції та захисті її здобутків у роки громадянської війни, здійсненні корінних соціалістичних перетворень в економічному й політичному житті країни, боротьбі за побудову соціалізму в СРСР.

Велика Жовтнева соціалістична революція покликана до активного політичного життя найширші маси трудящих. Комуністична партія, керуючись вказівками В. І. Леніна, що «без залучення до суспільного будівництва нових верств народу, без пробудження активності широких мас... ні про яке революційне перетворення не може бути й мови»¹, широко залучала трудящі маси до практичної участі в державному, господарському та культурному будівництві.

Багато уваги приділено аналізу форм і методів політичної роботи партії в масах, залучення трудящих до суспільно-політичної діяльності через Ради, профспілкові та інші громадські організації. Наведені в праці узагальнюючі дані, фактичний матеріал з цих питань мають великий науково-політичний інтерес. У книжці розкривається й підкреслюється історичне значення єдності дій робітничого класу, всіх трудящих України з братнім російським народом у боротьбі за перемогу й утвердження Радянської влади, широко показано величезну безкорисливу допомогу великого російського народу трудящим України у створенні й розвитку УРСР та її захисті від внутрішніх і зовнішніх ворогів.

Автори переконливо викривають злочинні дії українських буржуазних націоналіс-

тів, які заради своїх класових інтересів намагалися розірвати братерські зв'язки українського народу з іншими народами країни і, насамперед, з братнім російським народом, чинили шалений опір соціалістичним перетворенням.

На основі узагальнення великого документального матеріалу висвітлено суспільно-політичне життя в республіці в роки мирного соціалістичного будівництва. Показано труднощі відбудовного періоду й подолання їх завдяки впровадженню ленінської нової економічної політики, величезну трудову й політичну активність робітничого класу, трудящого селянства та інтелігенції Радянської України. Читач знайде багато нового, цікавого про комуністичні суботники, виробничі наради, рух раціоналізаторів і винахідників, різні форми соціалістичного змагання, творчу роботу трудящих у Радах.

Стисло, але виразно відображено участь трудящих України у всенародному русі за утворення СРСР, розкрито історичне значення об'єднання радянських народів у єдиній соціалістичній державі. Автори підкреслюють, що «для Української РСР, як і для інших радянських республік, утворення СРСР мало вирішальне значення для дальшого зміцнення її державності, суверенітету, вияву волі українського народу» (стор. 116).

Ідейно насиченим і різноманітним за своїми формами було суспільно-політичне життя трудящих України в період соціалістичної реконструкції народного господарства. Автори правдиво показують історичний процес здійснення ленінського плану соціалістичного будівництва, докорінні економічні й соціально-політичні зміни, що відбулися в радянському суспільстві в результаті соціалістичної індустріалізації, колективізації сільського господарства і культурної революції. Головними факторами суспільно-політичного життя, рушійними силами розвитку радянського суспільства стали морально-політична єдність радянського народу, його згуртованість навколо Комуністичної партії, нерушима дружба народів СРСР, палкий радянський патріотизм та інтернаціоналізм. В конкретному висвітленні цих рис радянського народу, особливостей суспільно-політичного життя Країни Рад — велика наукова цінність і політичне значення рецензованої праці.

Активну участь у суспільно-політичному житті країни брали трудящі УРСР у передвоєнні роки. Перемога соціалізму в СРСР відкрила нові величезні можливості для все ширшої участі робітників, колгоспників, трудової інтелігенції в радянському та господарському будівництві. В праці підкреслено історичне значення возз'єднання в 1939—1940 рр. західноукраїнських земель у єдиній Українській Радянській державі, що стало важливою подією в суспільно-політичному житті радянського народу.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 180.

В умовах початку другої світової війни, безпосередньої загрози нападу з боку фашистської Німеччини Комуністична партія звертала особливу увагу на посилення оборонно-масової роботи серед трудящих. Це питання, а також інтернаціональні зв'язки з трудящими зарубіжних країн ґрунтовно й цікаво висвітлюються в рецензованій праці.

В роки Великої Вітчизняної війни, коли радянське суспільство витримало найсуворіші випробування, творча активність трудящих мас надзвичайно зросла. Висунута Комуністичною партією гасло «Все для фронту, все для перемоги!» міцно увійшло в життя радянського народу. По суті автори рецензованої праці вперше подають узагальнюючий виклад діяльності політичних і громадських організацій на Україні в роки війни, розкривають багатогранну діяльність партійних, радянських, профспілкових та інших громадських організацій, спрямовану на мобілізацію всіх сил країни на розгром фашистської Німеччини. ґрунтовно показані форми допомоги трудящих фронтові й тилові, участь громадських організацій в цьому русі, в основі якого лежали радянський патріотизм, полум'яна любов до соціалістичної Батьківщини й ненависть до її ворогів. Комуністична партія — провідна політична сила радянського народу — стала натхненником і організатором всенародної боротьби проти німецько-фашистських загарбників. Об'єднавши зусилля мільйонів радянських людей, державних і громадських організацій, лєнінська партія забезпечила нашій Батьківщині всесвітньо-історичну перемогу у Великій Вітчизняній війні.

Аналізуючи рецензовану працю, слід зазначити й ряд недоліків, яких, на жаль, не позбавлена ця корисна книга.

В окремих розділах дещо переважає матеріал загальноісторичного плану й недостатньо розкривається основна проблема дослідження, зокрема роль громадських організацій у суспільно-політичному житті республіки. Так, у розділі I доцільно було б глибше показати участь масових організацій трудящих у допомозі Червоній Армії в 1918—1920 рр.

Викликає сумнів правильність заголовків і вказаних хронологічних рамок розділів II і III. Розділ II присвячений боротьбі трудящих за відбудову й соціалістичну реконструкцію народного господарства (1921—1928 рр.), а розділ III — боротьбі за побудову соціалізму (1929—1937 рр.). Проте обмежувати період соціалістичної реконструкції 1928 р. так само неправомірно, як і починати висвітлення побудови соціалізму лише з 1929 р. Адже соціалістична реконструкція народного господарства завершилася лише в другій п'ятирічці, а до соціалістичного будівництва радянський народ приступив задовго до 1929 р.

Слабо, в порівнянні з періодом відбудови народного господарства, висвітлюється суспільно-політичне життя республіки в

1926—1928 рр. Аналізуючи участь трудящих України в діяльності Рад (§ 3, розділ II), автори чомусь обмежились висвітленням діяльності лише сільських Рад.

Не зовсім чітко продумано виклад матеріалу в розділі III. В § 1 з широкою назвою «Суспільно-політичне життя республіки в період розгорнутого наступу соціалізму» йдеться переважно лише про соціалістичне змагання й піднесення виробничої активності трудящих республіки. Інші аспекти суспільно-політичного життя в роки першої п'ятирічки розглядаються в §§ 2, 3 і 4.

Недостатньо розкрита роль масових організацій трудящих у зміцненні соціалістичного сільського господарства в передвоєнні роки (1938 р. — червень 1941 р.). Авторів зовсім обминули питання про культурне будівництво в УРСР у даний період. Цим недоліком хвибує й розділ, присвячений суспільно-політичному життю в роки Великої Вітчизняної війни.

В цілому ж колективна праця «Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР» — серйозне наукове дослідження. Книга принесе користь науковцям, викладачам вузів і студентам, усім, хто вивчає історію радянського суспільства.

В. С. Вруз
С. Н. Саженьюк

* * *

Всебічне дослідження становлення соціалістичного способу життя трудящих, як якісно нового у всесвітній історії, показ його переваг перед буржуазним перебуває в центрі уваги радянських істориків. Саме до числа досліджень, виконаних у нашій республіці останнім часом, належить і 1-й том монографії «Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР», підготовленої колективом науковців Інституту історії АН УРСР під керівництвом академіка АН УРСР А. Д. Скаби.

На нашу думку, це дослідження викликає природний інтерес не тільки істориків, але й представників інших суспільних наук, насамперед, соціологів, філософів, юристів. Адже в ньому зосереджується увага, головним чином, на тому, щоб на основі ґрунтовного вивчення величезного історико-документального матеріалу показати невичерпні джерела сили робітничого класу і всіх трудящих у революційній боротьбі за ідеали соціалізму й комунізму, форми й методи політичної роботи партії в масах, дієвість лєнінських принципів залучення трудящих до управління державними справами, закономірний характер посилення їх ролі в суспільно-політичній, виробничій і духовній сферах життя суспільства.

Не маючи на меті детально розглядати всі питання про те, як саме авторам вдалося реалізувати свій творчий задум, зупинимось лише на визначенні деяких аспектів соціологічного характеру. Насамперед, слід зазначити, що автори зуміли до-

силь переконаливо, на конкретному матеріалі показати одну з визначальних рис комуністичної формації — посилення ролі трудящих в історичному процесі, їх уміння свідомо застосовувати на практиці дію об'єктивних законів суспільного розвитку. Як підкреслюється в книзі, «народжена Великим Жовтнем суспільно-політична творчість мільйонних мас трудящих стала вирішальним фактором у зламі буржуазної державної машини і створенні органів Радянської влади, робітничо-селянської Червоної Армії, в розгромі об'єднаних сил внутрішньої і зовнішньої контрреволюції, в будівництві соціалізму і комунізму в нашій країні. Активна і свідомо діяльність трудящих по здійсненню політики Комуністичної партії в економічній, політичній і духовній сферах становить основний зміст суспільно-економічного життя радянського народу» (стор. 5).

Політика ленінської партії переконаливо характеризується в кожному з розділів як взірць найповнішого поєднання інтересів робітничого класу з інтересами трудящого селянства, трудової інтелігенції. Автори виходять з визнання тієї неспростовної істини, що сила трудящих, сила народу в боротьбі за революційне перетворення експлуататорського суспільства й побудову соціалізму та комунізму безпосередньо залежить від єднання з марксистсько-ленінським авангардом робітничого класу, від керівної ролі справді революційної партії, яка буде свою діяльність на принципах наукового комунізму й пролетарського інтернаціоналізму. А сила самої партії залежить від її зв'язків з робітничим класом і всіма трудящими. В рецензованій книзі принципи поєднання політики партії з безпосередньою практикою мільйонних мас трудящих характеризуються на основі використання творів В. І. Леніна, партійних документів (особливо матеріалів з'їздів партії, пленумів ЦК КПРС та ЦК Компартії України), а також численних колективних праць з історико-партійної проблематики, багатьох державних і партійних архівів. Все це якраз і сприяло глибокому висвітленню на матеріалах нашої республіки надзвичайно складної діалектики класової боротьби в перехідний період, героїчних звершень робітничого класу і всіх трудящих на шляху соціалістичної індустріалізації та колективізації сільського господарства, а також культурної революції як однієї з вирішальних передумов формування соціалістичного способу життя.

В книзі досить яскраво показано взаємодію інтернаціональних і національних факторів, які обумовлюють соціальний прогрес кожної радянської республіки і в цілому нашої єдиної Батьківщини — Союзу Радянських Соціалістичних Республік. На великому фактичному матеріалі (економічних показників, повідомлень преси, партійних і державних документах) показано на ленінська дружба народів і радянський соціалістичний патріотизм, зростання їх

ролі в історичному процесі. Ці аспекти, як нам здається, найбільш вдало висвітлені в п'ятому розділі книги, спеціально присвяченому дослідженню суспільно-політичної діяльності українського народу в роки Великої Вітчизняної війни. Автори підкреслюють, що саме завдяки ленінській національній політиці в надзвичайно короткий історичний строк у нашій країні було розв'язане національне питання, послідовно зміцнюється якісно новий тип соціалістичних націй і народностей, взаємовідносини між якими будуються на принципах братерського співробітництва, втілюється на практиці марксистсько-ленінський гуманізм. А це значить, що всі досягнення й перемоги українського народу як в умовах мирного будівництва соціалізму, так і в період Великої Вітчизняної війни, розглядаються й повинні розглядатися в якнайтіснішому зв'язку з життям і практичною діяльністю всіх братніх соціалістичних республік. В книзі справедливо наголошується на тому, що «соціалістична власність на засоби виробництва, народна влада, основана на союзі робітничого класу і колгоспного селянства, соціально-політичній та ідейній єдності, дружбі народів СРСР, перетворююча сила соціалістичної ідеології, найпередовіша воєнна організація радянського суспільства, радянський патріотизм і пролетарський інтернаціоналізм трудящих, керівна і спрямовуюча роль Комуністичної партії — такими є джерела перемоги» (стор. 317). Це сказано про джерела перемоги радянського народу в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. Але всі ці риси характерні також усьому процесові будівництва соціалізму й комунізму.

Становлення й розвиток соціалістичного суспільства розглядаються в монографії як надзвичайно складний процес, у якому трудящі маси під керівництвом робітничого класу на чолі з ленінською партією відігравали й відіграють вирішальну роль. В цій аргументовано доводиться, що будівництво соціалістичного й комуністичного ладу здійснюється на основі всебічного розвитку творчої ініціативи мас, посилення керівної ролі ленінської партії, зміцнення соціалістичної держави — головного знаряддя побудови безкласового суспільства.

Отже, рецензована праця є новим серйозним дослідженням діалектики становлення комуністичної формації на матеріалах окремої республіки, досить ґрунтовно показує творчий характер політики ленінської партії, висвітлює невичерпні джерела сили й могутності трудящих України як органічної складової частини нової історичної спільності людей — великого радянського народу.

Ця книга, як вказують автори, спрямована на викриття наклепів «чорних сил антикомунізму на радянську дійсність, на життя трудящих нашої Батьківщини» (стор. 10). І в цьому теж полягає її наукова цінність.

Проте доводиться вказати й на певні

недоліки. Так, у ряді випадків трапляється описовість і перелік окремих фактів без належного теоретичного узагальнення. Основна спрямованість книги — викриття буржуазно-націоналістичних наклепів на радянську дійсність — не в усіх розділах підкріплюється критичним розглядом кон-

кретно взятих буржуазно-націоналістичних концепцій.

Незважаючи на це, монографія стане корисним посібником у науковій та ідейно-політичній роботі, викличе інтерес широких кіл читачів.

А. І. Клевцов,
П. Д. Коваль

РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ НА УКРАЇНІ ЗА РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ.

вид-во «Наукова думка», К., 1973, 254 с.*

Керуючись марксистсько-ленінською теорією, українські радянські історики внесли вагомий вклад у розвиток історичної науки в нашій країні. Радянська історична наука здобула великий міжнародний авторитет. Вчені нашої республіки, як і всієї країни, підтримують контакти з істориками зарубіжних соціалістичних країн, а також з представниками прогресивної історичної науки Заходу.

Певний вклад у дослідження радянської історіографії зробили В. Н. Котов та І. Л. Шерман¹. А. В. Санцевич узагальнив історичну літературу, присвячену історії Української РСР післявоєнного періоду². В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось, В. Г. Сарбей показали основні успіхи українських істориків за роки Радянської влади³.

Рецензована колективна монографія підсумовує багаторічну працю істориків республіки. В ній вперше докладно висвітлено розвиток української радянської історіографії — невід'ємної складової частини історичної науки СРСР, переконливо показано, що Комуністична партія і Радянський уряд постійно піклуються про створення умов для плідної творчості істориків.

Рецензована книга складається з двох частин. У першій з них висвітлено основні етапи розвитку української радянської

історіографії, діяльність науково-дослідних та навчальних історичних установ Української РСР.

Важливу роль у зміцненні зв'язку історичної науки з практикою соціалістичного будівництва мали постанови партії і уряду в 30-х роках про відкриття історичних факультетів у державних університетах, викладання історії як спеціального предмета в школі, створення марксистсько-ленінських підручників з історії для шкіл і вузів.

Незважаючи на організаційні та інші труднощі, радянські історики з десятиріччя в десятиріччя посилювали наукову діяльність, дедалі розширюючи діапазон досліджень, успішно вели боротьбу за торжество марксизму-ленізму, проти методології і концепцій буржуазної історіографії. Значно поживалася дослідницька робота з історії після XX з'їзду КПРС. З 1957 р. видається «Український історичний журнал». Виходить ряд міжвідомчих періодичних збірників з історичної проблематики — «Питання історії народів СРСР», «Наукові праці з історії КПРС», «Питання нової та новітньої історії».

На різних етапах соціалістичного і комуністичного будівництва проблема наукових кадрів, як показують автори монографії, вирішувалась по-різному. Спочатку радянських істориків готували в Комуністичному університеті ім. Артема, в Інституті червоної професури. В післявоєнний час підготовка істориків-дослідників відбувається в основному через аспірантуру. Уже в 1970 р. (стор. 62) в республіці налічувалося 3347 істориків, з них 138 докторів історичних наук, 1199 кандидатів.

Характерним для останнього періоду є підготовка і видання великих узагальнюючих праць. Авторі дають високу оцінку двотомникам: «Історія Української РСР», «Перемога Великого Жовтня на Україні», «Історія робітничого класу Української РСР», тритомнику «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу» та іншим колективним працям. Певним свідченням наукової зрілості істориків є видання чотиритомної «Радянської енциклопедії історії України», «Історії міст і сіл Української РСР» в 26 томах, у створенні якої брали участь сто тисяч науковців, викладачів вузів, учителів, представників громадськості.

На сучасному етапі особливо помітними є успіхи в галузі історіографії і джерело-

* Редколегія: П. М. Каленніченко (відп. редактор), А. В. Санцевич, В. Г. Сарбей, В. П. Сидоренко (секретар). Авторський колектив: І. М. Гапусенко, І. О. Гуржій, С. К. Гутяський, В. І. Клоков, Н. В. Комаренко, М. Н. Лещенко, Ф. Є. Лось, Л. В. Олійник, А. В. Санцевич, В. Г. Сарбей, В. П. Сидоренко, І. Л. Шерман.

¹ В. Н. Котов. Історіографія історії СССР (1917—1934 гг.), К., 1966; І. Л. Шерман. Советская историография гражданской войны в СССР (1920—1931), Харьков, 1964.

² А. В. Санцевич. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії, К., 1967.

³ В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось, В. Г. Сарбей. Розвиток історичної науки в Українській РСР, К., 1970.

знавства, про що наводяться конкретні приклади. У книзі підкреслюється, що українські радянські історики займаються дослідженням не тільки історії УРСР і СРСР, а й всесвітньої історії. Вони наполегливо вивчають минуле і сучасне соціалістичних країн — Польщі, Румунії, Чехословаччини, Болгарії та ін.

Автори на конкретному матеріалі показують, що українські історики завжди одержували допомогу з боку провідних фахівців Москви, Ленінграда та інших наукових центрів країни. Плідний вплив на розвиток української радянської історичної науки мало вивчення окремих проблем історії України, яке проводилося і проходилося в Москві О. І. Барановичем, А. І. Козаченком, С. Ф. Найдю, Л. М. Івановим, Ю. Н. Городецким, у Ленінграді — В. В. Мавродіним та іншими.

У другій частині книги показано творчий внесок радянських істориків у дослідження найважливіших проблем історії України періодів феодалізму, капіталізму, будівництва соціалізму і комунізму. В кожному розділі історична література розглядається в тематично-хронологічній послідовності і з урахуванням періодизації радянської історіографії, що дало можливість ґрунтовніше проаналізувати її, показати, як висвітлена та чи інша проблема істориками.

При аналізі та класифікації літератури автори врахували оцінки історичних процесів, подій і явищ вітчизняної та всесвітньої історії, що містяться в творах класиків марксизму-ленінізму, рішеннях і матеріалах з'їздів КПРС і КП України та інших партійних документах.

У монографії вірно відзначається, що історики республіки досягли значних успіхів у дослідженні періоду феодалізму і капіталізму, зокрема, у вивченні історії Київської Русі, розкладу феодально-кріпосницької системи, зародження та розвитку капіталістичних відносин, розвитку промисловості, торгівлі, ремесла, культури. Особливо значним є доробок радянських істориків у вивченні історії визвольної війни 1648—1654 рр., возз'єднання України з Росією, боротьби трудящих, робітників і селян за своє соціальне і національне визволення.

У монографії розглядаються праці, присвячені робітничому класу України, його участі в першій буржуазно-демократичній революції, суспільно-політичному і національно-визвольному рухові на Україні, історії західноукраїнських земель тощо. На жаль, поза увагою залишилась література про розвиток української культури другої половини XIX — початку XX століття.

Майже половину обсягу другої частини книги відведено проблемному аналізу досліджень з історії України радянського періоду, якому вчені республіки приділяють найбільшу увагу.

У книзі відзначається, що проблематика досліджень з історії Великого Жовтня і громадянської війни дедалі розширюється

і ширше охоплює всі основні аспекти. Значно ґрунтовніше і глибше вивчається керівна роль партії, діяльність народних мас в революції і громадянській війні, створення і діяльність Червоної гвардії (на жаль, автори окремо не спинилися на історіографії Червоної Армії), радянське будівництво, соціалістичні перетворення, інтернаціональна солідарність трудящих, союз робітників і селян та ін.

У розділі про історіографію соціалістичного будівництва в Українській РСР розглядаються питання соціалістичної індустріалізації, боротьби робітничого класу за створення економічних основ соціалізму; соціалістичних перетворень в сільському господарстві і розвитку селянства, здійснення культурної революції й роль інтелігенції в цій справі; суспільно-політичне життя в республіці. В розділі аналізується також література про керівну роль Комуністичної партії, поштовхування діяльності Рад, профспілкових, комсомольських та інших громадських організацій. Історики широко і різнобічно висвітлюють історію радянського робітничого класу. Проте не всі етапи даного періоду висвітлено в літературі рівномірно. Більш докладно досліджені події 20-х — початку 30-х років, слабо вивчено роки другої і третьої п'ятирічок. Шкода, що не всюди автори залучають для аналізу наукові статті (зокрема, про індустріалізацію та історію робітничого класу). Не зрозуміло, чому в розділі не згадуються такі праці: Є. Єфременко. Могутній засіб організації активності мас (К., 1959); Г. Я. Пономаренко. Во главе трудового подъема (К., 1971); Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні (К., 1969) та ін. Необхідно було також розглянути літературу, присвячену створенню і діяльності добровільних товариств, участі трудящих мас у зміцненні обороноздатності СРСР, посиленню інтернаціональних зв'язків робітників і селян з трудящими зарубіжних країн.

Один з розділів присвячено історіографії Великої Вітчизняної війни. Зокрема, широко показано партизанський рух, бойові подвиги воїнів, трудові звершення робітників, колгоспників та інтелігенції, дружню взаємодопомогу братніх республік в роки воєнних випробувань.

З інтересом читається шостий розділ монографії, присвячений аналізу праць про післявоєнний період історії Української РСР, який широко висвітлений істориками¹. Розглядаються книги та брошури, присвячені історії робітничого класу, трудівників села, розвитку культури на Україні, розвитку західних областей республіки, дружбі народів СРСР. Крім того, приділя-

¹ У монографії А. В. Санцевича «Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії», що охоплює 1946—1966 роки, проаналізовано 850 праць.

ється значна увага літературі про соціалістичне змагання, рух ударників і колективів за комуністичне ставлення до праці (стор. 231—234, 238), суспільно-політичну діяльність трудящих (234—235, 239).

Автори рецензованої книги з великою відповідальністю підійшли до виконання свого завдання. Вони проаналізували і охарактеризували близько 1500 історичних праць, в тому числі не тільки книги та брошури, а й численні наукові статті. У монографії розповідається про цінний вклад в радянську історичну науку провідних учених республіки — І. П. Крип'якевича, М. І. Супруненка, І. О. Гуржія, В. А. Дядиченка, О. К. Касименка, С. М. Королівського, Ф. Е. Лося, В. Ю. Маланчука, Д. П. Пойди, І. К. Рибалки, М. А. Рубача та багатьох інших. Схвально, що автори не тільки показали, якою мірою історична література розкриває різні аспекти досліджуваних проблем, а й сформулювали завдання щодо дальшого вивчення тих чи інших питань історії Української РСР. На сучасному етапі історики республіки мають всі можливості для створення потрібних трудящим історичних праць, але для цього необхідно раціональніше розподілити зусилля вчених.

Ширшого аналізу заслуговують колективні узагальнюючі праці, тематичні збірники статей з проблем історії Української РСР. Трапляються повторення. Так, кілька разів говориться про Істпарти (стор.

10, 64, 108), Інститут історії УРСР (стор. 27, 72); про аграрні перетворення і про культуру в роки громадянської війни йдеться у першому і другому розділах другої частини (стор. 162 і 184, 162—163 і 192—194). Окремі книги, наприклад, І. Д. Золотоверхого «Становлення української радянської культури (1917—1920)» (стор. 162, 202), О. Пажитнова «Очерки по истории рабочего класса на Украине» згадуються кілька разів (стор. 24 і 108), а ряд важливих праць взагалі не аналізуються або й не згадуються в книзі. Краще було б виділити в окремі підрозділи праці, присвячені історії КП України, діяльності партійних організацій. В окремих розділах автори, на жаль, не вказують на опубліковані в журналах та збірниках історіографічні статті, що розширюють уявлення читачів про дослідження певної тематики.

На наш погляд, доцільно в статистичних таблицях відобразити кількісний і якісний склад історичної літератури, що опублікована на Україні за роки Радянської влади. Читачі були б вдячні за покажчики імен до колективних праць і тематичних збірників.

В цілому рецензована колективна монографія, незважаючи на окремі недоліки, є вагомим внеском в радянську історичну науку. Вона буде корисною як фахівцям, так і широким колам читачів.

В. М. Довгопол

О. КРИВЕЦЬ. БАГРЯНИМИ ДОРОГАМИ.

*Політвидав України,
К., 1973, 390 с.*

Про боротьбу радянських людей в тилу ворога написано чимало книг, брошур, статей, спогадів учасників партизанського руху, в них зібраний багатий і цікавий фактичний матеріал. Рецензована документальна повість Героя Радянського Союзу О. Кривця вносить новий певний вклад в розробку історії Великої Вітчизняної війни, зокрема, партизанського руху на Україні.

Заслугове позитивного схвалення науковість й ідейний рівень праці. На основі вивчення документів партії та аналізу своїх спогадів, як учасника та керівника партизанської боротьби, автору вдалося розкрити суть партизанського руху, причини виникнення та джерела його розвитку, послідовно висвітлити тактику партизанської боротьби на різних етапах. На яскравих прикладах він показав, що партизанський рух, глибоко патріотичний за своєю суттю, народився в гущі народних мас уже в перші дні віроломного вторгнення німецько-фашистських загарбників на радянську землю. Він був проявом прагнення народу будь-що захистити від фашист-

ської навали соціалістичну Батьківщину, великі завоювання Жовтня. Невичерпним джерелом сили партизанського руху були полум'яний радянський патріотизм, соціально-політична та ідейна єдність радянського народу, керівництво Комуністичної партії. Спочатку це була невеличка група, потім партизанський загін ім. Щорса, зрештою — партизанське з'єднання. О. Кривець відзначає, що такий розмах партизанської війни був би неможливий, коли б народні месники не спирались на широку народну підтримку. Вони були синами своєї рідної землі, і ця земля їх годувала, одягала, переховувала, надихала на подвиги.

В бойових діях партизанського загону ім. Щорса брали участь всі прошарки радянського суспільства: робітники і колгоспники, службовці та інтелігенти, літні люди і підлітки, комуністи, комсомольці, безпартійні. Всі вони в рівній мірі проявляли високу свідомість свого патріотичного обов'язку, безприкладну мужність, героїзм, самовідданість.

Позитивним в рецензованій повісті є те, що в ній показано монолітність партизанського руху, єдність волі партизанів. Описуючи життя та бойові дії народних месників, О. Кривець переконає читача, що основою успіху була висока організова-

ність і дисципліна, зберігання військового порядку, чітке виконання наказів. Про це йдеться з перших сторінок повісті і до кінця. На відміну від ряду відомих мемуарних творів про партизанський рух автор, на нашу думку, вдало розкриває видатну роль жінок в партизанській боротьбі. В повісті показані сміливі партизанки і підпільниці, зв'язкові, підривніці і розвідниці. Навіть наводиться цікавий епізод «жіночої операції».

На сторінках повісті автор розкрив спрямовуючу і керівну роль Комуністичної партії в розвитку партизанського руху, зокрема ЦК Компартії України і УШПР. Всебічно висвітлюється значення діяльності партійної і комсомольської організацій та комісарів, позитивний вплив масово-політичної роботи на стан життя, побуту

та бойової готовності партизанського загону.

Книга по жанру — документальна повість, але багато її сторінок носить публіцистичний характер. Зокрема, автор ділиться з читачем роздумами про Батьківщину, радянський патріотизм, про джерела мужності і героїзму партизан. Це, на нашу думку, посилює виховне значення повісті.

Незважаючи на окремі неточності і редакційні погрешності, книга Олександра Кривця допоможе читачеві повніше осмислити грізні події війни, в яких народи-брати Радянської країни під керівництвом Комуністичної партії відстояли в жорстоких битвах з фашизмом завоювання соціалізму.

В. М. Нем'ятий

М. А. КОНОВАЛОВ.
ВИРІШАЛЬНА СИЛА
СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ
(Діяльність Компартії України
по підготовці та вихованню
індустріально-технічних кадрів.
1928—1937 рр.),

Вид-во Київського ун-ту, К., 1973, 231 с.

Історики Радянської України внесли значний вклад у дослідження діяльності партійної організації республіки по підготовці окремих категорій індустріально-технічних кадрів протягом першої і другої п'ятирічок. Проте узагальнюючої праці, присвяченої цій проблемі, до цього часу ще немає.

Монографія М. А. Коновалова — це перше дослідження, в якому комплексно висвітлюється діяльність Компартії України по підготовці та вихованню робітничих, інженерно-технічних і керівних господарських кадрів у реконструктивний період в цілому.

На основі вивчення творів класиків марксизму-ленінізму, рішень Комуністичної партії, аналізу документального і фактичного матеріалу, в тому числі архівного, автор розкрив на належному науковому та ідейно-теоретичному рівні зміст вибраної ним теми. Значна частина документального і фактичного матеріалу, яка виявлена в центральних союзних і республіканських партійних та державних архівах, вперше вводиться в науковий обіг.

У книжці показані керівна роль ВКП(б) і її Центрального Комітету, організаторська та ідейно-політична робота ЦК КП(б)У, обласних, окружних, міських, районних, первинних партійних організацій індустріальних підприємств і навчальних закладів у галузі підготовки та виховання кадрів, їх розстановки на виробництві, мобілізації робітничого класу і спеціалістів на розгортання соціалістичного змагання та інших форм вияву трудової ак-

тивності у боротьбі за успішне виконання завдань соціалістичного будівництва.

Аналіз історіографічної бази дозволив автору чітко виділити найактуальніші питання, в які ним внесені суттєві уточнення і доповнення, а також ті, які підняті вперше. Серед них: широкий виклад в історико-теоретичному аспекті вчення класиків марксизму-ленінізму про кадри та їх роль у соціалістичному будівництві, у здійсненні робітничим класом його всесвітньо-історичної місії — побудови комуністичного суспільства, ленінський аналіз проблеми кадрів в умовах диктатури пролетаріату та їх класифікація, залежно від характеру праці й рівня кваліфікації.

Цікаву сторінку праці становить висвітлення діяльності партійної організації республіки, направленої на відродження робітничого класу та індустріально-технічних кадрів, розгортання їх підготовки на початку реконструктивного періоду.

Складені у відповідності з народногосподарським п'ятирічним планом плани відтворення індустріально-технічних кадрів для промисловості та будівництва передбачали підготовку майже 1 млн. кваліфікованих робітників і близько 100 тис. інженерно-технічних працівників. Отже, одночасно з розгортанням реконструктивних процесів робітничий клас республіки поповнювався кваліфікованими і політично свідомими молодими кадрами.

Але виклад цих питань був би ще змістовнішим, коли б автор глибше розкрив причини, що обумовили диспропорцію між станом підготовки кадрів та їх потребою на початку реконструктивного періоду, дав глибший аналіз методики планування, розкрив ті труднощі, що стояли на перешкоді цього процесу.

Окремий розділ книги присвячується питанням підготовки робітничих кадрів. Тут автор висвітлює й узагальнює як шкільну, так і систему підготовки робітничих кадрів, без відриву від виробництва, простежує розвиток і зміни, що сталися в структурі та

організації цих систем протягом реконструктивного періоду, дає наукову оцінку. Широко висвітлюється робота професійно-технічної освіти: шкіл ФЗУ, гірпромучу, робітничого юнацтва, робітничих технічних шкіл, різних курсів, а також організація технічного мінімуму і складання громадського та державного технічних іспитів. Вдало показані масові форми мобілізації учнівської, викладацької та робітничої громадськості на кращу організацію і проведення навчального процесу та виробничої практики у професійно-технічних навчальних закладах: походи, конкурси, конкурси-змагання і т. п.

Заслугує на увагу висвітлення участі робітничого класу в організації професійно-технічної освіти молоді та підготовки кваліфікованих робітників без відриву від виробництва. Дослідник наводить цікаві узагальнюючі дані підготовки робітничих кадрів у роки соціалістичної реконструкції народного господарства. За роки першої та другої п'ятирічок школи ФЗУ республіки випустили понад 300 тис. молодих кваліфікованих робітників, а всього на середню 30-х років було підготовлено і підвищило кваліфікацію майже 70% робітничого класу республіки. Добре було б, щоб автор докладніше показав роботу Центрального Інституту праці і акціонерного товариства «Установка» в підготовці робітничих кадрів, глибше розкрив роль шефства у розв'язанні цього завдання.

Не зовсім чітко висвітлюється реформа навчального процесу в системі професійно-технічної освіти та боротьба з викривленнями у ньому.

Видне місце у монографії займає дослідження роботи Компартії України по підготовці інженерно-технічних і керівних господарських кадрів. Грунтуючись на лєнінських методологічних настановах, дослідник переконливо розкриває керівну роль партії у формуванні системи вищої і середньої індустріально-технічної освіти, розкриває її соціальний зміст і зміни, що сталися в ній протягом реконструктивного періоду. Широко показана робота партійних організацій вищих та середніх спеціальних навчальних закладів, райкомів, обкомів партії і ЦК КП(б)У по удосконаленню навчального процесу, виробничої практики, вихованню студентів та учнів, створенню необхідної матеріально-технічної бази, забезпеченню студентів і учнів стипендією, а також зміцненню внутрішнього розпорядку і дисципліни у вузах і технікумах.

Поряд з шкільною формою індустріально-технічної освіти багато уваги приділено автором дослідженню підготовки інженерно-технічних працівників курсовою системою та іншими формами позашкільного навчання, а також системою заочної освіти.

Комуністична партія постійну увагу приділяла створенню висококваліфікованих господарських кадрів. Це переконливо підтверджується змістом висвітленого авто-

ром процесу їх підготовки у вузах, промисловій академії, на курсах, факультеті особливого призначення, в системі заочного навчання, а також навчання за індивідуальними планами. Значна увага приділена аналізу роботи закладів підвищення кваліфікації і перекваліфікації спеціалістів та керівних господарських працівників — навчально-курсних комбінатів, Інститутів підвищення кваліфікації факультету особливого призначення, різних курсів. Велика організаторська і політична діяльність Компартії України під керівництвом ЦК ВКП(б) в підготовці спеціалістів і керівних господарських кадрів увінчалась досягненнями. На початку 1937 р. в республіці було 122 тис. інженерно-технічних працівників, порівнюючи з 25,9 тис. наприкінці 1928 р.

Розкриваючи процес підготовки індустріально-технічних кадрів, автор аналізує діяльність партійної організації республіки у розстановці і закріпленні кадрів на виробництві, їх політичному вихованні та підвищенні культурно-технічного рівня.

В органічному поєднанні з підготовкою кадрів досліджується зростання трудової та виробничої активності робітничого класу, показуються найбільш ефективні форми втілення технічних знань у виробництво, що забезпечило за короткий строк завершення соціалістичної реконструкції народного господарства і перемогу соціалізму в нашій країні.

Характерним для монографії є те, що в ній широко висвітлена робота під керівництвом партійних організацій профспілок, комсомолу республіки, державних і господарських органів. Показано соціально-класовий аспект проблеми індустріально-технічних кадрів, які відіграють важливу роль у здійсненні робітничим класом його всесвітньо-історичної місії — побудови комуністичного суспільства.

В книжці розкриваються лєнінські принципи національної політики КППС у вирішенні проблеми індустріально-технічних кадрів, показується інтернаціональне згуртування робітничого класу України, РРФСР та інших радянських республік в процесі формування кадрів протягом реконструктивного періоду.

Логічним завершенням монографії є висновки, в яких автор узагальнює ті історичні досягнення, що були здобуті Комуністичною партією у боротьбі за створення індустріально-технічних кадрів і показує, що ця проблема на кінець реконструктивного періоду була в основному вирішена.

До зазначених уже недоліків праці слід додати її недостатнє висвітлення окремих питань, деякі редакційні та стилістичні огріхи, перевантаженість цифровим матеріалом.

Проте вказані недоліки не можуть змінити в цілому позитивної оцінки рецензованої монографії, яка є певним внеском у розвиток історіографії соціалістичного будівництва на Україні.

М. Д. Олійниченко

С. О. ШМИДТ. СТАНОВЛЕНИЕ
РОССИЙСКОГО САМОДЕРЖАВИЯ.
ИССЛЕДОВАНИЕ
СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ
ИСТОРИИ ВРЕМЕН
ИВАНА ГРОЗНОГО,

изд-во «Мысль», М., 1973, 360 с.

Серед праць радянських істориків, присвячених вивченню історії Росії XVI ст., виділяється монографія відомого медієвіста С. О. Шмідта. Книга присвячена дослідженню політичної організації суспільства періоду становлення російського самодержавства.

Структура праці своєрідна. Відмовившись від вступного історіографічного нариса, автор в окремих розділах дає історіографію проблемних питань.

Перший розділ монографії присвячений повстанню в червні 1547 р. у Москві й відображенню цих подій у публіцистиці. Основними джерелами до вивчення подій 1547 р. є літописи, твори Івана Грозного, Андрія Курбського та інші пам'ятки. Найглибше проаналізована в праці «Царствена книга» — офіційний літопис часів Івана Грозного, в якому викладені події 1533—1553 рр. Розкриваючи зміст літописів, С. О. Шмідт користувався прийомами так званої внутрішньої критики джерел, звертаючись насамперед до методів логічного, текстологічного й порівняльного вивчення.

Автор ґрунтовно дослідив умови й хід повстання. В цьому русі багато спільних рис з повстаннями середини XVII ст. Причинами повстання, відзначає автор, послужили зростання суспільно-політичного значення міст у XVI ст., загострення класових суперечностей серед різних верств міського населення, погіршення становища міських низів. За характером це було міське повстання, оскільки основною рушійною силою виступали міщани. Серед повсталих були ремісники, холопи, міська верхівка. В тій чи іншій мірі, резюмує автор, повстання охопило все населення московського посаду. Певною мірою рух перекинувся й на інші райони країни.

У монографії простежена роль у повстанні окремих соціальних прошарків, їх вимоги. Цікавий висновок про те, що привід до повстання більшості його учасників був менш істотний порівняно з об'єктивним змістом їх боротьби. Взагалі, як стверджується в книзі, у «чорних людей» не було певної політичної програми. Через те їх вимоги зводились насамперед до розправ з родичами царя Глиньських і їх радниками, яких вони вважали винними у сваволі.

Участь у повстанні всіх прошарків посадського населення налякала уряд, який вирішив залучити на свій бік його верхівку. Реформи, проведені урядом наприкінці 40-х та в 50-х роках XVI ст., були результатом класових виступів міщан, селян

і найзначнішого з них — московського повстання 1547 р.

Виникнення земських соборів — вузлове питання другого розділу монографії. В часи правління Івана Грозного одержала поширення практика скликання станових нарад, які називалися «соборами» (у XVII ст. — «земськими соборами»). Такі наради скликалися царем для обговорення різноманітних питань внутрішньої й зовнішньої політики Російської держави, для прийняття рішень у важливих справах. Автор докладно розглянув собори кінця 40-х — початку 50-х років XVI ст., спираючись на джерела та літературу з цього питання. Вже в ті часи практика скликання соборів була частим явищем. Цікаво, що поряд з соборами XVI ст. та й до них скликалися з ініціативи посадських людей народні збори. У зв'язку з цим автор звертає увагу на таку, на перший погляд, маловажливу деталь, як вживання в тодішніх історичних джерелах таких спорадичних у них на протязі всього XVI ст. слів, як «віче» й «мир». Це свідчило про активізацію посадського населення, народних повстань, відродження вічових зборів. Для підтвердження цієї думки С. О. Шмідт наводить таку паралель: слова «віче» й «мир» стали знову з'являтися в джерелах під час загострення класової боротьби на початку XVII ст. Собори ж були наслідком об'єднання панівного класу для посилення опору вимогам народу, придушення його боротьби та зміцнення кріпосницької держави.

Але скликання соборів середини XVI ст. зумовлювалось не лише посиленням класової боротьби. Уряд намагався використати собори для послаблення політичного й економічного становища великих феодалів — бояр. Собори середини XVI ст. були виявом урядової політики, спрямованої на компроміс між різними прошарками панівного класу. Їх умовно навіть називали «соборами примирення». Об'єктивно вони відігравали важливу роль в організації влади централізованої держави. Це можна сказати про всі собори XVI ст.

Правильною є теза про те, що соціальний склад соборів поступово змінювався в бік більшої демократизації, але про участь верхівки посаду в їх діяльності можна говорити лише для зібрань середини 60-х років. Іван Грозний розраховував на підтримку посадських людей у боротьбі проти великих феодалів, які могли обмежити його владу, але це не означало, що він думав ділити владу з представниками «третього стану».

Останній розділ монографії присвячений дослідженню міщництва й абсолютизму. В цій частині автору вдалось зробити ряд оригінальних висновків. Так, міщництво слід вважати своєрідним компромісом центральної влади з групами феодальної верхівки. Міщництво, яке для бояр було гарантією їх привілейованого становища в централізованій державі, водночас ослабляло великих феодалів, оскільки було джерелом нескінченних конфліктів і гострої

ворожнечі між різними їх угрупованнями. Центральна влада використовувала цю ворожнечу для подолання феодальної роздробленості. Тривале існування інституту місництва автор пояснює особливостями тодішньої суспільної психології людей середньовіччя. Існування місництва в XVI ст. завдало великої шкоди державним інтересам. Так, як справедливо зауважує автор, деякі воєнні поразки були прямим наслідком місницької діяльності воевод. Не випадково вже в XVI ст. робились спроби упорядкувати систему місництва. Проте в той час для її відміни правлячі кола ще не були підготовлені ні в політичному, ні в психологічному відношенні. Як відомо, місництво було ліквідовано лише в 1682 р.,

коли для цього визріли необхідні умови. Відміна місництва фактично підготувала ґрунт для проведення Петром I ряду реформ системи управління, зокрема встановлення «Табелю про ранги», ліквідації Боярської думи та думних чинів тощо.

Монографія С. О. Шмідта багата цікавими роздумами, гіпотезами. Хоча вони несуть дискусійний характер, це не зменшує цінності висновків автора. Не можна не відзначити також багату джерельну базу дослідження.

В цілому книга С. О. Шмідта — оригінальна, цінна праця, важливий вклад у радянську історичну науку.

П. В. Михайлина, М. М. Кравець

К. Е. ДЖЕДЖУЛА.

**РОССИЯ И ВЕЛИКАЯ ФРАНЦУЗСКАЯ
БУРЖУАЗНАЯ РЕВОЛЮЦИЯ
КОНЦА XVIII ВЕКА,**

*Издательство Киевского университета,
К., 1972, 449 с.*

Рецензована книга відомого українського радянського історика К. О. Деджули в ряді аспектів заслуговує на докладне й уважне обговорення. Радянська історична наука завжди відзначалася ґрунтовним дослідженням першоджерел, пов'язаних з питаннями внутрішньої і зовнішньої політики Франції в період буржуазної революції та з міжнародним становищем того часу.

За останні роки вийшли цінні праці, видані Московським та Ленінградським університетами: А. В. Адо «Крестьянское движение во Франции во время Великой буржуазной революции конца XVIII в.» і В. Г. Ревуненкова «Парижские санкюлоты эпохи Великой Французской революции». Ці монографії, поряд з визначними дослідженнями А. З. Манфреда і Є. В. Тарле, — важливий внесок у вивчення внутрішніх проблем Франції тієї доби.

Великим науковим досягненням є й праця К. О. Деджули, яка ґрунтується на широкій базі архівних матеріалів і численних виданнях та пресі тих часів. Автор глибоко розкрив політичні, економічні і культурні зв'язки Росії та Франції як напередодні революції, так і в ході її, детально висвітлив вплив революційних ідей на широкі кола російської громадськості. Слід звернути увагу на цитовані в книзі висловлювання графа Кочубея, який перебував у Парижі в 1791—1792 рр. (стор. 149 і 154). Винятковий інтерес становить аналіз наведених автором думок О. М. Радіщева з приводу революційних подій у Франції та резонансу їх у Росії.

Яскраво характеризується політика Катерини II, що дуже важливо, оскільки роль Росії в той період, коли Французька

революція підривала давні основи політичної системи в Європі, висвітлена ще недостатньо. Автор на широкому фоні показав послідовну і рішучу діяльність уряду Катерини II, зокрема, ретельно простежив заходи, вжиті тодішнім російським послом у Парижі Сімоліним, і реакцію царських властей на його повідомлення. Для польських істориків особливо цінними є висновки щодо позиції Польщі у зв'язку з французькими подіями.

Рецензована праця не позбавлена, однак, і певних недоліків, якщо йдеться про використання зарубіжної літератури, а також трактування окремих вузлових проблем політики Австрії або Німеччини у висвітлюваний період. Так, автор, порушуючи питання про місію французького посла в Петербурзі Сегюра напередодні революції і про господарські зв'язки між обома країнами, не посилається на відомі мемуари Сегюра, де він дає оцінку політики Катерини II.

Цілком слушною є думка автора, що славетна російська армія на той час «не мала собі рівних в усьому світі» (стор. 392). Може, тут варто було б навести дані з дипломатичної кореспонденції того часу про стан царської армії. Разом з тим цікаво дізнатись, у якій мірі демократичні ідеї Французької революції впливали на політичні настрої російських військ у Польщі. Такі згадки наявні в прусській дипломатичній кореспонденції.

Докладно охарактеризоване в монографії утворення антифранцузької коаліції на різних його етапах. Слід, проте, зазначити, що деякі твердження дослідника суперечать існуючій в історіографії оцінці австрійської політики. Наприклад, як пише автор (на стор. 307), австрійський імператор заявив росіянам, що коли вони не віддадуть Австрії польських земель, то остання не братиме участі у війні проти Франції. Такий негативний висновок з приводу позиції Відня щодо Польщі є не зовсім обґрунтованим. Імператор Леопольд II (згідно з по-

ширеною в історичній літературі думкою) певний час дотримувався пропольського курсу. На жаль, автор не взяв до уваги необхідність глибшої розробки питання про австрійсько-російські відносини того періоду.

Здається також, що в надто загальних рисах окреслено події, пов'язані із закінченням російсько-турецької війни та виникненням антифранцузької коаліції. Вже 120 років тому видатний французький історик Луї Блан у своїй 10-томній праці, присвяченій Французькій революції, глибоко проаналізував цю проблему і дійшов цікавих висновків.

Автор категорично стверджує, що не подія Польщі став головною перешкодою для участі Росії в коаліції (стор. 397). На його думку, не польське питання чи східне були для російського царизму основними, а французьке, бо Велика буржуазна революція загрожувала самому існуванню феодально-абсолютистського ладу в усій Європі і в такій же мірі у Росії, отже, була для царського уряду головною проблемою (стор. 395). Слід об'єктивно визнати, що полеміка автора і його висновки дуже переконливі. Як пише він на підставі аналізу численних документів, не польське питання, а економічне й політичне становище Російської держави, глибокі суспільні процеси в самій країні визначали політику царизму, його ставлення до Французької революції. Автор доречно згадує і про нестачу фінансів у російській скарбниці, відзначаючи, що на той час прибутки в державному бюджеті становили лише дві третини витратів. Країна була виснажена тривалими війнами (стор. 403).

Дослідник, безумовно, має рацію, коли розглядає розвиток демократичних ідей у Польщі як одну з причин того, що Росія не вступила у війну з революційною Францією (стор. 406). Він підкреслює сильний вплив Французької революції на польський визвольний рух. В цьому плані можна було б чіткіше з'ясувати позицію Катерини II, занепокоєної таким ходом подій.

В книзі є також сторінки, де критикується видана ще в 1896 р. праця Б. Дембінського «Росія і Французька революція». К. О. Дзедзюла наводить, зокрема, такий уривок з цього дослідження: «Пруський король із своїми міністрами вважав, що російський двір тільки тому розпочав кампанію проти Французької революції, аби мати привід вислати армію до кордону Польщі і завдати їй удару в той момент, коли імператор буде займатися війною». Можна ї треба полемізувати з Б. Дембінським, однак його праця має дуже солідну джерельну основу, і те, що стверджував він 80 років тому, за 100 років до нього констатували пруські дипломати. Звичайно, як слушно зазначає автор, вони не були друзями Росії, але важлива не тільки думка про Французьку революцію Катерини II, а й оцінка її діяльності в цей час з боку іноземних дипломатів.

Можливо, слід було б приділити більше

уваги контактам між російським та французьким послами у Варшаві. На жаль, мало пише автор і про повноваження французького посла в Петербурзі Жене під час погіршення дипломатичних відносин між обома країнами. Надто обмеженим є також використання даних про заходи імператриці щодо французів, які жили в Росії.

Заслужовує на увагу факт непопулярності в Німеччині політики втручання Катерини II у внутрішні справи німців у зв'язку з революційними подіями у Франції. Слід зауважити, що проблема збройної інтервенції Росії проти Французької революції була на той час дуже актуальною. У Польщі ходили чутки про виступ 20-тисячного корпусу, який мав залишити розташування основних російських військ, щоб йти через Галичину до берегів Рейну.

В книзі чимало місця відведено розгляду польського питання, але тут потрібно дещо уточнити. Зокрема, автор пише, що в травні 1792 р. російські і пруські війська вступили на територію Польщі, ліквідували конституцію і відновили колишні порядки (стор. 408). Варто було б, використавши працю А. Волянського «Польсько-російська війна 1792 р.» (Познань, 1920), докладніше відтворити події, що відбувалися в Литві та на Україні. До речі, прусська агресія розпочалася не в травні, а трохи пізніше. Тоді лише велася підготовка в прикордонній зоні.

Привертають увагу сторінки, присвячені другому і третьому поділам Польщі. Наводяться цікаві свідчення архівних документів про те, що ініціатива у здійсненні цих поділів належала не Росії, а Пруссії та Австрії (стор. 397). Як вказує автор, коли б російський уряд не погодився взяти участь у загарбанні польських земель, то Австрія з Пруссією поділили б їх між собою. Зауваження слушні, але, якщо йдеться про другий поділ, то тут необхідно враховувати певні економічні інтереси (торгівля з Молдавією і підготовка до війни з Туреччиною, постачання армії, створення військових баз тощо). Все це мало великий вплив на політику Катерини II, яка прагнула до найскорішого приєднання згаданих земель.

В характеристиці третього поділу частково можна погодитись з автором. Проте слід нагадати, що один з відомих польських істориків того часу В. Токаж вказував на провокаційну політику Росії, яка мала на меті остаточний поділ Польщі.

Коли йдеться про архівні джерела, то в книзі можна було б залучити більше матеріалів з німецьких, французьких і особливо австрійських архівів, а також навести чимало даних, що стосуються ролі французьких емігрантів при чужоземних дворах або розкривають діяльність окремих дипломатів. Праця ще більше виграла б завдяки ширшому використанню зарубіжної періодики того часу, яка містить багато згадок про політику Росії, пов'язану з революційними подіями у Франції. Це, наприклад, такі видання, як «Газетт національ», «Га-

зетт де Франс», «Газетт де Варсові» та ряд інших.

Імпонує обсяг залученої автором літератури, однак доцільно було б звернути більшу увагу на німецьку історіографію, зокрема на працю Е. Германа «Дипломатична кореспонденція часів революції 1791 — 1797» та інші матеріали, опубліковані в другій половині минулого століття. Серед літератури мемуарного плану автору міг би стати в пригоді щоденник російського посла у Варшаві Булгакова. Для висвітлення відносин Росії та Франції з Туреччиною належало б скористатися двотомним виданням «Східна політика і Французька революція» (Париж, 1927).

З сучасних досліджень, присвячених проблемам Французької буржуазної революції, автор вказує у бібліографії працю А. Фужье, але, на нашу думку, він повинен був би ширше посилатися на неї, особливо при аналізі франко-російських стосунків напередодні революції.

Всі ці зауваження не зменшують наукової цінності ґрунтовної праці К. О. Джеджули. Безперечно, кожний історик, який вивчає зовнішню політику Росії та Франції в період Французької буржуазної революції, знайде в цій книзі багато важливих матеріалів.

Генрик Коцуй

Хроніка та інформація

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЛЕНІНСЬКІ ПРИНЦИПИ — ОСНОВА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН»

12—13 грудня 1973 р. у приміщенні Київського державного університету відбулася всесоюзна наукова конференція з питань зовнішньополітичної діяльності соціалістичних країн. Її організували Наукова рада Академії наук СРСР з історії зовнішньої політики СРСР і міжнародних відносин, Інститут історії АН УРСР, Київський ордена Леніна державний університет ім. Т. Г. Шевченка, Київська міська організація товариства «Знання». У роботі конференції брали участь провідні вчені Радянського Союзу, а також братніх соціалістичних країн — НРБ, ЧССР, НДР, ПНР, УНР. На конференції були присутні відповідальні працівники ЦК КПРС і ЦК Компартії України, міністр закордонних справ УРСР Г. Г. Шевель, голова президії Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами В. С. Шевченко, співробітники генеральних консульств соціалістичних країн у Києві, активісти Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами та представники наукової громадськості столиці України.

Конференцію відкрив директор Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевель, який підкреслив виключно велике наукове і політичне значення досліджень у галузі історії і сучасного розвитку міжнародних відносин, вивчення динаміки змін у співвідношенні соціально-класових сил на міжнародній арені, все більш зростаючого впливу соціалізму на весь процес світового розвитку.

З доповіддю «Ленінські принципи зовнішньої політики соціалізму і сучасний етап міжнародних відносин» виступив голова Наукової ради АН СРСР з історії зовнішньої політики СРСР і міжнародних відносин, акад. О. Л. Нарочницький. Він відзначив, що ленінські принципи мирного співіснування дістають дедалі ширше визнання, активно входять у практику міжнародної політики як норми відносин держав з різним соціальним ладом. Практичним втіленням їх у життя є врегулювання складних міжнародних проблем шляхом політичних переговорів і взаємосприятливих угод, в результаті яких визначається поворот від міжнародної напруженості до

її розрядки. Однією з центральних наукових проблем, наголосив доповідач, є розробка історії виникнення і зміцнення світової системи соціалізму, формування і розвиток нових, соціалістичних міжнародних відносин, впровадження принципів соціалістичного інтернаціоналізму в співдружності соціалістичних країн.

Про класову суть і зміст політики мирного співіснування, важливі політичні зміни на міжнародній арені в бік розрядки міжнародної напруженості та вклад у цю справу міжнародного робітничого класу і, зокрема, значення покращення і розвитку радянсько-американських відносин в оздоровленні міжнародної обстановки розповіли зав. кафедрою Вищої школи профруху, д. і. н. О. С. Протопопов, декан факультету міжнародних відносин КДУ, д. і. н. Г. М. Цветков, зав. кафедрою Ленінградського педінституту, д. і. н. проф. В. К. Фурась, ст. наук. співроб. Інституту загальної історії АН СРСР, к. і. н. І. М. Краснов та наші зарубіжні гості доктори Р. Цоллек (НДР) і Д. Деваї (УНР).

Вирішальним фактором, що забезпечує мир і міжнародну безпеку, є розвиток і зміцнення світової системи соціалізму. Процес соціалістичної інтеграції став домінуючим у житті країн-членів РЕВ. Зміцнення єдності країн соціалізму, соціалістична інтеграція та вклад у неї НДР, НРБ, ЧССР, значення громадсько-політичної активності трудящих мас у розвитку соціалістичних міжнародних відносин, досвід співробітництва країн соціалістичної співдружності у міжнародних організаціях були темами виступів заст. директора Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР, д. і. н. О. І. Недорезова, заст. директора Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР А. М. Шлепакова, зав. відділом Інституту історії АН УРСР, д. і. н. І. М. Мельникової, ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР, к. і. н. П. С. Соханя, докторів Крафта (НДР) і Т. Домбковського (ПНР).

Доктори юрид. наук В. І. Сапожников та І. І. Лукашук висвітлили міжнародні правові аспекти співробітництва між соціалістичними країнами, їх вклад у міжнародний захист прав людини.

Питанням боротьби СРСР в забезпеченні європейської безпеки і деяким підсумкам і перспективам у взаємовідносинах Радянського Союзу і соціалістичних країн Європи присвятили свої виступи доктор М. Адам (УНР) і ст. наук. співроб. Інституту історії СРСР АН СРСР, д. і. н. Л. М. Нежинський.

Зав. відділом Інституту історії АН УРСР, д. і. н. С. М. Пархомчук розповів про допомогу і підтримку світової системи соціалізму країнам, які недавно стали на шлях самостійного політичного і економічного розвитку.

Основні напрямки та особливості ідеологічної боротьби міжнародного імперіалізму проти соціалістичних країн, антисоціалістичну суть зовнішньополітичних доктрин КНР проаналізували зав. сектором Інституту загальної історії АН СРСР, д. і. н. О. О. Чубар'ян, д. і. н., проф. Московського державного педінституту О. Н. Хейфец, зав. кафедрою КДУ, д. і. н. К. О. Деджула.

Про координацію зусиль у науковій роботі проблем зовнішньої політики і міжнародних відносин та видання зовнішньополітичних документів у Радянському Союзі говорили Ж. Григорова (НРБ) і зав. відділом публікації дипломатичних документів МЗС СРСР Г. К. Деев.

Із заключним словом на конференції виступив акад. О. Л. Нарочницький. Наголосивши на необхідності розробки важливих проблем зовнішньої політики СРСР і соціалістичних країн, поліпшенні взаємної організації інформації щодо розробки соціалістичними країнами проблем історії зовнішньої політики і міжнародних відносин, він поставив на обговорення питання про можливість видання Науковою радою АН СРСР з історії зовнішньої політики СРСР і міжнародних відносин щорічника, в якому публікувалися б матеріали наступних наукових конференцій, і наголосив на доцільності видання Інститутом інформації з суспільних наук АН СРСР бюлетеня з проблем історії зовнішньополітичної діяльності соціалістичних країн і міжнародних відносин.

Конференція внесла значний вклад у розробку актуальних наукових проблем й стала важливим етапом у розвитку досліджень з питань зовнішньополітичної діяльності країн соціалістичної співдружності.

Учасники конференції також прочитали лекції для трудящих Києва та активістів Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами.

*А. М. Бурка,
В. В. Кравченко*

КОНФЕРЕНЦІЯ ВУЗІВСЬКИХ ВИКЛАДАЧІВ СУСПІЛЬНИХ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

24—25 жовтня 1973 р. у Львові відбулася республіканська наукова конференція на тему: «Формування марксистсько-ленінського світогляду в студентів у процесі викладання суспільних, природничих і технічних наук». Вона була організована Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти Української РСР та Львівським ордену Леніна державним університетом ім. Івана Франка.

У роботі конференції взяли участь близько 250 викладачів і аспірантів вузів республіки, партійні працівники м. Львова і області, а також викладачі вищих учбових закладів братніх республік.

На пленарному засіданні до присутніх з вступним словом звернувся секретар Львівського обкому КП України, к. е. н., К. І. Пирожак.

З доповіддю «Підвищення ролі навчального процесу у формуванні марксистсько-ленінського світогляду студентів» виступив заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти України, д. і. н. Б. П. Ковалевський. На великому фактичному матеріалі доповідач проаналізував стан ідейно-виховної роботи у вузах Української РСР, зупинився на недоліках у ній, запропонував вжити заходів щодо поліпшення учбового процесу в інститутах і уні-

верситетах республіки, особливо при вивченні історії КПРС, філософії, політекономії, наукового комунізму.

«Роль суспільних і природничих наук у формуванні наукового світогляду студентів» — такою була тема доповіді завідувача кафедри філософії Львівського ордену Леніна державного університету, д. філос. н., проф. Б. Г. Кубланова. Доповідач наголосив на провідній ролі кафедр суспільних наук в ідейному гарті майбутніх спеціалістів, необхідності глибокого вивчення студентами спадщини класиків марксизму-ленінізму, використання в лекціях і на семінарських заняттях партійних документів, місцевих матеріалів, підвищення наочності і технізації викладання суспільних наук, дальшої активізації студентів в учбовому процесі.

На пленарному засіданні також було заслухано і обговорено доповіді ректора Львівського політехнічного інституту, к. техн. н., доц. М. О. Гаврилюка — «Формування марксистсько-ленінського світогляду в студентів у процесі вивчення технічних наук» і к. техн. н., доц. Українського поліграфічного інституту В. Г. Шпиці — «Науково-технічне співробітництво соці-

лістичних країн і інтернаціональне виховання студентів».

На конференції працювали три секції: перша — «Роль суспільних, природничих і технічних наук у формуванні марксистсько-ленінського світогляду студентів у процесі навчання», друга — «Формування у студентської молоді комуністичної моралі в процесі навчання» і третя — «Виховання комуністичного ставлення до праці. Фізичне і естетичне виховання».

На секціях були прочитані такі доповіді: «XXIV з'їзд КПРС про комуністичне виховання молоді (доц. Львівського університету, к. і. н. В. А. Савинець)»; «Формування комуністичного світогляду студентів у процесі читання лекційного курсу з історії КПРС» (доц. Білоцерківського сільськогосподарського інституту К. І. Колесников а); «Висвітлення питань технічної політики КПРС у курсі «Механіка машин» (Засл. діяч науки і техніки УРСР, д. техн. н., проф. Українського поліграфічного інституту К. В. Тир)»; «Формування наукового світогляду студентів на лекціях з марксистсько-ленінської філософії» (доц. Білоцерківського сільськогосподарського інституту М. І. Брикун)»; «Атеїстичне виховання студентів як складова частина формування у них марксистсько-ленінського світогляду (доц. Івано-Франківського медінституту В. М. Кравець)»; «З досвіду проведення практичних занять по науковому атеїзму в умовах Самарканда» (д. філос. н. А. А. Ахтамов); «Формування марксистсько-ленінського світогляду в студентів у процесі викладання курсу лісознавства і лісництва» (д. техн. н., проф. Львівського лісотехнічного інституту М. М. Горшенін)»; «Роль вищої математики у формуванні наукового світогляду студентів» (доц. Дніпропетровського металургійного інституту, к. філос. н. А. А. Бутенко)»; «Роль наукової роботи в ідейному вихованні студентів» (доц. Львівського університету, к. і. н. І. І. Белякевич)»; «Інтернаціональне та патріотичне виховання студентів у процесі вивчення історії КПРС» (доц. Львівського університету, к. і. н. П. І. Головки)»; «Виховання сту-

дентської молоді в дусі дружби народів та пролетарського інтернаціоналізму на заняттях з наукового комунізму» (доц. Дніпропетровського інженерно-будівельного інституту, к. і. н. М. В. Різницька); «Актуальні проблеми військово-патріотичного виховання студентської молоді в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС у процесі вивчення історії КПРС» (доц. Харківського медичного інституту, к. і. н. Н. Г. Паламарчук); «Деякі питання виховання студентства на революційних традиціях партії і народу в процесі вивчення історії КПРС» (доц. Харківського медичного інституту, к. і. н. М. П. Фомічова); «Роль суспільних наук у вихованні у студентів непримирності до націоналізму і його пережитків» (доц. Івано-Франківського інституту нафти і газу С. М. Возняк); «До питання про механізм формування переконань у процесі навчання» (к. і. н. Н. С. Назарова, Одеський університет); «Форми і методи спільної роботи комітету комсомолу і кафедр суспільних наук по розвитку комуністичної переконаності у студентів» (аспірант Донецького університету А. Н. Стоян); «Виховання комуністичного ставлення до праці в процесі навчання» (ст. викл. Білоцерківського сільськогосподарського інституту Л. П. Воловик); «Вивчення виробничої і громадської діяльності випускників вузу як критерію оцінки ефективності навчально-виховного процесу» (доц. Донецького політехнічного інституту, к. і. н. Ю. Є. Зик); «Єдність навчання і виховання у вузі» (доц. Львівського університету, к. пед. н. В. К. Савинець). Всього на секціях було обговорено й заслухано близько 80 доповідей і повідомлень.

Учасники конференції прийняли відповідні рекомендації вузам по проблемі «Формування марксистсько-ленінського світогляду в студентів у процесі навчання». Обговорення, обмін думками з питань ідейно-виховної роботи у вузах республіки стали новою важливою віхою на шляху дальшого поліпшення підготовки висококваліфікованих кадрів для народного господарства.

М. М. Лемецук

ЧЕРГОВІ ЗАВДАННЯ АРХІВІСТІВ

30 жовтня 1973 р. в Центральному державному історичному архіві УРСР (Львів) відбувся семінар із спеціальних дисциплін, у роботі якого взяли участь науковці та архівні працівники зі Львова, Харкова, Одеси, Ровно та інших обласних центрів республіки.

З доповідями про науково-довідковий апарат до фондів ЦДІА УРСР у Львові та Львівського обласного державного архіву і перспективи його вдосконалення виступили директори цих установ

Н. Ф. Врадій та Л. М. Мінаєва. Директор Львівського обласного партійного архіву М. П. Тесленко розповів про створення і діяльність підпільної організації «Народна гвардія ім. Івана Франка» та зробив огляд відповідних джерел.

Філолог О. П. Кріль, старший науковий співробітник Львівського історичного музею Н. К. Кривонос та д. і. н. В. В. Грабовецький висловили думки про вшанування пам'яті героїв «Народної гвардії ім. Івана Франка». Дослідник

Й. С. Гронський, старші наукові співробітники Інституту суспільних наук АН УРСР у м. Львові Ф. І. Стеблій і С. М. Трусевич зробили ряд зауважень щодо опублікованих праць довідкового змісту та збереження унікальних документів. Завідуюча відділом ЦДІА УРСР (Львів) Г. І. П'ятигорова поділилась думками про комплектування, описи і можливості використання джерельних матеріалів. Старший інспектор організаційно-методичного відділу Архівного управління при

Раді Міністрів УРСР Н. П. Панчик (Київ), позитивно оцінивши досягнення ЦДІА УРСР і Львівського обласного державного архіву, звернула увагу на окремі недоліки, які треба враховувати спеціалістам для дальшого вдосконалення науково-довідкового апарату.

Учасники семінару оглянули виставку документів і матеріалів до 70-річчя II з'їзду РСДРП «Боротьба трудящих Західної України за Радянську владу».

О. П. Криль

НА МІЖНАРОДНІЙ НАУКОВІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ В СТАМБУЛІ

З 14 по 20 жовтня 1973 р. у Стамбулі (Туреччина), відомому своїми історичними й культурними пам'ятками, проходила міжнародна наукова конференція на тему: «Стамбул як центр взаємозв'язків культур східних, балканських, слов'янських і середземноморських народів». Конференція, що її організували Національна комісія Туреччини в справах ЮНЕСКО, Турецьке історичне товариство спільно з Міжнародною Асоціацією по вивченню країн Південно-Східної Європи (AIESEE), була присвячена 50-річчю Турецької республіки.

Як відомо, Турецька республіка була проголошена 29 жовтня 1923 р. Створена на уламках колишньої Османської імперії внаслідок перемоги національно-визвольного руху в країні під керівництвом Кемаля Ататюрка, Турецька республіка стала однією з перших незалежних держав на Близькому й Середньому Сході, яка під впливом Великого Жовтня піднялася на боротьбу за визволення з-під ярма колоніалізму.

На конференції відзначався також 10-річний ювілей AIESEE і її плідна діяльність у налагодженні та зміцненні творчих контактів між ученими-балканістами багатьох країн. Віце-президентом Асоціації з моменту її створення в 1963 р. був визначений радянський історик-тюрколог, почесний член Болгарської Академії наук проф. А. Ф. Міллер (1901—1973).

У роботі Стамбульської конференції взяло участь понад 100 вчених з 19 країн Європи, Азії, Африки та Америки, представники ЮНЕСКО. Всього на пленарних і секційних засіданнях було заслухано більше 50 наукових доповідей і повідомлень.

Радянська делегація, яку очолював директор Інституту сходознавства АН СРСР академік Б. Г. Гафуров, представила на цей науковий форум вісім доповідей. Не маючи можливості докладно проаналізувати всі доповіді й виступи, стисло охарактеризуємо деякі з них. Так, Б. Г. Гафуров і С. М. Алієв (Інститут сходознавства АН СРСР) висвітлили важливі

питання взаємозв'язку і взаємовпливу культур народів Середньої Азії, Закавказзя й Туреччини. Про розвиток торговельних контактів Росії з Османською імперією в XVIII—XIX ст. йшлося в доповідях М. Г. Киреева (Інститут сходознавства АН СРСР) та І. С. Достян (Інститут слов'янознавства та балканістики АН СРСР), 300-річчю з дня народження видатного російського і молдавського вченого й політика Дмитра Кантемира, діяльність якого була пов'язана зі Стамбулом, присвятив своє повідомлення В. М. Виноградов (Інститут слов'янознавства і балканістики АН СРСР). Тема виступу І. Ф. Чернікова (Інститут історії АН УРСР)—«Значення Стамбула в економічних і культурних зв'язках Росії й України з Туреччиною в XVI—XX ст.».

Лейтмотивом виступів радянських учених було визнання того незаперечного факту, що, незважаючи на часом зовсім не дружній характер відносин Росії (в тому числі й України) з Туреччиною в XVI—на початку XX ст., мирна тенденція в цих взаєминах все ж неухильно прокладала собі шлях; ніякі перешкоди неспроможні були зупинити закономірний процес зближення народів.

Особливий інтерес викликала на конференції спільна доповідь Б. Г. Гафурова та Л. І. Мірошнікова (Інститут сходознавства АН СРСР), присвячена 50-річчю Турецької республіки і встановленню дружніх радянсько-турецьких відносин. Радянсько-турецька дружба й добросусідство, відзначалося у доповіді, основи яких були закладені В. І. Леніним і К. Ататюрком в роки спільної боротьби проти імперіалізму, протягом майже двох десятиліть успішно розвивалися в інтересах обох країн. Відносини СРСР і Туреччини перед другою світовою війною є яскравим прикладом мирного співіснування й дружнього співробітництва держав з різними соціальними системами.

Про найголовніші аспекти соціально-економічної історії балканських народів у складі Османської імперії йшлося в допо-

віді директора Інституту балканістики Болгарської Академії наук Ніколая Тодорова.

Цікаві факти про історичний розвиток Стамбула як столиці Османської імперії, його досягнення в галузі культури повідомили в своїх доповідях проф. Анкаського університету — Халіл Іналджік (президент AIESEE) і Бедреддін Тунджел (голова Національної комісії Туреччини в справах ЮНЕСКО). На складні внутрішні процеси соціального характеру в Турецькій державі в XVI—XIX ст., що позначалися на розвитку культури, вказували в своїх виступах проф. Стамбульського університету Омер Лютфі Баркан та проф. університету в Анкарі Аднан Ерзі. Вчені Туреччини спростовували фальсифікаторські твердження деяких західних соціологів про те, пібито турецькій національній культурі не властива самотність. Точка зору турецьких учених знайшла розуміння й підтримку з боку радянської делегації, зокрема в спеціальному виступі її керівника акад. Б. Г. Гафурова.

Слід відзначити такий відрадний факт, що активну участь у Стамбульській конференції взяли науковці з молодих незалежних держав Арабського Сходу — Алжирської Народної Демократичної Республіки, Марокко, Тунісу, Лівану, Судану.

Крім офіційних засідань відбувалися також зустрічі вчених з приводу різних питань міжнародного наукового співробітництва. Зокрема, турецькі колеги в процесі зустрічей і бесід підтвердили, що вони виступають за активізацію контактів між ученими Туреччини й Радянського Союзу, розширення взаємного обміну як фахівцями, так і відповідною літературою.

Учасники конференції, зокрема радянські представники, мали можливість ознайомитися з важливим центром турецької історичної науки — Стамбульським університетом, при спеціальному відділенні історії якого працюють науково-дослідні інститути: історичних досліджень, вивчення країн Південно-Східної Європи, тюркології та ісламознавства; відвідати бібліотеку та архів колишнього султанського палацу Топкапи. В цьому архіві зберігаються, зокрема, матеріали, що стосуються історії Росії й України в XVI—XIX ст. Цікавими були також екскурсії по визначних місцях Стамбула, поїздка вздовж Босфору, відвідання новозбудованого до ювілею Республіки мосту через цей протоку.

Учасники конференції були прийняті міністром інформації і туризму Туреччини доктором Ахмедом Іхсаном Киримли.

І. Ф. Черніков

ЗУСТРІЧ З ВИДАТНИМ РАДЯНСЬКИМ ІСТОРИКОМ Б. О. РИБАКОВИМ

В грудні минулого року в Києві перебував академік-секретар Відділення історії Академії наук СРСР директор Інституту археології АН СРСР академік Б. О. Рибаків. У середині грудня видатний учений, тридцятипятирічна діяльність якого тісно пов'язана з нашим містом, прибув до столиці Радянської України. Він прочитав цикл лекцій з історії культури Давньої Русі студентам історичного факультету Київського ордену Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка.

18 грудня 1973 р. у конференц-залі Секції суспільних наук АН УРСР відбулася зустріч співробітників секції з академіком Б. О. Рибаківим. Відомого вченого тепло привітав заступник голови Секції суспіль-

них наук АН УРСР, директор Інституту історії АН УРСР член-кореспондент АН УРСР А. Г. Шевелєв. Академік Б. О. Рибаків прочитав лекцію на тему: «Основні проблеми історії культури Давньої Русі», в якій звернув особливу увагу на проблему походження слов'ян, поділився своїми думками щодо наукової розробки історії культури. Після лекції доповідач відповів на ряд запитань щодо проблематики вивчення історії Давньої Русі, а також сучасного етапу розвитку радянської історичної науки.

Того ж дня відбулася зустріч академіка Б. О. Рибаків з віце-президентом Академії наук УРСР академіком І. К. Білодідом.

Л. Д. Чекаленко

МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ЦИВІЛЬНОЇ АВІАЦІЇ

У квітні 1972 р. в Київському ордену Трудового Червоного Прапора інституті інженерів цивільної авіації відкрито музей історії цивільної авіації СРСР — своєрід-

ну науково-пізнавальну лабораторію, завдання якої полягає в тому, щоб на основі документальних і речових матеріалів простежити шлях організації, становлення та

розвитку радянської авіаційної промисловості, історію Аерофлоту, відтворити навчально-виховну діяльність вузу.

Тут також створено ініціативну групу з викладачів та студентів, складено тематико-експозиційний план музею. Підготовка експозиції перебувала під постійним контролем партійного та комсомольського комітетів, профспілки вузу. Велику роботу по збору та систематизації музейних матеріалів провели члени ініціативної групи — ректор інституту проф. М. Л. Голего, доценти: А. П. Челноков, С. Л. Наумов, А. А. Болбот, С. С. Карацуба, М. А. Кочегура, А. М. Базилевський, С. С. Русаков, В. Я. Шипіль, інженер В. У. Павлюченко. Унікальні фотографії та документальні матеріали подарували музею міністр цивільної авіації СРСР, Герой Соціалістичної Праці Б. П. Бугайов, видатні авіаконструктори нашої країни А. М. Туполев, О. К. Антонов, С. Л. Лавочкін, А. С. Яковлев, Н. І. Камов, С. В. Ільїн, Г. В. Новожилов, М. Н. Тищенко. Винахідливість і старанність у пошуках пам'яток історії Аерофлоту Радянської країни виявила студентська молодь інституту та її авангард — комсомол. Майбутні авіаінженери листувалися з засновниками та випускниками вузу, відвідували підрозділи цивільної авіації, встановлювали контакти з цікавими людьми, записували їхні спогади, добираючи все, що могло б згодитися для експозиції.

Музей розмістився у просторому й світлому залі головного корпусу інституту (площа майже 100 м²).

Дванадцять самостійних розділів музею знайомлять відвідувачів з важливими й цікавими документами. Тут, зокрема, розміщені історичні матеріали XXIV з'їзду КПРС, що безпосередньо стосуються основних проблем дальшого розвитку радянської цивільної авіації.

Відвідувачі дізнаються, як у 1923 р. вперше в Радянському Союзі відкрився регулярний рух пасажирських літаків на лініях Харків — Одеса, в 1924 р. — Москва — Петроград, Москва — Тифліс, Бухара — Душанбе, Нижній Новгород — Казань, Бухара — Хіва; в 1925 р. — Казань — Саратов, Харків — Київ, Іркутськ — Урга тощо.

Великий інтерес становить галерея фотопортретів з дарчими написами авіаконструкторів Союзу РСР, Героїв Радянського Союзу та Героїв Соціалістичної Праці, провідних учених, новаторів, кращих за професією фахівців, які працюють в Аерофлоті, ветеранів цивільної авіації, фундаторів столичного авіаційного вузу.

Подовгу зупиняються відвідувачі музею біля фотографій, які відображають видатну подію — створення українського акціонерного товариства повітряних сполучень «Укрповітрялях». Як відомо, вітчизняний літакобудівний парк на той час головним чином складався з імпортованих машин, що мали невелику вантажопідйомність та

швидкість польоту. Рейси виконувалися за наземними орієнтирами; в непогоду вильотів не було взагалі. Всі споруди для пасажирів і техніки були дерев'яними. На одному знімку, наприклад, зробленому в листопаді 1923 р., видно невеликі дерев'яні ангари, поруч вишикувалися літаки іноземних моделей з радянськими пізнавальними знаками. Тут же багато людей у шкіряних тужурках, шоломах, комбінезонах, які тісним кільцем оточили невисоку трибуну й уважно слухають легендарного героя громадянської війни, колишнього командуючого Збройними Силами Української РСР і Криму М. В. Фрунзе.

Перші впевнені кроки у виконанні ленінського плану соціалістичної індустріалізації Країни Рад позначилися й на розвитку вітчизняної авіаційної промисловості. Нові експонати розповідають про те, як на Київському «Ремповітрязаводі» (нині — авіаційний завод) під керівництвом досвідченого інженера, а згодом відомого авіаконструктора К. Калініна наприкінці 20-х років успішно витримав випробування і одержав путівку в життя один з перших пасажирських літаків «К-1». Сьогодні в інституті працює доцент А. П. Челноков — колишній моторист заводу, який з групою робітників складав перший двигун внутрішнього згорання до цього літака.

Цивільна авіація весь час поповнювалася новими, досконалішими моделями, які за своїми технічними якостями були не гіршими від закордонних зразків, а подекуди й перевершили їх. Уже на початку 30-х років Аерофлот цілком перейшов на експлуатацію літаків вітчизняного виробництва. На одному з фото 1933 р. — керівники Харківського аеропорту вітають перших практикантів з першого в Союзі РСР авіаційного факультету Київського політехнічного інституту. Ще сорок років тому авіаційний факультет КПІ готував фахівців лише одного профілю — інженерів-авіамеханіків. Нині Інститут інженерів цивільної авіації випускає інженерів 36 спеціальностей. Про все це можна довідатися з матеріалів, представлених у музеї.

Нещодавно експозиція поповнилася документами-свідченнями про події, пов'язані з розвитком Аерофлоту на Київщині в 30-х роках. Їх передав на постійне зберігання до музею ветеран цивільної авіації В. Д. Коршенко (він у той час працював відповідальним секретарем Київської міськради в спеціальному комітеті сприяння цивільній авіації).

В інститутському музеї можна ознайомитися з діючими макетами всіх вітчизняних літаків, вертольотів, аеродромів, механізмів аеропортів тощо.

Один з розділів експозиції присвячений освоєнню космічного простору. В ньому представлені листи й телеграми, книги та особисті речі, подарунки радянських космонавтів, їх фотопортрети з дарчими написами.

Ентузіаста-колекціонери подарували му-

зееві різноманітні медалі із зображеннями видатних учених-конструкторів, льотчиків — Героїв Радянського Союзу, пілотів-піонерів, зокрема К. К. Арцеулова, С. П. Корольова, Валерія Чкалова, Олександра Покришкіна, Івана Кожедуба, Михайла Єфімова, Петра Нестерова. Представлена також унікальна колекція значків.

Частина експозиції розповідає про організацію навчально-виховного процесу у вузі, наукові досягнення викладачів інституту, роботу наукового студентського товариства, спортивні досягнення студентської молоді, організацію їх побуту й відпочинку.

Музей відвідують студенти вузу, зокрема першокурсники, які знайомляться з історією Аерофлоту, традиціями орденоносного інституту, в якому навчаються посланці майже всіх братніх радянських республік, автономних областей і національних округів. Разом з радянською молоддю набувають знань представники союзу дев'яти країн світу. В експозиції — карта-схема, на якій позначені місця, куди роз'їжджаються випускники-іноземці. Розділ експозиції поповнюється подарунками від авіаторів країн соціалістичної співдружності, інших зарубіжних гостей.

Значно розширили експозицію музею нові матеріали, присвячені піввіковому ювілеєві (лютий 1973 р.) орденоносного Аерофлоту. Цифри розповідають про завдання цивільної авіації у дев'яті п'ятиріччі.

З нагоди 70-річчя РСДРП до фондів музею надійшли кращі студентські реферати з історичної тематики, що зайняли призові місця на інститутському конкурсі, а їх автори нагороджені Почесними грамотами, цінними подарунками.

У музеї побували викладачі та працівники Московського, Рязького інститутів інженерів цивільної авіації, керівники й головні інженери авіаційних управлінь і підрозділів Міністерства цивільної авіації СРСР. Гостями вузу і музею були авіатори Монголії та Кореї, інженери з Фран-

ції, Канади, Чехословаччини, Угорщини, пілоти з Румунії, НДР, Угорщини, Куби, Польщі, працівники цивільної авіації Болгарії, В'єтнаму та ін.

У травні — червні 1973 р. інститут за дорученням Міністерства цивільної авіації СРСР організував Всесоюзну конференцію вчених з фізико-хімічної механіки. Крім провідних радянських фахівців, у роботі конференції взяли участь науковці США, Англії, Франції, НДР, Румунії, ФРН, Італії та інших країн світу. Делегати конференції з великим інтересом відвідали музей історії цивільної авіації й записали в книзі відгуків свої враження.

Записи відвідувачів переконливо свідчать про доцільність створення такого музею у вузі.

Своїми думками на сторінках книги відгуків музею діляться льотчик-космонавт О. Леонов, генеральний конструктор авіаційної промисловості, академік АН СРСР А. Люлька, двічі Герой Радянського Союзу О. Ф. Федоров, письменник, Герой Радянського Союзу Ю. О. Збапальський, перший радник посольства Індії в Москві К. Пуршутам, заступник міністра цивільної авіації СРСР, професор А. Ф. Аксьонов та ін.

«...Музей історії цивільної авіації буде дійовою навчально-виховною установою вузу в прищепленні любові студентам до обраної ними спеціальності на все життя...» (із запису в книзі відгуків міністра цивільної авіації СРСР Героя Соціалістичної Праці Б. П. Бугайова). Значні перспективи розвитку музею, зростає його матеріальна й наукова база.

Успіхи музею у вихованні студентської молоді відзначені Почесною грамотою, яку нещодавно йому вручила Жовтнева районна Рада депутатів трудящих від імені Київського міського товариства охорони пам'ятників історії та культури.

А. С. Василенко,
В. І. Карпюк

ВШАНОВУЄМО ПАМ'ЯТЬ НАРОДНОГО ГЕРОЯ

Є на Вінницьчині невелике село Кармалюкове (колишнє село Головчинці Літинського повіту). Це — батьківщина відомого героя українського народу, видатного керівника боротьби селянства Поділля проти кріпацтва в першій половині XIX ст. Устима Кармалюка. Мешканці села свято шанують пам'ять про свого земляка — невтомого, сміливого борця проти гнобителів. 1955 р. урочисто відзначалася 120-та річниця з дня загибелі У. Кармалюка. Саме тоді Указом Президії Верховної Ради УРСР с. Головчинці було перейменовано в с. Кармалюкове.

За почином місцевих ентузіастів і при сприянні обласного відділу культури та

науковців Вінницького педінституту В. М. Борщевського і М. Ф. Присяжнюка в 1965 р. на батьківщині героя було споруджено перший у країні пам'ятник Устиму Кармалюку (автор — відомий сумський скульптор Я. Д. Красножон). А в 1970 р. на місці Устимової хати встановлено двометровий гранітний обеліск з меморіальною дошкою.

1955 р. при школі відкрито на громадських засадах меморіальний музей-кімнату. Окремі експонати для нього надіслали Тарас Франко, Остап Лисенко, художники С. Караффа-Корбут, С. Кукурудза, Д. Брик, П. Сензюк. Декілька своїх праць подарував музею дослідник історії бо-

ротьби подільського селянства проти гнобителів В. Тищенко, а тернопільський драматург П. Гордійчук надіслав п'єсу про народного месника. Вдалося також придбати оригінальний портрет У. Кармалюка вінницького художника А. Непорожнього, виготовлений з карбованої бронзи. Місцевий митець П. Чорненький оформив два стенди під назвами «Ім'я Кармалюка в топонімії» та «Бібліографія основних праць про Кармалюка». Навіть з далекого Сибіру одержали фото куточка Кармалюка в Ялutorовському музеї (Тюменська область). Дбають про поповнення експозиції музею й учні. Так, восьмикласник О. Литвин приніс гайдамацький спис, яким, імовірно, могли користуватись і в часи Кармалюка. Часто відвідують самодіяльний музей учні та гості села.

Активісти первинної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури підтримують тісні контакти з меш-

канцями м. Летичева, де поховано У. Кармалюка. Незабаром у центрі міста буде відкрито пам'ятник. Земляки славного сина українського народу надіслали цінні експонати для Ялutorовського, Тобольського (Тюменська область), Боровлянського (Курганська область) та Нерчинського міжрайонного (Читинська область) музеїв, в яких відкрито спеціальні стенди, присвячені Кармалюкові. Місцеві краєзнавці збирають пісні, легенди, приказки про відважного народного месника і вже брали участь у роботі кількох обласних наукових конференцій фольклористів, а також IV Подільської та I Вінницької історико-краєзнавчих конференцій. Місцева організація Товариства охорони пам'яток історії та культури, як переможець обласного конкурсу на кращу первинну організацію, присвяченого XXIV з'їзду КПРС, нагороджена Почесною грамотою.

В. П. Вовкодав

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ

22 жовтня 1973 р. на засіданні Об'єднаної вченої ради з спеціальності «Історія КПРС» Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук доцентом кафедри історії КПРС Української сільськогосподарської академії І. В. Шульгою на тему «Діяльність Комуністичної партії по посиленню провідної ролі робітничого класу в його союзі з колгоспним селянством (З досвіду парторганізацій Української РСР. 1951—1965 рр.)».

У виступах офіційних опонентів докторів історичних наук, професорів В. С. Александрова, Б. П. Ковалевського, М. В. Черненко, а також доктора історичних наук професора М. Я. Варшавчика, який взяв участь в обговоренні дисертації, відзначалося, що її автор, керуючись марксистсько-ленінською методологією, узагальнив форми і методи організаторської та ідеологічної діяльності Комуністичної партії, спрямованої на зростання ролі робітничого класу в розвитку та зміцненні його союзу з колгоспним селянством на завершальному етапі

будівництва соціалізму і в перші роки розвинутого соціалістичного суспільства. Ґрунтовно розкриті суть аграрної політики КПРС, основні напрямки зростання ролі робітничого класу в перетвореннях на селі.

Дисертант аргументовано викриває буржуазних фальсифікаторів проблеми союзу робітничого класу і колгоспного селянства в сучасних умовах. Опоненти відзначили, що висновки і рекомендації, сформульовані І. В. Шульгою в дисертації, мають практичне значення як для дальшого поглибленого дослідження окремих аспектів проблеми, так і для вирішення партійними організаціями завдань комуністичного будівництва.

По темі дисертації І. В. Шульга опублікував значну кількість праць загальним обсягом більше 50 друкованих аркушів, у тому числі монографію «Робітничий клас — колгоспному селянству».

Об'єднана вчена рада одногослосно ухвалила присудити І. В. Шульзі вчений ступінь доктора історичних наук.

В. Д. Мойсеєнко

* * *

15 листопада 1973 р. на засіданні Вченої ради Інституту історії партії ЦК Компартії України — філіалу ІМЛ при ЦК КПРС відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук доцентом кафедри історії КПРС і політекономії Київського медичного інституту ім. О. О. Богомольця М. Б. Погребінським на тему «Революційна,

партійна і державна діяльність С. В. Косіора».

Офіційні опоненти академік АН УРСР М. І. Супруненко, доктори історичних наук професори Л. А. Слепов, І. І. Шевченко, Й. Д. Ремезовський, а також неофіційні опоненти професор М. Р. Доній, член КПРС з 1917 р. В. Я. Бабко, доктор історичних наук професор М. А.

Рубач високо оцінили дисертацію, відзначивши, що її автор на широкій документальній базі вперше розв'язав давню назріле завдання — створив наукову біографію С. В. Косіора і водночас дослідив велике коло маловивчених питань історії КПРС. У дисертації розкриваються нові штрихи діяльності В. І. Леніна та його соратників, багато уваги приділено проблемам партійного будівництва та ідеологічної роботи, партійному керівництву боротьбою мас проти самодержавства, за перемогу Великого Жовтня, розгром інтервентів і внутрішньої контрреволюції, розв'язання завдань відбудовного періоду, здійснення індустріалізації, колективізації села і культурної революції, зміцнення союзу робітничого класу і селянства, дружби народів СРСР. Широко висвітлено участь С. В. Косіора у боротьбі проти опортунізму

му і націоналізму, проаналізовано його творчу спадщину, вперше дано бібліографію праць.

Опоненти висловили і ряд критичних зауважень, зокрема про необхідність повніше висвітлити роль С. В. Косіора в керівництві організаційно-партійною роботою КП(б)У в 1928—1937 рр., у поданні допомоги зарубіжним компартіям, зокрема КПЗУ, тощо.

По темі дослідження М. Б. Погребінський опублікував більше 25 праць (у тому числі ряд монографій) загальним обсягом 45 друкованих аркушів і є упорядником публікацій обсягом 40 друкованих аркушів.

Вчена рада Інституту історії партії ЦК Компартії України ухвалила присудити М. Б. Погребінському вчений ступінь доктора історичних наук.

В. І. Сергієнко

* * *

12 грудня 1973 р. на засіданні Об'єднаної Вченої ради з спеціальності «теорія наукового комунізму» при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора філософських наук завідуючим сектором наукового комунізму Інституту історії партії ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС В. В. Косолаповим на тему «Управління системою «наука — виробництво» в розвинутому соціалістичному суспільстві і шляхи її вдосконалення».

Офіційними опонентами виступили: старший науковий співробітник Інституту філософії АН СРСР, доктор філософських наук, професор А. Д. Урсул, головний редактор журналу «Філософська думка», завідуючий відділом історичного матеріалізму Інституту філософії АН УРСР, доктор філософських наук, професор В. І. Куценко, завідуючий відділом економічних проблем розробки і освоєння нової техніки Інституту економіки АН УРСР, академік АН УРСР, Заслужений діяч науки УРСР, доктор економічних наук, професор С. М. Ямпольський. В обговоренні взя-

ла участь доктор філософських наук, професор Л. В. Сохань.

Виступаючи відзначили наукову і політичну актуальність дисертації В. В. Косолапова, її високий теоретичний рівень і практичну цінність. Вивчення такого складного явища, яким є система «наука — виробництво», здійснено автором на основі поєднання філософського, загальнометодологічного підходу і конкретно-соціологічних і економічних досліджень.

В дисертації висвітлюються головні напрямки науково-технічної політики КПРС, творчо розвинуті в документах XXIV з'їзду партії, нові організаційні форми інтеграції науки і виробництва, що виникли під впливом сучасної науково-технічної революції. Значний інтерес являють висновки і практичні рекомендації автора.

В. В. Косолапов з даної теми опублікував 10 монографій і 30 наукових статей та брошур.

Об'єднана вчена рада одноголосно ухвалила присудити В. В. Косолапову вчений ступінь доктора філософських наук.

Б. Б. Жилин

ПРО III ВСЕСОЮЗНИЙ КОНКУРС ПРАЦЬ ІЗ СУСПІЛЬНИХ НАУК

В 1974 р. відбудеться III Всесоюзний конкурс праць із суспільних наук. До участі в конкурсі допускаються науковці, аспіранти, викладачі навчальних закладів, працівники партійних, комсомольських, радянських, профспілкових органів віком до 33 років (на момент подання праці на конкурс). Автори можуть представляти на

конкурс книги, брошури, статті, нариси, навчально-методичну літературу та рукописи, що являють собою самостійно виконані дослідження з марксистсько-ленінської філософії, наукового комунізму, політичної економії, конкретної економіки, історії КПРС, історії ВЛКСМ та міжнародного молодіжного руху, права, психології, педа-

гогіки і проблем комуністичного виховання молоді.

Висунення, оцінка і відбір кращих праць проводяться по відповідних науках і проблемах окремо для:

— книг і монографій обсягом понад 3 друковані аркуші;

— статей і брошур обсягом до 3 друкованих аркушів;

— навчально-методичної і науково-популярної літератури незалежно від обсягу.

Для організації і проведення конкурсу створюються оргкомітети при обкомах, міськкомах ЛКСМУ, в наукових установах і вузах, які формують експертні комісії з окремих галузей суспільних наук, здійснюють відбір кращих праць молодих учених, їх широке обговорення, визначають форми заохочення і відзначення переможців, організовують конференції або наради молодих учених-суспільствознавців. Вони звітують про хід конкурсу перед республіканським оргкомітетом.

В республіці конкурс проводиться в два етапи:

— перший — у вузах, наукових установах, містах і областях протягом жовтня 1973 р. — березня 1974 р.

— другий — республіканський тур протягом квітня—травня 1974 р.

Право висунення праць на обласний конкурс надається вченим радам, відділам, секторам, лабораторіям, кафедрам суспільних наук, комітетам комсомолу та радам молодих учених науково-дослідних інститутів, вузів, громадським інститутам, лабораторіям, групам при партійних, комсомольських та інших громадських організаціях. На республіканський тур праці представляються лише обласними й міськими оргкомітетами.

За підсумками міського, обласного конкурсу в березні 1974 р. проводяться конференції або наради молодих учених з суспільних наук, присвячені 50-річчю присвоєння комсомолу імені В. І. Леніна. На них підбиваються підсумки першого етапу конкурсу, нагороджуються переможці, визначаються кращі праці, які надсилаються для участі в республіканському турі до 25 березня 1974 р.

При висуненні праць молодих учених на конкурс представляються відгук-рекомендація; коротка анотація праці, підписана автором; характеристика наукової і громадської діяльності кожного виконавця дослідження.

Відгук-рекомендація має містити в собі наукову оцінку праці, її практичне значення, критичні зауваження і визначення, у якій з галузей суспільних наук і в якому з трьох вказаних видів праць дане дослідження представляється на конкурс, вказуються опубліковані рецензії на дану працю та організація, яка її висуває. В разі представлення колективних праць слід зазначити творчий вклад кожного автора. Відгук-рекомендація на праці, рекомендовані для участі в республіканському турі,

затверджується на засіданні обласного (міського) оргкомітету і підписується його керівниками.

В короткій анотації до 2—3 сторінок машинописного тексту подається прізвище, ім'я та по батькові, повна назва праці, установи або вузу, де вона виконана, рік її написання, обсяг, наявність ілюстрацій, карт, бібліографії (сторінки в тексті і кількість назв). В основній частині анотації викладається короткий зміст праці та її висновки. Анотація підписується автором із зазначенням службової та домашньої адрес і телефонів. При висуненні сукупності праць складається анотація окремо на кожну з них. Якщо дослідження виконане українською мовою, то необхідно, щоб один з примірників або розгорнута анотація були написані російською мовою (на випадок рекомендації її на заключний, всесоюзний тур конкурсу).

В характеристиці наукової і громадської діяльності автора обов'язково вказується прізвище, ім'я та по батькові, число, місяць і рік народження, партійність, національність, посада, освіта, основні показники його участі в громадському житті, виконаних і опублікованих праць (де, коли, ким). Характеристика підписується керівником установи, секретарями партійної і комсомольської організацій.

Обласним, міським, інститутським оргкомітетам, комітетам комсомолу спільно з кафедрами суспільних наук слід постійно контролювати і аналізувати хід конкурсу, обговорювати пов'язані з ним питання на своїх засіданнях, своєчасно підбивати підсумки.

До республіканського оргкомітету праця представляється в двох примірниках (для рукописів обов'язково перший примірник). Рукописи оформляються у відповідності з інструкцією Всесоюзного інституту наукової і технічної інформації «Про порядок прийому, зберігання і розмноження в обмежених тиражах наукових праць», надруковані на машинці через 1,5—2 інтервали чітким чорним шрифтом без виправлень, на білому папері, вичитані, відредаговані. Праці повинні мати титульну сторінку, основний текст, ілюстрації та додатки (в разі наявності), бібліографію, заголовок або короткий зміст і бути переплетеними (зброшурованими) в твердих обкладинках. Обласні (міські) оргкомітети разом з рекомендованими працями представляють республіканському оргкомітету звіт про підсумки проведення конкурсу в області. В ньому необхідно вказати кількість праць і учасників конкурсу у вузах, відповідних наукових установах, число праць, надісланих обласному оргкомітету, назвати лауреатів та нагороди, якими відзначені учасники конкурсу, розкрити проведену в ході конкурсу роботу.

Адреса республіканського оргкомітету: Київ, Радянська площа, 1, ЦК ЛКСМ України, сектор наукової молоді (на конкурс праць молодих вчених із суспільних наук), телефони: 218-915 і 218-564.

Додаток

ТЕМИ КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ, ЗАТВЕРДЖЕНІ ПРЕЗИДІЄЮ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ РАДИ ПО КООРДИНАЦІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ КПРС І КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ

1 листопада 1973 р. Президія Республіканської ради по координації наукової розробки історії КПРС і Компартії України розглянула і затвердила теми кандидатських дисертацій і монографій:

Востров О. Т. (Запоріжжя) — В. І. Ленін і більшовицька еміграція у Швейцарії (1900—1917 рр.).

Коріненко П. С. (Одеса) — Радянська історіографія діяльності партійних організацій України по мобілізації трудящих мас на розгром внутрішньої контрреволюції та іноземної інтервенції.

Володимирський В. А. (Одеса) — Діяльність більшовицької партії по залученню до соціалістичного будівництва старої медичної інтелігенції (1917—1925 рр.).

Солодков В. Т. (Київ) — Шефство комсомольських організацій України над Чорноморським Військово-Морським Флотом у роки мирного соціалістичного будівництва (1921 — червень 1941 рр.).

Кікоть В. К. (Київ) — Керівництво КПРС діяльністю профспілок по комуністичному вихованню трудящих у передвоєнні роки (1939 — червень 1941 рр.). На матеріалах України.

Бухановська В. І. (Жданов) — Маріупольська партійна організація у період побудови фундаменту соціалізму (1921—1932 рр.).

Любимова О. П. (Київ) — Комсомол України — бойовий помічник Комуністичної партії у вихованні молоді в дусі дружби народів СРСР (1922—1929 рр.).

Курганський Є. Т. (Київ) — Комуністична партія — організатор визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників. Історіографія проблеми.

Коваленко Л. А. (Миколаїв) — Участь радянських жінок у партизанському русі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни.

Кравцов С. М. (Дніпропетровськ) — Діяльність КПРС по підвищенню матеріального добробуту трудящих (1946—1950 рр.). На матеріалах України.

Корнілов В. В. (Харків) — Діяльність Харківської обласної партійної організації по перетворенню в життя політики КПРС в галузі народної освіти (1946—1950 рр.).

Василенко К. С. (Дніпропетровськ) — Партійне керівництво розвитком творчої активності інженерно-технічних кадрів металургійної промисловості України (1946—1950 рр.).

Рубцов О. П. (Донецьк) — Діяльність Компартії по військово-патріотичному вихованню трудящих (1952—1958 рр.). На матеріалах України.

Гончарук Б. Д. (Київ) — Партійне керівництво підготовкою кадрів для сільського господарства в системі середньої спеціальної освіти (1959—1970 рр.). На матеріалах України.

Поліщук З. В. (Херсон) — Партійне керівництво будівництвом зрошувальної системи на Україні (1966—1970 рр.).

Митрофанова О. К. (Дніпропетровськ) — Діяльність Компартії України по підвищенню трудової і політичної активності жінок-робітниць підприємств важкої промисловості у період відбудови народного господарства (1946—1950 рр.).

Ференц О. П. (Житомир) — Комуністична партія України в боротьбі за підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу (1966—1970 рр.).

Воронов І. П. (Дніпропетровськ) — Діяльність партійних організацій України по підвищенню ефективності виробництва в металургійній промисловості (1966—1970 рр.).

Філатов Ю. І. (Донецьк) — Діяльність партійних організацій України по підвищенню ролі профспілок у розвитку технічної творчості трудящих (1966—1970 рр.).

Кузнецов В. О. (Донецьк) — Діяльність Компартії України по підвищенню ролі лекційної пропаганди в комуністичному вихованні трудящих (1966—1970 рр.).

Акимов Т. К. (Дніпропетровськ) — Діяльність партійних організацій України по підвищенню ролі виробничих колективів у комуністичному вихованні трудящих (1959—1965 рр.).

Куш О. М. (Дніпропетровськ) — Масово-політична робота партійних організацій України серед робітників промислових підприємств (1966—1970 рр.).

Білонович М. В. (Харків) — Діяльність політорганів, партійних та комсомольських організацій Радянської Армії у вихованні воїнів у дусі загальнонаціональної гордості (1966—1972 рр.). На матеріалах Київського, Прикарпатського та Одеського військових округів.

Отдельнова І. Б. (Київ) — Діяльність Компартії по естетичному вихованню студентської молоді у період комуністичного будівництва (1966—1970 рр.).

Колченко І. І. (Донецьк) — Діяльність партійних організацій України по ідейно-політичному вихованню трудящих (1961—1966 рр.).

Замлинський Т. І. (Львів) — Діяльність КП України по інтернаціональному вихованню радянської інтелігенції (1966—1970 рр.).

Нагайцев О. Ю. (Одеса) — Діяльність Комуністичної партії по вихованню робітників промисловості в дусі дружби народів СРСР (1966—1972 рр.). На матеріалах України.

Ємельяненко І. А. (Донецьк) — Роль партійно-радянської преси України у військово-патріотичному вихованні трудящих (1966—1970 рр.).

Белков М. О. (Дрогобич) — Роль партійної преси у пропаганді зовнішньополітичної діяльності КППС (1971—1973 рр.).

Крутиков С. О. (Київ) — Діяльність КППС і братніх марксистсько-ленінських партій по інтернаціональному вихованню воїнів армій країн Варшавського договору (1970—1975 рр.).

Антипенко П. С. (Запоріжжя) — Діяльність КППС по трудовому вихованню студентської молоді (1966—1970 рр.). На матеріалах України.

МОНОГРАФІЇ

Ліщенко К. Ф. (Чернівці) — Діяльність Комуністичної партії по підвищенню ролі громадських організацій в розвитку сільського господарства (1959—1970 рр.). На матеріалах України.

Дзюбенко І. М. (Одеса) — Діяльність КППС по формуванню духовного обличчя молодих робітників в умовах науково-технічної революції (1966—1972 рр.). На матеріалах промислових підприємств УРСР.

ВАРШАВЧИК М. А. — Источниковедение истории КПСС, изд-во «Высшая школа», М., 1973, 360 с.

ВАСИН И. — Армия и революция. Борьба московских большевиков за солдатские массы в трех революциях, изд-во «Московский рабочий», М., 1973. 240 с.

Великая Отечественная война. Краткий научно-популярный очерк. Изд. 2-е, Политиздат, М., 1973, 542 с.

ВИЗГУНОВА Ю. И. — Рабочий класс современной Мексики, изд-во «Наука», М., 1973. 208 с.

ВИТРУК Л. Д. — Жінки-трудівниці в період соціалістичної індустріалізації. [На матеріалах промисловості Української РСР. 1926—1932 рр.], вид-во «Наукова думка», К., 1973. 119 с.

ГРЕЧКО А. А. — Освобождение Киева. Краткий военно-исторический очерк, изд-во «Знание», М., 1973. 96 с.

ГУРОВ П. Я. и ГОНЧАРОВ А. Д. — Ленинская аграрная политика. Политиздат, М., 1973, 190 с.

Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. 7. 1939—1943 гг., изд-во «Наука», М., 1973, 511 с.

Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. В 4-х т. Т. 1. Ноябрь 1917—август 1922 г., изд-во «Наука», М., 1973. 551 с.

ДОКУЧАЕВ Г. А. — Рабочий класс Сибири и Дальнего Востока в годы Великой Отечественной войны, изд-во «Наука», М., 1973. 423 с.

ЕРШОВ А. Г. — Освобождение Донбасса. Военно-исторический очерк, Воениздат, М., 1973. 240 с.

ЖИДКОВ Г. П. — Кабинетское землевладение [1747—1917 гг.], изд-во «Наука», Сибирское отделение, Новосибирск, 1973. 264 с.

ЗАЙОНЧОВСКИЙ П. А. — Самодержавие и русская армия на рубеже XIX—XX столетий. 1881—1903, изд-во «Мысль», М., 1973. 351 с.

ЗИМИН А. А. — Холопы на Руси. С древнейших времен до конца XV в., изд-во «Наука», М., 1973. 391 с.

История и историки. Историографический ежегодник. 1971, изд-во «Наука», М., 1973, 414 с.

Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти томах. Сумська область, вид-во Головної редакції Української Радянської Енциклопедії Академії наук УРСР, К., 1973, 694 с.

Источниковедение истории СССР, изд-во «Высшая школа», М., 1973, 559 с.

Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Т. 5. Распределение населения СССР, союзных и автономных республик, краев и областей по общественным группам, источникам средств существования и отраслям народного хозяйства, изд-во «Статистика», М., 1973, 303 с.

КАБАНОВ В. В. — Октябрьская революция и кооперация. 1917 г.—март 1919 г. изд-во «Наука», М., 1973. 296 с.

КУМАНЕВ В. А. — Революция и просвещение масс, изд-во «Наука», М., 1973. 335 с.

ЛАВРОВСКИЙ В. М. — Сборник документов по истории английской буржуазной революции XVII в., изд-во «Высшая школа», М., 1973, 342 с.

МОЖЕЙКО И. В. и УЗЯНОВ А. Н. — История Бирмы. Краткий очерк, изд-во «Наука», М., 1973. 382 с.

МОЗЕРОВ В. Д. — Экономическая политика Болгарской коммунистической партии в промышленности. Восстановительный период [1944—1948 гг.]. Мордовское книжное издательство, Саранск, 1973. 318 с.

МОИСЕЕВ М. И. — Ленинский путь крестьянства к коммунизму, изд-во «Знание», М., 1973, 48 с.

МУТАГИРОВ Д. З. — Класс-созидатель. Рабочий класс: состав, структура и границы, Лениздат, 1973. 287 с.

Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 63. Комуністична партія і науково-технічний прогрес у сільському господарстві. Видавництво Київського університету, 1973, 140 с.

ПАВЕЛКО В. У. — Дружба народів — дружба культур. Українська РСР у радянсько-чехословацькому культурному співробітництві. 1945—1970 рр., вид-во «Наукова думка», К., 1973, 186 с.

Парижская Коммуна и марксизм. Политиздат, М., 1973, 248 с.

ПЕТРОВ С. — БКП в борьбе против монархо-фашизма. 1941—1944 гг., изд-во «Прогресс», М., 1973, 303 с.

ПЛАТКОВСКИЙ В. В. — Мы — советский народ. Новая историческая общность людей, изд-во «Молодая гвардия», М., 1973. 176 с.

ПЛЮЩ М. Р. — Технічна творчість робітничого класу Української РСР [1959—1970 рр.], вид-во «Наукова думка», К., 1973. 182 с.

Проблемы историографии и источниковедения истории КПСС. Сборник статей. Вып. 2, издательство Ленинградского университета, 1973. 204 с.

Проблемы отечественной и всеобщей истории. Сборник статей. Вып. 2, Издательство Ленинградского университета, 1973, 200 с.

Проведение сплошной коллективизации сельского хозяйства Белорусской ССР. Ноябрь 1929 г. — 1932 г. Сборник документов и материалов, изд-во «Беларусь», Минск, 1973. 424 с.

РАБИНОВИЧ Г. С. — Город соли — Старая Русса в конце XVI — середине XVIII веков. [К вопросу о генезисе капитализма в русской промышленности], издательство Ленинградского университета, 1973. 240 с.

Рабочий класс — ведущая сила мирового революционного процесса. Критика буржуазных и реформистских концепций. Политиздат, М., 1973, 184 с.

РОЖКОВ Б. А. — Английское рабочее движение. 1859—1864 гг. изд-во «Наука», М., 1973. 236 с.

Россия в период реформ Петра I, изд-во «Наука», М., 1973, 384 с.

Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади, вид-во «Наукова думка», К., 1973, 253 с.

САЛОВ В. И. — Критика современной буржуазной историографии ленинской политики КПСС по национальному вопросу, изд-во «Знание», М., 1973, 22 с.

СОБОЛЕВ Г. Л. — Революционное сознание рабочих и солдат Петрограда в 1917 г. Период двоевластия, изд-во «Наука», Ленинградское отделение, 1973. 330 с.

Современное революционное движение и национализм, Политиздат, М., 1973. 320 с.

Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР. Т. 1. вид-во «Наукова думка», К., 1973, 319 с.

ТИХОМИРОВ М. Н. — Российское государство XV—XVII веков, изд-во «Наука», М., 1973, 423 с.

ШЕЙДИНА И. Л. — США: «Фабрики мысли» на службе стратегии, изд-во «Наука», М., 1973, 191 с.

ШЕПЕЛЕВ Л. Е. — Акционерные компании в России, изд-во «Наука», Ленинградское отделение, 1973, 347 с.

ЭЙДЕЛЬМАН Н. Я. — Герцен против самодержавия. Секретная политическая история России XVIII—XIX вв. и Вольная печать, изд-во «Мысль», М., 1973. 367 с.

РЕЗЮМЕ

Г. Н. Азнакаев.— **Боевые традиции Вооруженных Сил СССР и особенности воспитания советских воинов в современных условиях.** Рассказывая об истории Советских Вооруженных Сил, автор раскрывает преемственность их славных традиций, специфику их использования в воспитательной работе, ведущейся в настоящее время среди военно-служащих Советской Армии и Военно-Морского Флота.

Д. С. Щедрина.— **Деятельность истпартов Украины по собиранию документов по истории партии и Октябрьской революции (1921—1924 гг.).** В статье рассматривается деятельность истпартов по собиранию материалов и созданию документальной базы историко-партийной науки, имеющих огромное научное и практическое значение. Автор показал формы и методы работы истпартов в этой области.

М. Е. Добрускин.— **Советская интеллигенция и националистические фальсификаторы.** В статье автор разоблачает подрывную деятельность украинских буржуазных националистов, их стремление фальсифицировать исторический путь развития советской интеллигенции на Украине, извратить ее классовую и идейно-политическую сущность, общественную роль.

баГ а нныз юанв

SUMMARIES

G. N. Aznakaev.— **Military Traditions of the USSR Armed Forces and the Peculiarities of Upbringing of Soviet Soldiers under Modern Conditions.** Telling on the history of the Soviet Armed Forces, the author describes glorious traditions, specificity of their using in educational work at present among the soldiers of the Soviet Army and Navy.

D. S. Shchedrina.— **The Activity of Istparts in the Ukraine on Collection of the Party History and October Revolution Documents (1921—1925).** The paper deals with the activity of Istparts on collection of the materials and creation of documentary base of the historical and party science. The forms and methods of the activity are shown.

M. E. Dobruskin.— **Soviet Intelligentsia and Nationalistic Falsifiers.** The author unmasks the undermining activities of the Ukrainian bourgeois nationalists, their tendency to falsify the historical way of development of the Soviet intelligentsia in the Ukraine, to misinterpret its class, ideological and political essence, its social role.

**ВІДКРИТО ПЕРЕДПЛАТУ
НА ДРУГУ СЕРІЮ
ПЕРЕДПЛАТНОГО ВИДАННЯ
«ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА РОССИИ XIX
И НАЧАЛА XX ВЕКА»
(В 7—8 ТОМАХ)**

Видавництво політичної літератури (Москва) продовжує випуск багатотомної публікації «Внешняя политика России XIX и начала XX века», яку готує до друку Комісія по виданню дипломатичних документів при МЗС СРСР.

Виходом у світ VIII тому завершено першу серію цього видання. Незабаром вийде друком IX том, яким починається друга серія.

У нову серію (7—8 томів) увійдуть в основному дипломатичні документи (що раніше не публікувалися) з листопада 1815 р. до липня 1830 р., тобто від II Паризького миру і створення «Священного союзу» до липневої революції 1830 р. у Франції.

У великій кількості унікальних і невідомих ще документів цієї серії будуть висвітлені недостатньо вивчені питання зовнішньої політики Росії та інших європейських держав того часу. Ці документи проллють нове світло на історію зовнішньої торгівлі і митного тарифу Росії, покажуть зв'язок зовнішньої політики з внутрішнім становищем країни.

У публікації відображено діяльність «Священного союзу», відносини Росії з Англією, Францією, Австрією, Пруссією, Іспанією, Швецією, Данією, Голландією, Швейцарією, дрібними державами Німеччини та Італії; показано роль Росії у відновленні незалежності Греції, вплив політики Росії на визвольний рух ряду інших народів Балканського півострова і Закавказзя. Нові документи дадуть змогу проаналізувати відносини Росії з США і позицію російського уряду в зв'язку з національно-визвольними революціями в Латинській Америці.

Видання розраховане на дипломатів, наукових працівників, викладачів, аспірантів, студентів-істориків, всіх, хто цікавиться історією зовнішньої політики Росії та міжнародних відносин.

Умови передплати

ВИДАННЯ ВИХОДИТИМЕ З ДРУКУ В 1974—1980 рр. ПО ОДНОМУ ТОМУ В РІК.

ОРІЄНТОВНА ЦІНА ТОМУ — 3 крб. 60 коп.

ПРИ ПЕРЕДПЛАТІ ВНОСИТЬСЯ ЗАВДАТОК У РОЗМІРІ ВАРТОСТІ ОДНОГО ТОМУ. ОПЛАТА ТОМІВ ПРОВІДИТЬСЯ ПІД ЧАС ІХ ОДЕРЖАННЯ. ЗАВДАТОК ЗАРАХОВУЄТЬСЯ ПРИ ОДЕРЖАННІ ОСТАННЬОГО ТОМУ.

ЗАМОВЛЕННЯ ПРОСИМО НАДСИЛАТИ НА АДРЕСУ: 252003, м. КИЇВ-3, вул. СВЕРДЛОВА, 2, ДЕРЖКОМВИДАВ УРСР, «ГОЛОВКНИГА».